

Aleksandar Jugović

ZAPISI IZ ANOMIJE

» Aleksandar Jugović » ZAPISI IZ ANOMIJE »

Aleksandar JUGOVIĆ

ZAPISI IZ ANOMIJE

Ogledi iz nauke o društvenim devijacijama

Beograd
2014

Prof. dr Aleksandar Jugović

**ZAPISI IZ ANOMIJE
Ogledi iz nauke o društvenim devijacijama**

Izdavač

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd*

E-mail

krinstitut@gmail.com

Za izdavača

Dr Leposava Kron

Urednik

Dr Leposava Kron

Recenzenti

Dr Leposava Kron, naučni savetnik

Prof. dr Milosav Milosavljević, redovni profesor

Prof. dr Ana Gavrilović, redovni profesor

Kompjuterska obrada teksta

Slavica Miličić

Design korica

Ana Serenčeš

Štampa

Zuhra Simić

Tiraž

500

Objavlјivanje ove knjige finansiralo je

**Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije**

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
UVOD: DRUŠTVENI KONTEKST	13
U vremenu anomije	15
Efekat bumeranga: rizična ponašanja u rizičnom društvu.....	28
I DEO: FENOMENOLOŠKI OGLEDI	45
Kvazirevolucionarna "ideologija": kriminal kao socijalni revolt	47
Mafia lifestyle: supkultura organizovanog kriminala	63
"The road to life" ili "the road to hell": maloletnički kriminal.....	80
Nasilje kao vera: huliganizam	107
"Uništavam, dakle postojim": vandalizam	127
Od destrukcije do "umetnosti spreja": graffiti	142
Apsurd života: samoubistva mladih.....	150
Devijantnost bede ili beda devijantnosti: prosjačenje i skitnja	182
"Čarobni pomagač": kockanje.....	205
II DEO: MEDIOLOŠKI OGLEDI.....	211
Mediji u kulturi spektakla: između deintimizacije i nasilja.....	213
Rasprodaja kiča i bola: medijske (bez)vrednosti	227
Pornografija: zbumjivanje ili začin seksualnosti?.....	238
Titanik virtuelne plovidbe: internet i zavisnost.....	245

III DEO: TEORIJSKO-METODOLOŠKI OGLEDI.....	251
Bekstvo od dogme: pluralizam u socijalnim istraživanjima	253
Anatomija društvene (ne)normalnosti: tipologije devijacija.....	263
Religija antisubjektivizma: pozitivizam i društvene devijacije.....	281
Genetika kao moral: socijalni darvinizam - dehumanizujuća ideologija	293
Socijalna patologija: od socijalne medicine ka nauci o društvenim devijacijama.....	303
LITERATURA	321
IZVODI IZ RECENZIJA	345
O AUTORU.....	347

Neosporno je da čovek voli da gradi i da krči puteve. Ali zašto on isto tako strasno voli rušenje i haos? To vi meni recite!...

I zašto ste vi tako čvrsto i egzaltirano ubedjeni da je samo normalno i pozitivno – jednom reći, da je samo sreća korisna čoveku? Da se razum ne vara u oceni koristi? Jer čovek, možda, ne voli samo sreću? A možda on isto toliko voli i patnju? Možda mu je patnja isto toliko korisna koliko i sreća?

Zapisi iz podzemlja,

F. M. Dostojevski

PREDGOVOR¹

Ova monografija pokušava da odslika kompleksnost i multidimenzionalnost fenomena društvenih devijacija u kontekstu transformacijskog društva i tranzicionog vremena u kome živimo. Ovde je teorijski koncept anomije predstavljao samo simboličnu kulisu povezivanja raznolikih društvenih procesa, promena, moralnih konfuzija i kriza vrednosti sa prirodom društvenih devijacija. U tekstu sam tragao za objašnjenjima i "smisлом logike" društvenih devijacija uvažavajući raznolikosti teorijskih pogleda, ali sa osnovom u humanističkom i egzistencijalističkom pristupu čoveku i društvu.

U monografiji se ulazi u karakter prirode društvenih devijacija kao što su: kriminal, nasilje, maloletnička delinkvencija, vandalizam, grafitizam, huliganizam, samoubistva mladih, prosjačenje i skitnja, kockanje. No, fokus je baziran na tumačenju socio-kulturoloških korena društvenih devijacija kroz procese kao što su društvene nejednakosti, odnosi moći i vrednosne krize.

Razvijajući jednu novu oblast unutar nauke o društvenim devijacijama (mediologija društvenih devijacija) analizirao sam više tema kao što su: medejske vrednosti u tranzicionom društvu, odnos porodica i mediji, uticaj medija na devijantna ponašanja, internet zavisnost, pornografija, mediji i

¹ Monografija predstavlja rezultat rada na projektu koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije* (br. 47011) koji realizuje Institut za kriminološka i sociološka istraživanja (2011-2014).

žrtve kriminala, itd. Pokušao sam da pokažem da su mediji bazično bitni za shvatanje društvenih devijacija u savremenom dobu.

Postavio sam pitanje: koliko savremene komunikacione tehnologije a pre svega televizija, menjaju vrednosti, stilove života pojedinaca i porodice? Zatim, kakve se promene događaju u životu društva i identitetu čoveka u eri tehno-komunikacione revolucije i "umreženog društva" kao dela procesa globalizacije? Zašto mediji imaju veliki uticaj na život ljudi u savremenom društvu? Da li je uticaj medija posledica same prirode postmodernog društva koga karakterišu potrošenost svih velikih političkih ideologija i dominiranje "ideologija interesa i profita", fluidnost i raspršeni identiteta čoveka u društvu i kultura straha?

Društvene devijacije, sagledavam i na vrednosno-normativni i na humanistički način: kao pojave koje ugrožavaju duhovne, moralne, materijalne i kulturne vrednosti društva; kao pojave koje napadaju i normativni poredak; ali i kao pojave koje su antipod autentičnim ljudskim potrebama i mogućnostima čoveka da se ostvari kao slobodno i kreativno biće.

Takođe, pokušao sam da odslikam "anomijski duh" post-ratnog, konfliktnog i tranzicijskog srpskog društva, koji je u poslednje dve decenije doprineo da su mladi živeli u konstantnoj izloženosti kriminalu, nasilju i nasilničko-legitimisanim modelima ponašanja. Verujem da je životni i vrednosti stil – koji je promovisao kult kriminala i nasilja, konformizam, lako bogaćenje i koji odbacuje vrednosti rada i obrazovanja – duboko socijalno regresivan. Posebno sam analizirao socijalni kontekst za razumevanje devijantnih ponašanja kao što su nezaposlenost i siromaštvo.

U knjizi pokazujem da savremena socijalna patologija poprima oblik nauke koja se bavi tumačenjem tzv. društvenih rizika i rizičnih ponašanja pojedinaca u rizičnom društvu. Ideja rizičnih ponašanja sve više zamenjuje tradicionalne socijalno-patološke pojmove poput devijantnih ponašanja, asocijalnih ponašanja, delinkventnih ponašanja, poremećaja ponašanja, itd. Socijalna patologija u savremenom naučnom i

društvenom kontekstu prevazilazi svoje početne socijalno-medicinske i pozitivističke korene postajući integrativna i teorijsko-pluralistička nauka o društvenim devijacijama.

Raznoliki ogledi koji su deo ove monografije jesu rezultat mojih višegodišnjih teorijskih i empirijskih istraživanja i značajan deo ovde iznetih ideja je bio dostupan proveri naučne javnosti kroz moje radove i javne naučne nastupe. Sve oglede povezuje i društveni i naučni kontekst: i priroda društva u kome živimo i potreba za razvojem nauke o društvenim devijacijama. Sublimirajući i filitrirajući svoja naučna iskustva, i kroz naučne dijaloge sa javnošću i kroz univerzitetska predavanja, došao sam do konačne forme ove knjige koju sada "predajem" naučnoj, stručnoj, studentskoj i široj zainteresovanoj javnosti.

Za publikovanje ove knjige posebnu zahvalnost dugujem dr Leposavi Kron, direktorki Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda koja je nesebično podržala izdavanje ove knjige.

Veliku zahvalnost iskazujem prema dve važne osobe u mom naučnom životu, prof. dr Milosavu Milosavljeviću i prof. dr Ani Gavrilović koji su mi uvek davali ljudsku i naučnu snagu svih ovih godina mog naučnog puta.

Zahvaljujem se koleginici prof. dr Biljani Simeunović-Patić za nastajanje dela ove knjige pod nazivom *Kvazirevolucionarna ideologija: kriminal kao socijalni revolti* jer se radi o tekstu koji je baziran na više zajedničkih radova koje smo publikovali i deljenja sličnih ideja o korenima kriminala do kojih smo dolazili u našem naučnom dijalogu.

U Beogradu, marta 2014. godine

Autor

UVOD:

DRUŠTVENI KONTEKST

U VREMENU ANOMIJE

O ANOMIJI

Anomija (grč. *a* = ne и *νόμος* = zakon) je jedan od ključnih pojmoveva savremene nauke o društvenim devijacijama koji je doživeo brojne teorijske revizije i empirijske provere. Ovaj pojam je za društvene nauke "teorijski otvorio" francuski sociolog Emil Durkheim, krajem 19. i početkom 20. veka, da bi označio nedostatak i neefikasnost društvenih normi, zakona i vrednosti što dovodi do dezorganizacije i destabilizacije društva.

Međutim, pojam anomije je poznat još iz antičke grčke filozofije. Pa tako, Ksenofont koristi pojam anomije u pogledu opisa situacija postojanja nezakonitosti u društvu, nelegalnosti i nepostojanja normi. Platon u anomiji vidi ključni uzrok nastajanja društvenih nereda i izjednačava ga sa anarhijom i dezorganizacijom društva.

Politički filozof Tukidid piše, u *Peloponeskim ratovima*, da rastakanje političkog etosa (koga čine dobre političke ustanove i način života ljudi) vodi u stanja eunomije i pleonexie. Eunomija je stanje rigidnih i okoštalih političkih ustanova. Pleonexia je situacija razaranja normi na kojima počiva jedna društvena zajednica što može dovesti i do urušavanja države. Postoje dva glavna uzroka eunomije i pleonexie: prvi uzrok jeste nepostojanje saglasnosti glavnih političkih aktera što čini opšte dobro i koje su ključne vrednosti jedne političke zajednice (npr. da

li su to sloboda, sila, interes, itd.); drugi uzrok je stanje građanskog rata koji rađa nemoral i gubitak građanskih vrlina (Matić, Podunavac, 1994).

Za Dirkema do stanja anomije dolazi u periodima društvene i političke krize, ratova i buna, kao i u vremenima društvene tranzicije kada više ne važe ranije norme i tradicionalne vrednosti a nove još nisu uspostavljene. To dovodi do "pometnje" i dezorientacije članova društva u traganju za socijalno poželjnim obrascima ponašanja jer anomija produkuje konfuzije u moralnoj svesti pojedinaca. Upravo u vremenima naglih i brzih društvenih promena i kriza, bilo da su te promene na bolje ili na gore, javlja se anomija kao stanje društva u kome nedostaje reglementacija tj. skup pravila i normi o ljudskom ponašanju. Anomija nastaje kao posledica društvenih i vrednosnih promena kada jedan sistem moralnosti i normiranosti društvenog života nestaje a novi sistem nije nastao.

Pod anomijom Dirkem opisuje i situacije nedelotvornosti društvenih normi kojima se kontrolišu prirodno nelimitirane potrebe pojedinaca. U takvoj situaciji kolektivna svest ne uspeva da definiše pravila i norme ponašanja pojedinaca usled čega nastaje vakuum u usmeravanju ponašanja ljudi. Pojedinci, tada, nemaju čvrst okvir orientacije usled čega slabi socijalna kontrola i dolazi do masovnih devijantnih ponašanja. Dirkem anomiju naziva glavnim "društvenim zlom" jer produkuje stanje bez reda i kohezije i najdirektnije ugrožava stabilnost društvenog i moralnog poretku. Kao pokazatelje anomije Dirkem navodi prinudnu i anomičnu podelu rada, bankrotstvo, samoubistva, ekonomске krize, sukobe radnika sa kapitalistima, stanja sveopštih neprijateljstava i konflikata.

Pored ovoga, Dirkem je smatrao da je podela rada u društvu jedan od kamena temeljaca društvenog poretku i izvora društvene solidarnosti jer sposobnosti pojedinaca moraju imati određenu društvenu upotrebu. U situacijama masovnih gubitaka radnih uloga i funkcija rađa se stanje "ravnodušnosti, neopredeljenosti i miltavosti" (Dirkem, 1972) koje se može nazvati anomičnom i iznuđenom podelom rada. Pod iznuđenom podelom rada Dirkem je podrazumevao klasne ratove nastale usled nesklada između

sposobnosti pojedinaca i uloga koje oni preuzimaju u društvenoj podeli rada. Klasne nejednakosti i barijere onemogućavaju da se raspodela društvenih uloga vrši prema sposobnostima pojedinaca i zato se društvene uloge prinudno nameću pojedincima. Okolnosti kada podela rada u društvu prestane da stvara solidarnost rađaju anomiju i "nenormalne oblike podele rada" kao što su klasni ratovi, industrijske i trgovinske krize i nefunkcionisanje pojedinačnih delatnosti (Dirkem, 1972).

U jednom drugačijem naučnom i kulturnom podneblju od evropskog, i u drugom vremenu (polovina 20. veka), američki sociolog Robert Merton anomijom opisuje protivrečnosti američkog kapitalističkog društva i uzroke devijantnih ponašanja. Po Mertonu, anomija izvire iz neusklađenosti između društvene kulture (ciljno-vrednosnog okvira života ljudi) i društvene strukture (slojnog položaja ljudi). Ta protivrečnost određuje društvene mogućnosti za postizanje opšteprihvaćenih vrednosno-ciljnih orijentira tako da se pojedinci mogu integrisati u društveni sistem i na devijantan način. Američki naglasak na društvenom uspehu u pogledu bogatstva, novca i moći kao ključnim društvenim vrednostima stvara teškoće nižim socijalnim slojevima da se adaptiraju na društvene težnje na konformistički ("normalni" i legalni) način (Merton, 1968).

Polazeći od toga da je anomija situacija društvenog raskoraka između društvenih ciljeva i legalnih sredstava za njihovo postizanje, Merton lucidno uočava načine adaptacije pojedinaca na takvo stanje. Merton izvodi pet mogućih odgovora od kojih samo jedan izražava društvenu normalnost, a to je konformizam. Devijantni tipovi društvenog odgovora pojedinca na anomiju su: inovacija, ritualizam, povlačenje i bunt (Merton, 1968). Merton je idejom anomije nagovestio ulogu moći i klasnog sukoba u analizi devijantnih ponašanja. Zato ga kritičari iz reda radikalnih teorija često i nazivaju "oprezni pobunjenikom", a neki drugi (desničari) teoriju opisuju kao "miris Marks-a u funkcionalizmu" (Jugović, 2013).

U psihološkim revizijama Dirkemove i Metonove teorije, anomijom se objašnjavaju psihička stanja ljudi koja su uzrokovana društvenim

faktorima. Jedna grupa psiholoških teorija, anomijom definiše nedovoljnu integrisanost pojedinca u grupi i zajednici, otuđenja ljudi u pogledu slabih interpersonalnih veza ili kao dezintegraciju između određenih subsistema kao što je porodica (Agnew, Passas, 1995).

Druga grupa psiholoških koncepata anomije tzv. teorije disfunkcija, fokusiraju se na analizu odnosa između aspiracija i socijalnog statusa ljudi. Anomija se smatra disfunkcijom odnosa između individualnih ciljeva i mogućnosti. Devijantna ponašanja su verovatnija u onim slučajevima gde su aspiracije ljudi za uspehom (novac, materijalno bogatstvo) visoke a istovremeno mogućnosti slabe (Liska, 1971).

Ne ulazeći ovde u ideološku, antropološku, etičku, teorijsku i metodološku ocenu teorija i koncepata anomije (opširnije videti o ovim pitanjima u: Jugović, 2013) u ovoj knjizi pojам anomije služi kao simbolični zastor analize društvenih devijacija u vremenu (poslednje dve i po decenije) raspada društva (jugoslovenskog), socijalno-ekonomski transformacije postkomunističkih društava iz jednog sistema koji se razvijao pola veka u drugi sistem (kapitalistički) i života ljudi u postkonfliktnom i postmodernom dobu koga karakterišu vrednosne turbulencije.

U najopštijem smislu, društvene devijacije nastaju u interakciji društvo-čovek. Sa jedne, strane devijacije su posledica neprilagođenosti društva čoveku, a sa druge, devijacije su i posledica neprilagođenosti čoveka društvu. I zbog toga, devijantna ponašanja, društvene i institucionalne dezorganizacije, društvene neuroze jesu stalni pratilac svih savremenih društva i čovekovog života u njima. Brojna istraživanja društvenih devijacija pokazala su da određena društvena stanja i različite društvene protivrečnosti predstavljaju ključni uzročni milje za njihov razvoj i nastanak. Društvena situacija je uticala na manifestovanje, raširenost, sadržaje, oblike i posledice društvenih devijacija.

Polazni stav ove knjige jeste da su ljudi, u poslednje dve i po decenije, u Srbiji živeli u društvenom okruženju koje se, u kontekstu društvenih devijacija, može zvati anomičnim. To je okruženje velikih

socijalnih osjećenosti, posledica ratova, kriminalizacije društva, izvitoperenja društvenih i moralnih vrednosti i prisutnosti nasilja na svim nivoima društva. Na globalnom društvenom planu može se izdvojiti nekoliko važnih socio-kulturnih činilaca koji su u snažnoj vezi sa ispoljavanjem dinamike, strukture i etiologije devijantnih ponašanja u srpskom društву.

"FILOZOFIJA PREŽIVLJAVANJA"

Osnovni elementi društveno-kulturnog konteksta za razumevanje devijantnih ponašanja jesu nezaposlenost i siromaštvo. U Srbiji se stvorilo značajno socijalno raslojavanje i izražena društvena fragmentacija. Posledice ove pojave se ispoljavaju na političkom, vrednosnom i ekonomskom polju. Nezaposlenost, slabe perspektive radnog upošljavanja i gubljenje značaja vrednosti rada kao osnove društvene promocije jesu važan milje devijantnih ponašanja. U kontekstu opšte društvene krize i nezaposlenosti izgubljena je važnost rada i radnih doprinosa za ukupan društveni položaj ljudi. Mladi su odrastali pod uticajem vrednosno razorne "filozofije nerada i preživljavanja" kao posledice masovnog socijalnog propadanja ljudi i osiromašenja. Ova "filozofija" podržana je od vladajućih ideologa sa dva nacionalno destruktivna stava: "da ne znamo da radimo a umemo da se bijemo" i "da dobijamo u ratu a gubimo u miru".

Jedna od logičnih "strategija preživljavanja" bilo je i okretanje ljudi ka poslovima u tzv. sivoj ekonomiji, a pre svega u preprodaji robe, švercu, nedozvoljenoj trgovini, itd. Siva ekonomija je u uslovima izolacije društva od međunarodne zajednice, potreba finansiranja rata i državnog aparata, privrednog kolapsa i visoke prikrivene nezaposlenosti, postala glavni način vođenja socijalne politike države! Ali zato pretvaranje države u "veliki buvljak" ima tragične i dalekosežne društvene posledice: moralnu krizu i izvitoperenost moralnih vrednosti, gubljenje vrednosti rada kao

osnove društvene promocije i socijalnog statusa, teške oblike krivičnih i privrednih delikata, organizovani kriminal, itd.

Siromaštvo, nezaposlenost, nedostatak zdravlja i neobrazovanost predstavljaju ključne dimenzije socijalne isključenosti. Socijalna isključenost je proces u kome su pojedinci gurnuti na samu ivicu društva i sprečeni da u potpunosti učestvuju u društvenim tokovima. Zbog toga, socijalna isključenost lišava određene pojedince, društvene grupe i slojeve dostizanja ključnih društvenih vrednosti kao što su: ljudska sreća, rad, ostvarivanje stvaralačkih i kreativnih potencijala, blagostanje, socijalna sigurnost, jednakost, ravnopravnost, ljudsko dostojanstvo, sloboda, perspektivna budućnost, itd.

Kao posledica ekonomskog kraha (pada društvenog proizvoda, produktivnosti rada, industrijske proizvodnje) javila se visoka nezaposlenost. Ona je imala logičnu konsekvencu u raširenom radu ljudi na "crno" i masovnoj eksploraciji jednog dela stanovništva od "novih" gazda jer je deo "novih kapitalista" izbegavao da plaća doprinose za zaposlene. I zvanične statistike i ekonomske procene o realnom broju nezaposlenih govore da se u našoj zemlji ispoljava najkompleksniji oblik nezaposlenosti. Radi se o sistemskoj, strukturalnoj, homogenoj i intezivnoj nezaposlenosti koja je obuhvatila sve privredne grane i profesije. Posledice strukturalne nezaposlenosti nisu samo ekonomske i političke.

Sa individualnog aspekta nezaposlenost doprinosi društvenoj i psihološkoj marginalizaciji, osujećenosti u mnogim potrebama, izvitoperenim životnim i radnim navikama, poremećajima u odnosima sa porodicom i okruženjem, nastanku različitih devijantnih ponašanja. Nezaposlenost jeste milje koji je pogodan za razvoj mnogih oblika devijantnosti zato što stvara kod ljudi osećaje beznadežnosti, neispunjenoći stvaralačke prirode, umanjuje socijalni aktivizam, pravi tendenciju kao stvaranju drugih socijalnih podražaja poput nasilja ali i zavisnosti, i u konačnom ona narušava brojne socijalne uloge: radne, polne, porodične, roditeljske, itd. (Milosavljević, Jugović, 2009).

VREDNOSNO BESPUĆE

Srpsko društvo se od devedesetih godina nalazi u veoma izraženoj društvenoj dezorientaciji koja se najbolje odslikava osećanjima mnogih građana da "naziru šta nestaje ali ne znaju šta nastaje". Vrednosna konfuzija i praznina je produkovala stanje "dirkemovske" anomije ali i individualnog vrednosnog i psihološkog sloma okvira orijentacije velikog broja ljudi koji se nisu "snašli" (socijalno, radno) u novim uslovima.

Društvena kriza je dovela do izvitoperenosti svakodnevnih životnih navika i potreba u Srbiji. Dilovanje i kupovina deviza na ulicama, točenje benzina iz plastičnih flaša, prazne prodavnice, hipreinflacija, redovi ispred "privatnih" piramidalnih banaka, bile su "normalne" pojave jednog vremena iz sredine devedestih godina prošlog veka (Jugović, 2002-1). Takve društvene okolnosti i ponašanja ljudi suprotna su civilizacijskim dostignućima i duboko su protivna čovekovim potrebama bez obzira što su ona bila "normalna" iz pozicije aktuelnog društvenog stanja i poretka. Ljudska priroda jeste veoma "rastegljiva" i može se "prilagoditi" svim uslovima života ali kao posledicu dobijamo razaranje društva, institucija i morala. Ljudska priroda, ipak, teži nadi i boljem životu, iako nekad ume da "pobegne od slobode" (From) u rušilaštvo, sveopštu destrukciju i autoritarnost.

Ratovi i značajno prisustvo političkog i etničkog nasilja u Srbiji i njenom najbližem okružnju oblikovali su, u kulturološkom pogledu, prelazno društvo koje se nalazi između konfliktnog i postkonfliktnog društva. Opšte je poznato da je ukupni nivo nasilja u društvu u pozitivnoj vezi sa svakim posebnim njegovim oblikom: na primer, apsolutni porast ubistava u Beogradu i čitavoj Srbiji od 90-tih godina, nije bio usamljen fenomen. Brojni nalazi svedoče da su u porastu bila i samoubistva, nasilje u porodici, nasilje u školama, razbojništva i razbojničke krađe, iznude, otmice i svi ostali oblici nasilja. Svedoci smo bili i porasta političkog

nasilja i nasilja kriminalnih organizacija. Veliki je problem suočavanja srpskog društva sa nasilničkom prošlošću i nasiljem koje je bilo društveno legitimisano tokom devedesetih godina. Danas to suočavanje prati i problem poricanja i opravdavanja državnog nasilja od jednog značajnog dela javnosti.

Rat na prostoru bivše Jugoslavije i Srbije proizveo je etnička čišćenja, masovna ubistva iz etničkih pobuda i osećanja nacionalne ugroženosti. Kao posledica rata dogodile su se psihičke traume za ljude, posebno decu i mlade, ali su proizvedene i nasilne migracije i izbeglištvo. I ovaj rat je pokazao da njegove konsekvence izazivaju negativne društvene promene koje na duži rok blokiraju modernizacijsku i civilizacijsku transformaciju društva. Posledice rata, u psihološkom, socijalnom, kulturnom, i ekonomskom pogledu, na ovom prostoru osećaće se više decenija. Takođe, rat ostavlja poruku da se društveni konflikti mogu razrešavati jedino silom i agresijama. Zbog toga su u vrednosnom smislu principi moći i nasilja nadvladali principe moraliteta i tolerancije.

Razbuktvanje "patriotskog misticizma" čini okvir za vrednosno-ideološku izvitoperenost koja je imala najtragičnije moguće posledice: rat i širenje svih oblika društvenih agresija. U javnoj i političkoj sferi često je i dalje prisutna neopaganistička isključivost, koja se izražava kroz princip agoničnog dualizma (Bodrijar): a to je simplifikacija stvarnosti kroz podelu samo na "dobre" i "loše". Rečnikom transakcione analize radi se o principu "mi smo o.k. vi niste o.k.".

Ovu isključivost je devedesetih godina obeležavala navika na svakodnevana ubijanja, indiferentnost prema stradanjima etničkih suparnika, "jezik rata" koji je ušao u javni govor, mržnja i netolerancija prvo prema "pravom neprijatelju" a onda i prema "domaćem", političko-etnička socijalna ksenofobija, itd. Zato je bilo moguće da se osnovna matrica političkog života spusti na nivoe neopaganizma i podele stvarnosti isključivo na patriote i izdajnike. Ovo je logično izrodilo različite oblike političkog nasilja od pretnji silom neistomišljenicima

vladajućeg poretku, preko "rasturanja" demonstracija i ozleđivanja demonstranata, do, na kraju, političkih atentata i ubistava.

Dugi život u ratnoj kulturi koja se hranila proizvodnjom neprijatelja i "izdajnika" stvorio je vrednosnu poruku da su "oni drugi" - ideološki, politički, etnički različiti, u stvari neprijatelji, a ne ljudi koji imaju pravo na tu različitost. Ova "kultura" ne poziva na dijalog i toleranciju. Zato se i danas teško izlazi iz začaranog kruga nasilja: i verbalnog i fizičkog. Nasilje se na taj način konstantno legitimizuje i održava u socijalnim odnosima kao posledica ksenofobije i velike političke netolerancije.

Indikator ovoga je da je u Srbiji primetan jedan broj mladih koji postaje blizak ekstremističkim političkim idejama i sve većem broju takvih organizacija. Neki od njih su i činili krivična dela poput vređanja na rasnoj i političkoj osnovi ili nasilničkog ponašanja čiji su motivi bili ideološki, rasni, homofobni, itd. Ovaj oblik ispoljavanja maloletničkog prestupništva uzrokovani je i dugotrajnom izolacijom zemlje iz međunarodne zajednice. Najveći broj mladih iz Srbije nikada nije putovao van zemlje što uz kombinaciju socijalne osujećenosti, legitimizacije nasilja, promocije političke isključivosti i podsticanja autoritarne političke kulture stvara milje za razvoj političkog ekstremizma u jednom delu ove populacije.

U srpskom društvu je prisutan visok nivo socijalnih napetosti koje se kreće od globalnog političkog i ekonomskog plana, pa do nivoa porodica i socijalnih grupa. Socijalne napetosti i slabo društveno regulisana socijalna kompeticija podstiču strukturalno nasilje. Pod strukturalnim nasiljem se podrazumeva svako ugrožavanje ljudskih potencijala ekonomskom i političkom strukturom.

Takođe, u srpskom društvu može se identifikovati i tzv. kulturno nasilje. Indikator njegove prisutnosti jeste nekad manifestna a nekada latentno prisutna poruka iz javne sfere koja glasi: da se nasilje ili kriminal isplate, da je to slabo kažnjivo ponašanje, da je biti nasilan "normalan način ophođenja između ljudi", da je društveni uspeh posledica

"snalažljivosti", a ne rada, upornosti i znanja, itd. Ovaj nivo ispoljavanja globalnog nasilja je izraz kriminalizacije društva.

Najbolji primeri za ovu konstataciju su promocija kriminalnih ličnosti i ljudi iz vrha organizovanog kriminala kroz njihov stil života koji se medijski, u jednom vremenu posebno, predstavljao kao poželjan: to je slika kombinacije "patriotizma", moći, uspešnog poslovanja ("snalaženja") i lagodnog života. Medijska idolizacija poznatih kriminalaca kao "ratnika patriota" i "socijalnih buntovnika" doprinela je ukupnoj eroziji sistema vrednosti ali i u opadanju percepcije o važnosti formalnog normativnog sistema društva.

Primer naše tzv. turbo-folk kulture, iz devedesetih, pokazuje da se u situacijama zatvorenog društva i političkog jednoumlja sve podređuje vladajućem sistemu vrednosti, pa i estetske norme (Kronja, 2001). Ovaj muzički stil predstavlja jednu "smešu" tradicionalne srpske muzike, modernog zapadnog pop zvuka i kulture, potrošačkog mentaliteta, ratničke i nasilničke ideologije, kič odevanja, do krajnosti uprošćene umetničke emocionalnosti i banalnih tekstualnih i jezičkih izraza i poruka.

Fenomen turbo folka ne bi zasluživao toliku pažnju da u jednom trenutku on nije postao deo vladajuće ideologije. Kada takav životni i vrednosti stil, koji promoviše kult kriminala i nasilja, jednoumlje, konformizam, lako bogaćenje, koji odbacuje vrednosti rada i obrazovanja i počne da se predstavlja kao društveno poželjan i da za to ima podršku vladajućih centara moći, onda on postaje socijalno regresivan. Primer naše tzv. turbo-folk kulture pokazuje da se u situacijama zatvorenog društva i političkog jednoumlja sve podređuje vladajućem sistemu vrednosti, pa i estetske norme.

Kriza srpskog društva je potvrdila jednu sociološku pravilnost, da što je društvo u većoj krizi (političkoj, ekonomskoj, vrednosnoj, institucionalnoj) prema devijacijama raste društvena tolerancija koja se kreće od institucionalne dezorganizovanosti u reagovanju do adaptiranosti, građanske nemoći i indiferentnosti široke javnosti i širokih slojeva

stanovništva. U teškim društvenim krizama kao da se javlja i sindrom "odabiranja manjeg zla" koji se ispoljava u izgovoru da je neka devijacija "manje opasna" po društvo od neke druge. A to u praksi institucija znači da se umanjuje veličina društvene opasnosti pojedinih krivičnih dela ili nekih drugih društvenih devijacija. No paradoks je i tome što u uslovima krize pojedine društvene i političke aktivnosti mogu da izazivaju veću pažnju i oštricu društvene reakcije nosilaca moći i vlasti nego neke druge: na primer, politički protesti u u odnosu na sivu ekonomiju.

Očito je da anomično društvo na socijalne probleme i društvene devijacije anomično i reaguje. I ne samo to, tolerancija i indiferentnost kao modeli društvenog reagovanja ostavljaju posledice — mogu direktno podsticati razmah devijacija. Ispoljavanje bilo koje društvene devijacije u neposrednoj je vezi i sa karakterom društvenom reagovanja. U tom pogledu može se uočiti značajan nivo dezorganizacije rada svih institucija koje su uključene u sistem društvenog reagovanja pre svega na kriminal i devijacije. Dobar primer za ovu konstataciju jeste sistem pravosuđa (što pokazuju mnoga istraživanja i svakodnevno iskustvo) koji se odlikuje sporošću u krivičnom postupku, neefikasnošću, neazurnošću, blagom kaznenom politikom za teška krivična dela i političkom zavisnošću.

Postoji veliki broj neotkrivenih krivičnih dela, javlja se sporost pravosudnih institucija u radu, uočljiva je blagost kaznene politike, prisutna je ogromna korupcija u organima društvenog reagovanja na kriminal ali i u institucijama koje se bave drugim oblicima devijacija. Građani su dovodeni do čestih situacija da pravosnažne presude koje se tiču njihove imovine ili nekih prava ne mogu da do kraja ostvare.

PORODICA: UMEĆE LJUBAVI U OSUJEĆUJUĆEM OKRUŽENJU

Mnoga istraživanja pokazuju da je u uslovima društvene krize došlo do poremećaja u odnosima, funkcijama i strukturi porodice. Prisutan je

veliki broj porodica koje ne ispunjavaju svoje socijalizatorske, vaspitne, zaštitne, emocionalne ili ekonomske funkcije i uloge. Deo roditelja nije uspeo da na adekvatan način prilagodi sebe uslovima društvene krize i konfuzije i pervertacije vrednosti. Pa čak i u porodicama sa relativno stabilnim odnosima, ukupne društvene okolnosti utiču na to da se mlađi osećaju dezorjentisano, bezperspektivno i otuđeno. U našoj praksi socijalnih službi i vaspitnih ustanova se vrlo jasno uočava i veliki uticaj porodice na nastanak prestupništva i rizičnih i devijantnih ponašanja mlađih.

Opšti porodični kontekst devijacija mlađih povezan je sa socio-materijalnim osjećenostima i siromaštvom. Ispoljavanje devijantnih ponašanja mlađih je na indirektni način povezano sa relacijom roditeljstvo-siromaštvo. Roditeljstvo je zaista "umeće ljubavi i discipline" čak i u najboljim mogućim okolnostima, i u najpodražavajućem okruženju. Za roditelje koji žive u siromaštvu i sa niskim prihodima (na šta se kumulativno obično nadovezuju i druge životne teškoće) roditeljstvo je posebno težak "zadatak" (Milosavljević, Jugović, 2009).

Zašto? Brojni su razlozi: nedostatak novca i materijalna anksioznost jesu rizičan kontekst za porodične konflikte; pažnju sa roditeljstvima može da preusmeri na pitanja životnog opstanka; stvara se psihičko osećanje isključenosti iz društva i sredine; mogu se umanjiti fizički i emocionalni resursi roditeljstva; mogu se podstaći neadekvatne vaspitne metode i vaspitni postupci roditelja; mogu se javiti teškoće u konstantnosti stumulisanja socijalnog i obrazovanog razvoja deteta; itd.

Na mikro-društvenom nivou doživljavamo retradicionalizaciju i patrijarhijalizaciju porodičnih odnosa koja je podstaknuta materijalnim beznađem. Naša porodica više ide ka nemodernim oblicima: ka proširenoj i višegeneracijskoj porodici što je uslovljeno nemogućnostima da se mlađi odvoje od primarne porodice, čak i kada zasnuju bračne veze. Primarana porodica porekla je za veliku većinu mlađih u Srbiji jedini "socijalni kapital" koji imaju.

NASILJE KAO "PROTESTNA MUŠKOST": REANIMACIJA SOCIJALNOG STRAHA

Socijalno nasilje u Srbiji pokazuje i ovu osobenost: ono je rezultat "protesta" pojedinih muškaraca na osećaj gubitka životnih šansi i vraćanja tzv. muškoj tradiciji, a koga čini i nasilje. Fizički obračuni su često deo "dokazivanja muškosti" i militarističke orijentacije koju uslovljava patrijarhalnost naročito u poratnom okruženju. Nasilnim aktima neki mladi pojedinci pokazuju da su vredni poštovanja, da su "čvrsti momci" naročito onda kada osećaju visok nivo socijalne frustriranosti.

Ne treba zaboraviti i da nasiljem pojedini maloletnici žele da prevladaju osećaj srama koji može biti podstaknut beznačajnom uvredom, sukobom oko devojke i sličnim situacijama. Fizički atak na drugog nastaje u "odbrani časti" čime se stiče trenutni i lažni "osećaj ponosa". Patrijarhalni modeli ponašanja u svom ekstremnom vidu ispoljavaju se i kroz princip da sa "rivalima nema dijaloga".

Takođe, (zlo)upotreba alkohola ili psihoaktivnih supstanci se doživljavaju kao "muška stvar". Ali iz zavisnosti ili akutnog pijanstva nastaje veliki broj teških krivičnih dela. Tako su porast nacionalizma, strah i averzija prema imigrantima i "drugima", kao i protestna muškost, toliko očigledni u svim razvijenim postindustrijskim društvima, pa i u Srbiji, jesu manifestacija sveprisutnog i hroničnog straha od gubitka životnih šansi i socijalnog isključenja.

EFEKAT BUMERANGA: RIZIČNA PONAŠANJA U RIZIČNOM DRUŠTVU

ETIMOLOGIJA POJMA RIZIKA

Modernističku misao u nauci o društvenim devijacijama obeležava ideja rizika. Lako je identifikovati da u savremenoj literaturi koja se bavi društvenim devijacijama ovaj pojam i jezički konstrukt predstavlja jednu od ključnih kategorija. Na primer, pojam rizičnih ponašanja sve više zamenuje tradicionalne socijalno-patološke pojmove poput devijantnih ponašanja, asocijalnih ponašanja, delinkventnih ponašanja, poremećaja ponašanja, itd. Reč rizik ne postaje samo dominirajući deo naučnog kategorijalnog aparata u oblasti teorije i istraživanja društvenih devijacija.

Upotreba ove reči beleži stalni rast i u publicistici i novinskim tekstovima. Kada se uđe u bazu podataka o novinskim tekstovima uočljivo je drastično povećanje upotrebe ove reči. Svensen pronalazi da je u V. Britaniji u 1994. godini u novinskim tekstovima bilo 2073 korišćenja reči rizik a da je upotreba ove reči u 2000. godini porasla na preko 18.000 (Svensen, 2008). Ovo otvara pitanja u kojoj meri se čovek danas oseća nebezbednim u modernom društvu (zašto raste svest o "rizicima") ali i da li je kultura straha jedan nametnut kulturni model iza koga stoje pojedini globalni ekonomski ili politički interesi? No, ideja i pojam rizika

imaju očito i različita značenja i upotrebu: naučnu, političku, kulturnu, ekonomsku, akcionu, bezbednosnu, publicističku, itd.

Reč rizik potiče od latinske reči *risicare*, koja znači "usuditi se". Tako etimološki posmatrano rizik je povezan sa procesom odabiranja i preuzimanja. U savremenoj društvenoj misli značenje pojma rizika se određuje, po pravilu, negativno kao nešto što je protiv volje ljudi ili kao sinonim za reč "opasnost" (Svensen, 2008). U etimološkom smislu pod pojmom "rizičnosti" se podrazumevaju okolnosti izlaganja nekom riziku, opasnosti, dovođenju nečega u pitanje, ili stavljanje na kocku nekih vrednosti, dobara, itd (Bošković, 1999).

U savremenoj konceptualizaciji pojma rizika mogu se naći i sledeća određenja (Macgill i Siu, 2004): mogućnost gubitka, nepovoljni položaj, izloženost opasnosti, mogućnost negativnih posledica nekog događaja ili aktivnosti, mogućnost nastanka nepoželjnih, negativnih posledica za ljude i njihovo okruženje; mogućnost povezana s opasnosti; nešto o čemu se treba brinuti; pretnja održivosti aktuelnog načina života; način na koji društvo predočava budućnost; procena očekivanih posledica i njihove verovatnoće.

Cilj ovog rada je naučna sistematizacija različitih teorijskih, kulturoloških i akcionalih određenja pojma rizika i ukazivanje na njegove teorijske, ideološke, kulturološke, socijalno-političke i preventivno-akcione korene. Cilj rad je i kritička analiza i ideološka dekonstrukcija društvenih i naučnih upotreba pojma rizika u kontekstu nauke o društvenim devijacijama.

DRUŠTVO RIZIKA

Opšta ideja rizika predstavlja jedan od središnjih koncepata najznačajnijih društvenih teoretičara modernosti poput Entonija Gidensa i Urliha Beka. Koncepti rizika ova dva ugledna sociologa bitniji su za razumevanje fenomenoloških i etioloških aspekata društvenih devijacija i konteksta pojave nego za metodologiju socijalne patologije (Jugović,

2009-2). Iz socijalno-patološke pozicije pojам rizik jestе moralni diskurs: tvrdnje o riziku su moralni sudovi o razvoju društva (Beck, 1992) i rizik se tesno vezuje uz pojам krivice jer implicira da "nekome preti opasnost" ili moralna nepravda (Svensen, 2008). Pojam "društva rizika" ukazuje da takvo društvo stvara milje za nastanak društvenih nejednakosti i socijalnih problema (videti: Vujović, 2008).

Urtih Bek je na temu društvenih rizika napisao vrlo zapaženu i uticajnu knjigu, pod nazivom "*Rizično društvo*", u kojoj argumentuje svoj glavni stav da visokomodernizovana društva stvaraju sve više rizika za svoje članove. Opaža se da rizik raste zavisno od umnožavanja društvenih promena i povećanja demokratičnosti društva. Radi se o rizicima koji su proistekli iz tehničko-ekonomskog napretka i procesa globalizacije. Ti rizici se ispoljavaju kao neminovne opasnosti po život biljaka, životinja i ljudi (Beck, 1992). Uz rizike ekološke prirode, terorizma, moralni problemi društva i pojave poput maloletničkog kriminala, zlostavljanja dece, slabljenja porodice i nasilništva jesu bitan predmet javne pažnje i društvenih anksioznosti.

Bek smatra da je rizik od ovih pojava u društву relativno stratifikovan jer rizik više pogoda siromašnija društva i niže klase nego bogatija društva i više klase. No, odlika rizika u modernom društvu je da ni viši slojevi ne mogu biti potpuno lišeni opasnosti rizika jer postoji društveni proces koga Bek naziva *efekat bumeranga*. Način ekonomskog, političkog ili tehnološkog upravljanja društвом koga "nose" pripadnici viših slojeva (oni imaju i najveću društvenu odgovornost) može im se kao bumerang vratiti u pogledu više kriminala, terorizma, devijantnosti, ekološko-tehnoloških katastrofa, itd. Niko ne može u modernom svetu da se apsolutno sakrije od rizika ili izbegne život u rizičnom društву (Jugović, 2009-2).

Entoni Gidens opisuje pozni modernitet kao kulturu rizika (Giddens, 1991). On u samoj konstituciji visoko modernog društva vidi nesigurnosti i rizike po živote ljudi. Gidens moderni svet metaforički opisuje kao Moloha (*eng. juggernaut*) koji predstavlja snažnu silu koja se kreće napred rušeći sve pred sobom. Ljudi upravljuju modernim društвом ili Molohom ali uvek

postoji rizik i mogućnost da se on otrgne kontroli i uništi one koji su ga stvorili kao i njihovu okolinu. Osećaj rizika koju stvara moderni život utiče na našu želju da smanjimo rizik i nesigurnost (Gidens, 1998). Opšti osećaj nesigurnosti se prevladava putem dva mehanizma. Prvi mehanizam je socijalizacija u detinjstvu. Ako je ona uspešna onda ljudi uspevaju da razviju sposobnost verovanja i roditeljima i društvenim autoritetima. Drugi mehanizam je rutina: naš svakodnevni život je prepun rutina koje stvaraju utisak da su naši životi sigurni (Ricer, 2009).

Ipak i pored ovih mehanizma čovekove unutrašnje i spoljašnje "normalizacije" u društvu, rizici su neminovna posledica modernosti i to iz 4 ključna razloga (Gidens, 1998): 1) društvo ima u sebi ugrađene greške i "felere" (npr. stručnjaci koji su projektivali nuklearne centrale, poput Černobilja, napravili su čitav niz grešaka); 2) oni koji upravljaju društvom, takođe, mogu praviti, greške (npr. američka loša procena o bezbedonosnim rizicima koji su prethodili terorističkim napadima u septembru 2001. godine); 3) nemoguće je predvideti sve posledice modernosti i nenameravane posledice društvenih zbivanja; 4) brzina društvenih tokova i promena u modernom društvu (čak i usled novih znanja i saznanja) mogu da proizvedu čitav niz negativnih i nepredvidivih posledica (npr. globalna finansijska kriza koja je započela u SAD i ostavila traga na čitavu svetsku ekonomiju, produkujući u kratkom periodu povećanje nezaposlenosti i siromaštvo).

RIZIK I KULTURA STRAHA: STRAH KAO POGLED NA SVET

Za nauku o društvenim devijacijama važno mesto zauzimaju kulturološka tumačenja pojma rizika u savremenom društvu.

Jedan deo ovih tumačenja pokušava da demistifikuje i ideološki dekonstruiše dominiranje pojma rizika u savremenoj društvenoj nauci i socio-kulturološkoj misli. Kritički se analizira činjenica da u savremenoj

kulturi strah postaje jedna vrsta pogleda na svet koji bitno boji čovekov vrednosni sistem ali i menja ponašanja ljudi. Ovome posebno doprinose mediji čije je danas jedno od najprofitabilnijih polja upravo tema "rizika" ili opasnosti svakodnevice, bolesti, kriminala, terorizma, itd. Međutim, mediji društvene probleme predstavljaju iskrivljeno, dramatično i negativistički, doprinoseći da se i ljudi osećaju manje bezbednim ili socijalno uplašenim. Sa druge strane, i bol, bolest i smrt su manje prisutni i našem životu nego u životu nekadašnjih naraštaja (Svensen, 2008). Dominirajuća kultura tako postaje ona koja strah predstavlja kao moralnu obavezu a rizik kao jednu vrstu ontološkog statusa.

Drugi deo kulturoloških tumačenja rizika polaze od toga da živimo u nebezbednom svetu prema kome treba da se adaptiramo jer rizik kao opasnost jeste simbiotski deo našeg života. Svest o rizicima je ušla i u modu što se dobro vidi po izrazima kao što je *paranoja šik*. Muzej savremene umetnosti u Njujorku je organizaovao izložbu pod nazivom *Safe: Design Takes on Risk*. Kako piše Svensen pouka izložbe je da dobar dizajn, kombinovan sa dobrom instiktima jeste naše najbolje osiguranje za napredak ka bezbednjem svetu u kome je lakše živeti (Svensen, 2008). Isto tako, strah i rizik su postali tema i arhitekture ("*arhitektura straha*") jer se smatra da važan segment jedne građevine jeste i da osigura stanovnike i korisnike od nečega što preti spolja (Ellin, 1997). Sve ovo znači da, živeti u savremenoj kulturi sa strahom kao pogledom na svet podrazumeva da kao građani budemo edukovani i za bezbednosnu kulturu jer ona predstavlja preventivni odgovor na brojne opasnosti po naše živote i imovinu.

SOCIJALNI RIZICI I "NOVI" SOCIJALNI RIZICI

Socijalni rizik je jedan od, takođe, čestih pojmove koji srećemo u savremenijoj literaturi o socijalnim problemima i društvenim devijacijama.

Ključne reči koje povezuju i konstruišu značenje pojma socijalni rizik jesu sledeći: gubitak i pretnja gubitkom – nepovoljan ishod;

ugrožene potrebe – nesigurnost; spoljašnji događaj – nepovoljne okolnosti; verovatnost događanja – mogući su i povoljni ishodi ili da se nepovoljni događaj ne dogodi; promena – rizik nije stanje već proces. Socijalni rizici se mogu odrediti kao nepovoljne društvene okolnosti koje sa značajnom verovatnoćom otežavaju ili predstavljaju pretnju zadovoljavanju potreba članova društva i mogu dovesti do nepovoljnih posledica kako na ličnom i porodičnom nivou tako i na nivou lokalne zajednice, te kao takvi predstavljaju pretnju širem društvu (Ajduković, 2008). Pretnja ili izloženost socijalnim rizicima mogu podstaći kod pojedinca, društvenih grupa i čitavog društva proces promene tih nepovoljnih društvenih okolnosti.

Pod uticajem ekološke i ekosistemske perspektive sve se češće spominju i tzv. psihosocijalni rizici koji se odnose na određena bio-psihosocijalna obeležja pojedinca, kao što su npr. pol, slabije intelektualne ili telesne sposobnosti, hronične bolesti, nedostatak socijalnih ili opšte životnih veština. Psihosocijalni rizici se aktuelizuju u interakciji osobina pojedinca i socijalnih okolnosti. Tako npr. ženski rod nije psihosocijalni rizik na individualnoj osnovi za siromaštvo, nezaposlenost ili prostituciju sam po sebi, već postaje rizik u određenom socijalnom kontekstu nejednake društvene moći muškaraca i žena. Pretnja ili izloženost psihosocijalnim rizicima može podstaći uvođenje promena u individualnom (npr. unapredivanje određenih veština ili kompetencija) i/ili u socijalnom životu pojedinca (rad na povećanju socijalne mreže), te unapređenje društvenih mera podrške grupama pod rizicima (npr. uvođenje alimentacijskog fonda koji će osigurati jednoroditeljskim porodicama sredstva nužna za izdržavanje dece). Na taj način se i socijalni i psihosocijalni rizici balansiraju sa zaštitnim činiocima (Ajduković, 2008).

U literaturi se sreće i pojам novih socijalni rizika. Ovde se polazi od toga da uslovno rečeno postoje "stari" i novi socijalni rizici (problemi). Neosporno je da nezaposlenost predstavlja "stari" socijalni problem i rizik. No ono što je "novo" jeste dugotrajna nezaposlenost i sve veći značaj obrazovanja za izlazak iz nezaposlenosti. Praćenja savremenih

kretanja (ne)zaposlenosti pokazala su da je obrazovanje glavna pojedinačna odrednica koja utiče na šanse na tržištu rada kako zaposlenih tako i nezaposlenih osoba. Što je stupanj obrazovanja niži, češća je dugotrajna nezaposlenost. I rodne razlike među nezaposlenima izraženije su kod osoba nižeg obrazovanja (Ajduković, 2008).

Među nove socijalne rizike mogli bi se dodati neodgovarajuća obrazovanost, neodgovarajuća dostupnost obrazovanja koje je potrebno za savremeno tržište radne snage ili nedostupnost prekvalifikacije. Možemo zaključiti da su, razvojno gledano, grupa pod najvećim socijalnim rizicima nezaposleni mladi koji su napustili srednjoškolsko obrazovanje. Dugotrajna nezaposlenost ima i niz nepovoljnih posledica za mentalno zdravlje. M. Ajduković navodi da je u doktorskoj disertaciji Karsten Ingmar Paul (2005.) analizirala 237 istraživanja (meta-analiza) u kojima je učestvovalo više od 450.000 ljudi, odgovarajući na pitanja odnosa između nezaposlenosti i mentalnog zdravlja. Istraživanja su sprovedena u 26 zemalja u razdoblju od 1964. do 2004. godine. Pokazalo se da 34% nezaposlenih u odnosu na 16% zaposlenih ima poteškoće mentalnog zdravlja i to na 5 indikatora mentalnog zdravlja – stres, depresija, anksioznost, osećaj subjektivne dobrobiti, samopoštovanje. Pri tome su najugroženiji muškarci, pripadnici manjinskih grupa i radnici koji su dugotrajno nezaposleni (Ajduković, 2008).

FAKTORI RIZIKA DEVIJANTNIH PONAŠANJA

Ideja "rizika" u proučavanju devijantnih ponašanja jeste značajna iz razloga razvijanja etiološko-preventivnog metateorijskog koncepta o rizičnim faktorima. Ovaj koncept ima dva korena. Sa jedne strane, oslonjen je na multifaktorski, višekauzalni i metateorijski pristup i koncept verovatnoće. Sa druge strane, ovaj pristup nosi i elemente savremenog medicinskog modela faktora rizika: ideja da prisustvo većeg broja faktora rizika stvara potencijal za određene bolesti i da se

sprečavanjem ili umanjivanjem značaja pojedinih faktora može preventivno delovati na razvoj ili tok bolesti.

Rizični faktori ili faktori rizika predstavljaju najbitnije činioce za nastanak neke pojave ili ponašanja. Definisanje faktora rizika uzročnosti nastaje kao produkt teorijsko-empirijskih saznanja o etiologiji društvenih devijacija. Faktori rizika su etiološkim istraživanjima utvrđene karakteristike individue, porodice, vršnjaka ili zajednice koji utiču na povećanje verovatnoće ispoljavanja devijantnih ponašanja. Istraživanja su pokazala da izloženost čak i značajnom broju rizičnih faktora ne znači i da će se poremećaji u ponašanju nužno ispoljiti. Mnoga deca i mladi odrastaju u visoko rizičnim porodicama i sredinama bez ikakvih problema. Razlog za to leži u prisustvu zaštitnih ili protektivnih faktora u njihovim životima koji čine protivtežu rizičnim faktorima.

Faktori rizika i zaštite pomažu etiološkom razumevanju zašto mladi počinju sa devijantnim ponašanjima ali isto tako ovaj koncept obezbeđuje i praktične pravce prevencije. Jedan od načina da se klasifikuju faktori rizika jeste prema područjima života. To je šest područja:

1. Individua (biološke i psihološke predispozicije, stavovi, vrednosti, znanje, veštine, sposobnosti, problemi u ponašanju);
2. Vršnjaci (norme, aktivnosti);
3. Porodica (funkcije, rukovođenje, vezivanje);
4. Škola (vezivanje, klima, načela);
5. Zajednica (vezivanje, norme, potencijali, svesnost, mobilizacija);
6. Društvo / sredina (norme, zakonodavstvo, sankcije).

Ova životna područja nisu statična. Isprepletenost ovih područja može se prikazati modelom mreže uticaja koji ukazuje na kompleksne interakcije između individue i pet spoljašnjih područja koji rezultiraju devijantnim ponašanjem. To su (Hawkins, 2006):

I. Zajednica

1. Dostupnost i odobravanje droga.

2. Dostupnost i odobravanje oružja (delinkvencija i nasilje).
3. Norme i zakoni zajednice koji pogoduju prestupništvu.
4. Nasilje u medijima.
5. Tranzicija, pokretljivost, česte selidbe.
6. Niska povezanost susedstva, loša povezanost sa zajednicom, dezorganizacija lokalne zajednice.
7. Ekstremna ekonomска deprivacija i materijalna situacija, nezaposlenost.
8. Rasna ili etnička nepravda.

II. Porodica

1. Porodična istorija prestupničkog i problematičnog ponašanja.
2. Problemi u funkcionisanju porodice.
3. Višečlane porodice.
4. Porodični konflikti, poremećaji u komunikaciji između članova porodice i načini rešavanja porodičnih problema.
5. Slaba emocionalna povezanost dece i roditelja.
6. Mentalna oboljenja u porodici.
7. Stavovi roditelja i njihovo odobravanje problematičnog ponašanja i/ili uključenost u problematično ponašanje.
8. Zlostavljanje dece.
9. Stresni životni događaji.

III. Škola

1. Rano i učestalo antisocijalno ponašanje.
2. Neuspeh koji počinje u osnovnoj školi.
3. Nedostatak posvećenosti ili angažovanost školi.

IV. Individualni/vršnjački interpersonalni odnosi

1. Otuđenje i izolacija od vršnjaka.
2. Buntovništvo.
3. Vršnjaci koji se asocijalno i antisocijalno ponašaju.
4. Stavovi koji odobravaju prestupničko ponašanje.
5. Rano javljanje problematičnog i prestupničkog ponašanja.
6. Odbačenost od vršnjaka.

V. Psihofizičko stanje pojedinca

- 1) Konstitucionalni hendikepi (senzorni nedostaci, neurohemski neravnoteža, organski hendikepi, itd.).
- 2) Niska inteligencija.
- 3) Poremećaj pažnje.
- 4) Poremećaj čitanja.
- 5) Slabe i neizgrađene radne navike i sposobnosti.
- 6) Emocionalna nezrelost.
- 7) Nisko samopoštovanje i samouvažavanje.

Nasuprot faktorima rizika mogu apstrahovati tri ključne oblasti protektivnih ili zaštitnih faktora (Catalano et al., 1996; Stakić, 2003):

1. *individualne karakteristike*: kognitivne veštine i sposobnosti, socijalne veštine, karakteristike temperamenta, pozitivna socijalna orijentacija, visoka inteligencija, rezilijentan temperament;
2. *kvalitet interakcija između deteta i okoline*: vezanost deteta za roditelje, integrisanost u grupu vršnjaka, povezanost sa drugim odraslim osobama koje same neguju pozitivno i prosocijalno ponašanje, bliski i topli odnosi i pridržavanje konvencionalnog pravca akcije;

3. *aspekti mezo i egzosistema*: odnosi, saradnja škole i porodice, kvalitena škola, regulatorne aktivnosti, zdrava uverenja i jasni standardi ponašanja, prosocijalna uverenja i pravila koja podstiču prosocijalno ponašanje.

Protektivni ili zaštitni faktori mogu delovati na jedan od četiri načina (Stakić, 2003): 1) prevenirajući pojavu samih faktora rizika, 2) ublažavajući njihovo dejstvo, 3) prekidajući lanac kojim se uticaj faktora rizika prenosi i izaziva poremećaj i 4) direktno umanjujući disfukciju. Prilikom izrade programa prevencije rizičnih ponašanja treba uzeti u obzir dosadašnja saznanja o prirodi i načinu delovanja rizičnih i protektivnih, a to su: doprinos svakog faktora ukupnom nivou rizika i protekcije, kumulativno dejstvo, interaktivan odnos i povezanost sa različitim oblicima rizičnih ponašanja (Pollard, Hawkins, Arthur, 1999).

RIZIČNA PONAŠANJA

Rizična ponašanja mogu se odrediti na četiri načina:

- 1) Rizična ponašanja koja nastaju kao posledica nedovoljnog znanja, individualne socijalne nezrelosti, prisustva predrasuda ili stereotipa, mladalačke aktivnosti i radoznalosti, a koja mogu rezultirati u različitim oblicima devijantnih ponašanja. Rizična ponašanja ne moraju da deterministički predstavljaju "put u devijantnost" ali ona jesu upozoravajući znak da postoji milje i značajna verovatnoća da se uđe u neki od tipova devijantnog ponašanja.
- 2) Rizična ponašanja kao ona ponašanja koja nastaju kao posledica već manifestovanih devijantnih ponašanja, a koja mogu da izazovu konsekvence po npr. zdravlje pojedinca, po nastanak nekog drugog devijantnog čina ili po ugrožavanje nekih društvenih vrednosti.
- 3) U čisto kriminološkoj upotrebi rizična ponašanja se izjednačavaju sa vršenjem različitih krivičnih dela. Ovde se rizična

ponašnja isključivo posmatraju sa aspekta društva ili poretku. To su ponašanja kojima se ugrožavaju neka društvena dobra ili bitne društvene vrednosti (život, telesni integritet, imovina).

4) Rizična ponašanja mogu biti i takva ponašanja kojima se dominantno ugrožava zdravlje i ukupno fizičko, psihičko i socijalno blagostanje. Ovo shvatanje je povezano sa definicijom zdravlja SZO. To se pre svega odnosi na alkoholizam, narkomaniju, HIV, pušenje, samoubistva, društvene neuroze (depresivnost, anksioznost), kocku, itd.

Iz ove četiri definicije može se zaključiti da se pod rizičnim ponašanjima podrazumevaju oblici ponašanja kojima se ugrožava pozitivan razvoj ili blagostanje dece i maloletnika ali i "napad" na društvene norme i vrednosti. Rizična ponašanja su se "tradicionalno" izjednačavala sa ponašanjima kojima se krše opšteprihvачene društvene norme, poput činjenja krivičnih dela od dece i maloletnika ili zloupotrebe psihоaktivnih supstanci. Humanizacija istraživanja u ovoj oblasti uticala je da se lista rizičnih ponašanja dopuni i drugim pojavnim oblicima koji su vezani i za zdravlje, kvalitet života i ukupan pozitivni razvoj deteta (Jugović, Žunić, 2010).

Istraživači centra za kontrolu bolesti i prevenciju (*Centers for Disease Control and Prevention – CDC*), razvili su Sistem za praćenje rizičnih ponašanja dece i omladine (*Youth Risk Behavior Surveillance System*) kako bi pratili specifična rizična ponašanja mladih i unapredili planiranje, primenu i evaluaciju prevencije (Kolbe, Kann, Collins, 1993). "Na osnovu proučavanja empirijskih podataka o osnovnim uzorcima morbiditeta i mortaliteta, izdvojeno je šest kritičnih oblika rizičnih ponašanja mladih i to su" (Jugović, Žunić, 2010:478):

- ponašanja koja dovode do nemernog povređivanja i nasilna ponašanja;
- upotreba cigareta;
- upotreba alkohola i droga;

- seksualna ponašanja koja dovode do neplanirane trudnoće i seksualnim putem prenosivih bolesti;
- nezdrav način ishrane;
- neadekvatna i nedovoljna fizička aktivnost.

"Zajednička obeležja navednih oblika rizičnih ponašanja jesu: nastajanje u detinjstvu i zadržavanje do odraslog doba; uzrokovanje ozbiljnih zdravstvenih i socijalnih teškoća; međusobna povezanost i mogućnost preveniranja" (Jugović, Žunić, 2010: 479). No, rizična ponašanja mogu imati ne samo negativne, nego i razvojno pozitivne odlike poput težnje učenika da bude prihvaćen od strane vršnjaka ili da ostvari nezavisnost od roditelja, itd. Pa, tako, Baumrind (1987), pravi razliku između rizičnih ponašanja koja su potencijalno *razvojno adaptivna* i ponašanja koja su "*patogena*", *odnosno opasna* i sa malo ili nimalo šanse za sekundarnu dobit.

Iz tog razloga, "uviđanje instrumentalne prirode rizičnih ponašanja je od velike važnosti za praksu, jer ukazuje na potrebu da se u okviru programa prevencije ponudi socijalno prihvatljiv način zadovoljavanja potreba koje se uobičajeno kompenzuju različitim oblicima rizičnih ponašanja. Rizična ponašanja nisu uvek motivisana postizanjem uzbuđenja ili zadovoljstva putem učestvovanja u nečemu opasnom ili nezdravom, niti kod aktera uvek postoji svest o potencijalno štetnim efektima. Zbog toga cilj programa prevencije treba da bude unapređivanje znanja o negativnim posledicama različitih rizičnih ponašanja" (Jugović, Žunić, 2010: 479).

I konačno, "u literaturi se mogu naći različita objašnjenja kovarijacije rizičnih ponašanja: pojedinačna ponašanja utiču jedna na druge; rizična ponašanja su manifestacija generalne tendencije ka devijantnosti; različiti oblici rizičnih ponašanja se istovremeno uče; različiti oblici rizičnih ponašanja imaju istu svrhu i drugo. Ipak, objašnjenje koje se čini najrealnijim je da su za nastajanje različitih oblika rizičnih ponašanja odgovorni isti rizični faktori. Većina savremenih autora smatra da bi se redukovanjem empirijski utvrđenih prekursora mogla generalno prevenirati

rizična ponašanja a ne samo pojedini pojavnii oblici" (Jugović, Žunić, 2010: 479).

RIZIČNE SOCIJALNE GRUPE

Pod pojmom rizika se označavaju i tzv. *rizične socijalne grupe* ili *rizično mikro-okruženje*. Rizične socijalne grupe se obično u naučnoj i stručnoj literaturi stavljaju u kontekst dece i mladih: pa se tako govori o *riziku deci i mladima* ili *mladima u riziku*. Ovaj pojam koji je nastao u okviru Centra za istraživanja obrazovanja OECD-a u Parizu (*children at risk ili enfant à risque*), u našem jeziku bi se mogao izraziti kroz pojam mladih iz socijalno depriviranih sredina (Hrnjica, 1991). To su mladi iz socijalno ugroženih grupa ili slojeva koji ne mogu zbog loših i sputavajućih uslova života da razviju svoje potencijale ili imaju teškoće u razvoju. Takvi sputavajući uslovi života (ili rizično okruženje) mogu predstavljati rizični faktor koji može sa značajnom verovatnoćom producovati i različita devijantna ponašanja.

Identifikacija "riziko mladih" mora uzeti u obzir društvene karakteristike zajednice u kome se posmatraju mladi, zbog toga što je univerzalni kriterijum teško definisati. U tom smislu kao najčešći indikatori ugroženosti i izloženosti riziku navode se: mladi koji su rasli bez roditeljskog staranja, čiji su roditelji alkoholičari, narkomani, duševni bolesnici; roditelji koji su višestruko krivično osuđivani i lišavani slobode; mladi iz porodica sa teško poremećenim odnosima; mladi koji su bili žrtve različitih oblika zlostavljanja i zanemarivanja; materijalno ugroženi mladi (prema kriterijumima za merenje siromaštva); mladi izbeglice; mladi iz pojedinih etničkih grupa (npr. Romi). Ovde se rizične socijalne grupe određuju prema mladima koji imaju probleme psihološke, materijalne i socijalne prirode. Kod nekih su problemi samo pojedinačni (na primer, psihološki ili socijalni) a kod drugih problemi su višestruki (i psihološki i materijalni i socijalni).

Izraz "biti u riziku" u kontekstu dece i mladih obično ima dva različita značenja (Jessor, 1991). Ukoliko se primeni na decu i omladinu koji ispoljavaju rizična ponašanja, onda se odnosi na opasnost od negativnih ishoda po njihov razvoj, zdravlje i život, gde veći stepen rizika znači trajniju uključenost u teže obrasce rizičnih ponašanja. U drugom slučaju, kada se izraz "biti u riziku" primenjuje na decu i omladinu kod kojih nisu identifikovana rizična ponašanja, on označava opasnost ili verovatnoću pojave ovakvih bihevioralnih manifestacija o čemu se sudi na osnovu prisustva rizičnih faktora.

VIŠEDIMENZIONALNOST POJMA RIZIKA

Unutar nauke o društvenim devijacijama pojam rizika je jedan od najbitnijih savremenih kategorija i pojmove. No, ovaj pojam ima različite dimenzije koje se iskazuju na tri nivoa: makro društvenom i kulturološkom, mezo - na nivou društvenih institucija i grupa, i mikro - na nivou razumevanja individualnih ponašanja pojedinaca. Sve navedene i analizirane dimenzije nisu u potpunosti u logičko-metodološkoj vezi, naročito dimenzija društva rizika i rizičnih ponašanja ili socijalnih rizika. Ipak, svaka od identifikovanih dimenzija ima svoje značenje za nauku o društvenim devijacijama, koja za svoj predmet proučavanja ima razumevanje društvenih devijacija kako u širem društveno-kulturnom kontekstu, tako i u kontekstu socijalnih grupa, zajednica ali i individualnih ponašanja ljudi. Metateorijska analiza pojma rizika navodi nas pitanje veze između uticaja rizika kao društveno-strukturalnog i kulturološkog fenomena na ispoljavanje socijalnih rizika kod društvenih grupa ali i rizičnih ponašanja. Tačnije, pitanje je da li rizično društvo stvara i rizična ponašanja?

Ako ideološko-kritički čitamo analizirane pojmove i značenja rizika na makro društvenom nivou, onda se može zaključiti da ovaj pojam predstavlja izraz ideoloških konfuzija savremenog globalnog društva,

krize sistema vrednosti, sukoba velikih političko-ekonomskih interesa koji imaju i elemente nacionalno-religijskih konflikata ali i konstruisanog osećanja građana da žive u nebezbednom i rizičnom svetu i okruženju.

Sa akcionog aspekta ideja rizika se pokazuje kao jasan i praktično upotrebljiv koncept ranog prepoznavanja individualno devijantnih ponašanja. Ovaj aspekt ima kao metodološko-logičku osnovu opštimedicinski model dejstva faktora rizika na nastanak bolesti ali on je ovde usmeren na tzv. simptome i negativne razvojne ishode u oblasti proučavanja ponašanja ljudi.

I DEO:
FENOMENOLOŠKI
OGLEDI

KVAZIREVOLUCIONARNA "IDEOLOGIJA": KRIMINAL KAO SOCIJALNI REVOLT

"...Naše je čvrsto uбеђење да zaista civilizovan zakonodavac može da ublaži kugu kriminaliteta, ne toliko krivičnim zakonom, koliko lekovima skrivenim u podsetniku o društvenom životu i zakonodavstvu. A iskustvo najrazvijenijih zemalja potvrđuje ovo blagotvornim i preventivnim uticajem krivičnog zakonodavstva koje počiva na efikasnim društvenim reformama. Dolazimo tako do sledećeg naučnog zaključka: u društvu budućnosti, potreba za krivičnim pravom biće svedena na nivo rasta socijalne pravde, kako u jačini tako i u širini..."

(Enrico Ferri, 1901)

Svaka naučna i stručna rasprava o tome kako društvene institucije treba da reaguju na kriminal, logično, uvek započinje pitanjem: odakle kriminal izvire? Kada znamo kako nastaje kriminal, u kojim oblicima se ispoljava, kakva je njegova dinamika i distribucija, kakve su socijalne i psihičke osobine ljudi koji vrše "napad" na društvene norme – onda možemo definisati pravce, ciljeve i načine reagovanja.

Osnovač kriminologije, Ćezare Lombrozo, smatrao je da korene kriminala treba tražiti u biološkim osobenostima čoveka. Za njega je

kriminalac, najčešće, čovek u kome "struji atavistička krv" davno izumrlih predaka i koji se kao zločinac rađa. Ako kriminal dominantno izvire iz biološkog determinizma čoveka, onda društveni odnos prema kriminalu mora biti krajnje represivan. Taj urođeni zločinac mora se trajno izdvojiti iz društva (na posebno izolovana mesta), kao što se maligni tumor odseca od zdravog tkiva. Medicinskim merama mora se sprečiti da atavistički genetski potencijal ne prenese na potomstvo.

No, Lombrozov učenik Enriko Feri pravi delimični otklon od svog slavnog učitelja i nagoveštava da kriminal ima dominantno društvene korene, da izvire iz društvenih protivrečnosti i da mere represije i ispaštanja same po sebi ne dovode do sprečavanja kriminala. Ferijeve ideje će tokom 20. veka posebno prihvati i filozofsko-teorijski razraditi krivično-pravna škola nove društvene odbrane. Ova škola zauzima stav da se društvo ne može štititi od kriminala samo krivično-kaznenim merama, jer koren i ove društvene devijacije potiču iz društvenih uslova i odnosa. Humanizacijom i demokratizacijom društvenih odnosa, novim saznanjima o prirodi čoveka i etiologiji društvenih devijacija i kriminala, osnovni cilj kazne i sankcije postaje resocijalizacija počinioca krivičnog dela. Takođe, shvata se da krivično pravne norme i mere jesu od suštinske važnosti u suprotstavljanju kriminalu ali ne i dovoljne.

Navedene misli Enrika Ferija na početku ovog teksta i danas izgledaju aktuelne i upozoravajuće. A to je da efikasne društvene reakcije na kriminal nema bez korenitih društvenih reformi, bez sistemskog i višeinsticionalnog suprotstavljanja kriminalu, u kome će nosioci političke i ekonomski moći biti glavni učesnici u toj borbi a ne saučesnici u kriminalu, i bez društva koje istinski ne teži socijalnoj pravdi.

Kriminal je višedimenzionalana društvena devijacija koja ima svoja opšta, posebna i pojedinačna izvorišta. Različiti oblici kriminala imaju i specifične uzroke. Međutim, istraživanja kriminala u različitim društvenim i kulturnim sredinama pokazuju da određeni socijalni, ekonomski i politički uslovi posebno pogoduju njegovom razbuktavanju. Društvene nejednakosti, velike socijalne razlike, siromaštvo,

nezaposlenost, ratovi, kulturno zaostajanje, konstantne političke i ekonomske krize, korumpirana i kriminalizovana vlast, institucionalne dezorganizacije – jesu pogodujući socijalni milje odakle izvire kriminal.

SOCIJALNE PROTIVREČNOSTI I KRIMINAL

Socijalne nejednakosti na kraju 20. veka dostigle su neslućene razmere. Polovina čovečanstva živi u siromaštvu, više od trećine u bedi, 800 miliona ljudi pati od neuhranjenosti, skoro milijarda je nepismena, milijarda i po nema pitku vodu, dve milijarde još uvek nema struju. Dvadeseti vek je protekao u konstantnom socijalnom i političkom nasilju sa kulminacijom kriminala i ratova kakva nije zabeležena u istoriji civilizacije. Samo ratovi u proteklom veku odneli su 191 milion života ljudi, najčešće bespomoćnih civila. Širom planete, poslednjih godina, od nasilja u različitim oblicima (kroz agresije i samoubistva) smrtno strada oko 1,6 miliona ljudi. Polovinu od tog broja čine samoubistva koja za dva i po puta nadmašuju broj žrtava ratova.

Procenjuje se, prema izveštaju Svetske zdravstvene organizacije, da u mirnodopskim okolnostima godišnje na svetu bude ubijeno 525.000 ljudi ili u proseku jedan čovek, skoro, svakog minuta. Podaci ove organizacije UN pokazuju da su više od dve trećine žrtava ubistava muškarci, uglavnom uzrasta između 15 i 25 godina. Stopa ubistava značajno je viša u zemljama sa izraženim ekonomskim i socijalnim nejednakostima, gde je jaz između bogatih i siromašnih veći. "Društvene krize i regresija najdirektnije stvaraju pogodno tlo za bujanje različitih tipova devijacija i kriminala. Istovremeno, one doprinose indirektnom umnožavanju kriminalnih aktivnosti posredstvom rastućih socijalnih problema, među kojima siromaštvo, nezaposlenost, disfunkcije i dezorganizacije mnogih društvenih institucija i službi i poremećaji odnosa, funkcija i struktura porodice imaju posebnu težinu i uticaj" (Milosavljević, 1998).

U tom smislu, alarmantan i simptomatičan podatak iz 1997. godine je, da je u Moskvi, u prvih 11 meseci te godine ubijeno 1310 ljudi ili 119 u proseku mesečno. Od toga broja 93% ubistava nastalo je kao posledica alkoholisanih stanja ljudi, pet odsto su naručena ubistva i to najčešće iz koristoljublja i uglavnom zbog sukoba interesa oko prometa nekretnina, dok oko dva odsto ubistava ima motive u dužničko-poverilačkim odnosima (Jugović, 2003). Rusija je odličan primer zemlje koja se posle propasti komunističkog sistema, našla u stanju političke nestabilnosti, vrednosne anomije, socijalne raslojenosti, masovnog siromaštva, pogoršanja životnog standarda i zdravstvenog stanja nacije što je pogodovalo širenju kriminala.

Na drugom delu zemaljske kugle u Latinskoj Americi, koju su u drugoj polovini proteklog veka pogadali socijalno-klasni i ideološko-politički ratovi, oružane pobune i revolucije, na kraju 20. veka socijalne i političke protivrečnosti imaju drugačije manifestacije. One se ponajviše izražavaju kroz kriminal, maloletničku delinkvenciju i različite oblike nasilja. Ove nove činjenice navode neke istraživače društvenih prilika da kriminal i nasilje vide kao jedan oblik socijalnog revolta i primitivnog i arhaičnog izraza socijalnog komešanja (Ramone, 2002).

Nestankom, degradacijom i istorijskom potrošenošću marksizma kao pokretača političke i socijalne pobune, u praznom prostoru nedostatka ideologije potlačenih i marginalizovanih, kriminal postaje oblik kvazirevolucionarne ideologije i primitivnog načina iskazivanja bunta. "U Latinskoj Americi, kao i u drugim delovima planete, pre trideset godina, momak koji bi pronašao revolver prišao bi nekoj organizaciji koja primenjuje oružanu borbu da bi izmenila sudbinu čovečanstva. Danas taj momak će misliti, pre svega, na sebe i osećajući se žrtvom raskidanja socijalnog dogovora od strane vladajućih, raskinuće i on sam taj dogovor pljačkajući neku banku ili provaljujući u neku prodavnicu (Ramone, 2002).

Od početka velike ekonomске krize u decembru 2001. godine i masovnog osiromašenja srednje klase, stopa delinkvencije u Argentini se

učetvostručila. U Brazilu, jednoj od zemalja u kojoj su nejednakosti najveće, socijalni rat je dosegao neslućene razmere. Samo u Riju, između 1987. i 2000. vatrenim oružjem je ubijeno više maloletnika nego ukupno u svim konfliktima u Kolumbiji, Jugoslaviji, Sijera Leoneu, Avganistanu, Izraelu i Palestinu. Za tih trinaest godina, na primer, 467 mladića je poginulo u izraelsko-palestinskom sukobu. Za isto vreme 3.937 maloletnika je ubijeno u Riju. Brazil izdvaja 2 odsto svog godišnjeg bruto nacionalnog dohotka na vojsku, ali više od 10 odsto za zaštitu bogatih od siromašnih."(Ramone, 2002).

KRIZE KAPITALIZMA I KRIMINAL

Strukturalne karakteristike većine savremenih društva proizvode nejednakosti u sferi političkih, etničkih i kulturnih prava, a pre svega u sferi ekonomskih mogućnosti. Globalne strukturalne nejednakosti za posledicu imaju masovne osećaje depriviranosti ljudi, opši porast nesigurnosti i straha od gubitka životnih šansi i društvene marginalizacije. Ian Tejlor identificuje osam globalnih društveno-strukturalnih protivrečnosti i kriza koje obeležavaju društvenu tranziciju, od industrijskog do postindustrijskog društva, na kraju 20. veka. To su: krize zaposlenja; krize materijalnog siromaštva i društvenih nejednakosti; strah od "društvenog pada" i strah od drugih; krize nacionalne države; krize društvene "isključenosti" i "uključenosti"; krize u "kulturi"; krize muškosti i "rodnog poretka"; i krize porodice i roditeljstva (Taylor, 1999: 8-51). Sve ove karakteristike postindustrijskog društva stvaraju jedan opšti milje za stalni porast različitih društvenih devijacija a naročito kriminala.

Ian Tejlor razlaže argument da "tržište" kao osnov savremenog zapadnog društva igra suštinsku ulogu u proizvodnji kriminala na kraju 20. veka, i to na dva glavna načina: kao društvena praksa i kao okvir za viktimizaciju. Na primer, tržišna ekonomija ima važnu ulogu u procesu "diferencijalne asocijacije" koja se naročito događa kod mlađih

profesionalaca koji rade u kompanijama i državnim sistemima. "Tržišna ideologija" ohrabruje ogroman broj finansijskih prevara u ime "fleksibilne akumulacije" kapitala. Takođe, mnoge forme prevara podstaknute su bezličnim svetom finansijske razmene i trgovine koji se odvijaju kroz dvadesetčetvoročasovni berzanski sistem (Taylor, 1999: 228).

Kraj 20. veka obeležava i razvijeni tzv. "menadžment rizika" i uvođenje tržišnih principa u sisteme socijalne kontrole. Strah od kriminala rađa čitavu "industriju bezbednosti" koja od njega ima direktnе koristi. Tejlor piše o novoj industriji u prevenciji kriminala i tretmanu osuđenih. To se naročito odnosi na privatnu zatvorsku industriju i privatne policije. U prvom talasu privatizacije zatvora u Britaniji i Velsu koji je počeo 1989. godine, pa do 1995. godine, 10% ukupne zatvorske populacije već je izdržavalo kaznu u privatnim zatvorima. Zatim, broj ljudi koji je zaposlen u privatnim obezbeđenjima i privatnoj policiji, danas je u zapadnim društvima, duplo veći nego broj zvaničnih policajaca. I ne samo to, prema podacima američkog Nacionalnog instituta za pravosuđe, u 2000. godini američka država je potrošila 44 biliona dolara na zvanične institucije krivično-pravnog reagovanja, dok je u istoj godini privatni sektor bezbednosti korisnike koštao 104 biliona dolara (Taylor, 1999: 221). Istraživačka evidencija nam jasno sugeriše da su najteži oblici kriminala, poput organizovanog i nasilničkog najprisutniji u društvima sa velikim socijalnim razlikama i društvima sa visokom stopom siromaštva i nezaposlenosti.

Početak 21. veka obeležava rašireni međunarodni i transnacionalni kriminal, koji se po pravilu ispoljava u organizovanom obliku. Organizovani kriminal naročito je izražen kroz proizvodnju i promet droga, trgovinu oružjem, organizovanu prostituciju i kocku, trgovinu ljudima ili belim robljem, terorizam, različite poslove sive ekonomije, itd. On predstavlja visokoprofitabilnu delatnost koja je ekonomski snažnija i od mnogih razvijenih zemalja. Organizovani kriminal nastaje sa jedne strane, iz ekonomskih i političkih interesa pojedinih moćnih društvenih i ekonomskih struktura, i sa druge strane, iz istih takvih interesa državnih struktura politički i socijalno nestabilnih, nerazvijenih i siromašnih

država. Ovaj oblik kriminala drastično je "pogodio" bivše komunističke zemlje. Većina istraživača organizovanog kriminala u ovim zemljama kao suštinske faktore koji su pogodovali njegovom širenju navode siromaštvo, velike socijalne razlike, kolaps formalne i neformalne socijalne kontrole, vrednosni slom, ekonomski krah, visoku inflaciju, pad životnog standarda, masovnu nezaposlenost, raširenu korupciju, itd.

Prema longitudinalnoj analizi maloletničkog kriminala i njegovih uzroka u zemljama Evropske unije (koje izvršio Office of International Criminal Justice), konstantno povećavanje maloletničkog kriminala u zemljama EU (a naročito kriminala nasilja), kao i povećavanje upotreba alkohola i droga od pada Berlinskog zida do danas, uzrokovano je faktorima socijalne neintegriranosti delova populacije mlađih u društvo i osuđenja životnih mogućnosti koje potiču iz niskog socioekonomskog statusa.²

Ipak, između pojedinih elemenata socijalne isključenosti i kriminala adolescenata i mlađih postoji jasna veza i preklapanje. Pre svega, činjenica je da kriminal "buja" u periodima društvenih kriza, vrednosnih turbulencija, povećanja nezaposlenosti i siromaštva. Društvene krize i regresija najdirektnije stvaraju pogodno tlo za širenje različitih tipova kriminala. Istovremeno, one doprinose indirektnom umnožavanju kriminalnih aktivnosti posredstvom rastućih socijalnih problema, među kojima siromaštvo, nezaposlenost, disfunkcije i dezorganizacije mnogih društvenih institucija i službi i poremećaji odnosa, funkcija i struktura porodice imaju posebnu težinu i uticaj (Milosavljević, 1998).

DRUŠTVENA STRUKTURA I KRIMINAL NASILJA: OPTIKA TEORIJE LEVOG REALIZMA

Jedna od najrazvijenijih teorijskih perspektiva o faktorima kriminala jeste koncepcija strukturalnog nasilja, koja predstavlja deo teorije o poreklu agresivnog ispoljavanja iz frustracija, ali insistira na

² prema: www.ascp.uic.edu/oicj/pubs/cifarago/euro_juvenile.shtml

socijalnoj strukturi kao primarnom izvorištu. Pod strukturalnim nasiljem se podrazumeva svako ugrožavanje ljudskih potencijala ekonomskom i političkom struktururom (Galtung, 1969). Nejednakost u pristupu političkoj i svakoj drugoj moći, obrazovanju, zdravstvenoj nezi i pravnoj zaštiti, karakteristični su oblici strukturalnog nasilja koje je obično nevidljivo i izvire iz same društvene strukture. Društvena struktura predodređuje položaj ljudi shodno njihovim ekonomskim, etničkim, polnim, kulturološkim i političkim obeležjima.

Zbog duge tradicije i relativne stabilnosti, strukturalne nejednakosti se manifestuju i vide kao "normalan" poredak stvari racionalizovan moćnim kulturološkim definicijama koje se transmituju sa generacije na generaciju, što im omogućava da trajnije opstaju (Gramberg, 2000). Kao i direktno, strukturalno nasilje takođe proizvodi patnju ljudi, samo sporije i razornije: siromaštvo je u snažnoj korelaciji sa visokom smrtnošću novorođenčadi, infektivnim bolestima i kratkim prosečnim životnim vekom.

Veza između strukturalnog i direktnog (bihevioralnog) nasilja je pozitivna i snažna: oni koji su hronične žrtve strukturalnog nasilja okreću se direktnom nasilju. Nasilje je odgovor ljudi koji se osećaju poniženo i odbačeno, inferiorno i neadekvatno, a strukturalno nasilje upravo pojačava takva osećanja. Gil određuje bihevioralno nasilje kao reaktivno, izazvano strukturalnim nasiljem posredstvom stresa i frustracija. Porodično nasilje je proizvod tog procesa, budući da je porodica mesto gde se "pražnjenje" može obaviti bez punitivnih sankcija koje inače prete ukoliko se ono vrši u drugim socijalnim situacijama (Gil, 1978).

Visoko pozitivno slaganje između siromaštva kao absolutne deprivacije i stope ubistava Parker objašnjava tako što siromaštvo označava podobnim da proizvede "određena emocionalna stanja koja eskaliraju u nasilje, najčešće upereno prema onima koji su blizu – supružnicima, deci, prijateljima" (Parker, 1989: 986). Drugi, međutim, veruju da je relativno siromaštvo (stepen nejednakosti u prihodima) bolja determinanta kriminalnog i nasilničkog ponašanja nego apsolutno siromaštvo: krosnacionalne studije ubistava otkrile su pozitivna slaganja

između ekonomске nejednakosti i stopa ubistava (Blau, Blau, 1982; Hansmann, Quigley, 1982; Unnithan, Whitt, 1992). "Strukturalno nasilje izaziva bihevioralno u obimu koji može da poprimi i epidemiološke razmere (od ubistava, samoubistava do ratova i genocida). Pitanje je koja je od ove dve forme nasilja važnija i opasnija, no, nesumnjivo je da su one međusobno kauzalno povezane" (Gilligan, 1996: 196).

Istraživanja odnosa između starosne strukture stanovništva i stope ubistava pokazala su da strukturalne promene u socijalnom sistemu u smislu porasta obima izdržavanih grupacija (deca, nezaposleni i penzioneri) dovode do socijalnih i ekonomskih poremećaja koji rezultiraju porastom kako većine društvenih devijacija, tako i kriminala nasilja. Naime, dok u društвима koje karakterиše progresivno uvećanje populacije starih stope ubistva opadaju, dotle se u društвима u kojima raste populacija mладих događa upravo suprotno: stres u socijalnom sistemu uzrokovani uvećanjem populacije starih vodi u internalizaciju agresivnosti što uvećava stopu suicida, dok rast populacije mладих vodi u eksternalizaciju agresivnosti i porast stope ubistava (Lester, 1973). Uvećanje jedne generacije podstичe porast ubilačkog nasilja posredstvom širenja relativne deprivacije i jačanja intrageneracijske kompeticije za ograničene resurse (Holinger *et al.*, 1987).

Istražujući tendencije nasilničkog kriminaliteta u Holandiji, Nijboer objašnjava prirodu ubistava i nasilja mладih imigranata upravo terminima strukturalnog teorijskog sistema. Naime, mладi imigranti uglavnom vrše tzv. instrumentalna ubistva, budуći da im zapravo nisu pristupačna legalna sredstva za obezbeđivanje sopstvene egzistencije pa koriste ilegalne aktivnosti, od kojih najčešće poslove u vezi sa dilovanjem droga. Za takvo okruženje je, po pravilu, vezana supkultura nasilja koje ponekad podrazumeva i vršenje ubistava (Nijboer, 1995).

Ideološki iznedren u tradiciji kritičke kriminologije, levi realizam ("realistična kriminologija") iskoračio je kao posebna koncepcija sa ambicijom da kriminal tretira kao realni problem, budуći da pristupi koji su računali na strategije usmerene na individualne prestupnike nisu dali

rezultate. To važi i za pristupe u okviru teorije etiketiranja, radikalne i kritičke kriminologije koji su patili od suprotne jednostranosti i koje realisti vide kao abolicionističke, nepraktične i idealističke.

Savremena koncepcija levog realizma u osnovi predstavlja veliki kompromis između konfliktnih teorija i tradicionalne kriminologije: da bi se razumeo problem kriminaliteta, sve njegove dimenzije – izvršilac, žrtva, država i društvo, kao i njihove međusobne relacije moraju biti u potpunosti istražene. To predstavlja suštinski pomak u pristupu, budući da je većina ranijih teorijskih koncepcija uglavnom bila fokusirana samo na jednu od navedenih dimenzija i to, izvršioca, socijalnu kontrolu ili državu, dok je žrtva najčešće bila u potpunosti zanemarivana. Istraživač po meri levog realizma ima zadatku da ispita sve međuodnose navedenih dimenzija, ali i uzroke kriminalnog ponašanja, faktore vulnerabilnosti žrtava, kao i socijalne uslove koji utiču na nivo kontrole i tolerancije na kriminalno ponašanje.

Iako se generalno prepostavlja kompleksna, multifaktorska uzročnost nasilja, levi realizam favorizuje izvorišno (kritičko) stanovište da nasilnički kriminal "izvire" i hrani se strukturalnim socijalnim faktorima. Centralni medijator strukturalnih karakteristika i nasilničkog kriminaliteta jeste relativna deprivacija, kao stanje objektivne uskraćenosti i doživljaj frustracije individue zbog nemogućnosti da ostvari nivo postignuća svoje referentne grupe. Taylor ukazuje na faktore porasta nasilja u zapadnim zemljama koji predstavljaju posledicu strukturalnih poremećaja usled tranzicije iz industrijskog u postindustrijsko društvo (Taylor, 1999).

Rast globalizacije, tendencija denacionalizacije i jačanje liberalnog tržišta izazvali su krizu nacionalne države kojoj sve više slabe mogućnosti da planskom preraspodelom smanjuje nejednakosti u dohotku i bogatstvu i tako garantuje pojedinačnu i kolektivnu sigurnost. Opšti nivo nesigurnosti i straha od kompeticije i "drugih" raste, te tako kriza nacionalnih država ide ukorak sa oživljavanjem nacionalizama ("povratak u tribalizam") i separatističkih težnji zasnovanih na etničkoj pripadnosti vođenih populističkim desničarskim idejama o "krvi i pripadnosti" (Jugović, Brkić, Simeunović, 2008).

Na drugoj strani, izazvana je i kriza tradiocionalne "muškosti", kako tranzicijom porodice industrijskog u porodicu postindustrijskog doba (u kojoj muškarac više nije jedini "hranitelj" porodice, što dovodi do dekompozije tradicionalnih podela uloga), tako i nesigurnošću usled sve većeg prisustva ženske radne snage na tržištu rada, ali i strukture potražnje radne snage (postindustrijsko tržište favorizuje tradicionalno "ženske" kvalitete, kao npr. u uslužnim delatnostima), što dodatno umanjuje šansu mladim muškarcima, a naročito onima koji nisu uspeli da se (sticanjem tehnoloških i drugih znanja i sposobnosti koji su na ceni u tržišnom društvu) istrgnu iz ekonomski i socijalno marginalizovanih slojeva.

Muškarci se, u takvom poretku stvari, ponašaju po principu "odbacivanja od strane odbačenih", pa se protestno okreću aktivnostima koje upravo spadaju u "tradiciju muškosti" (konsumiranje alkohola, posete utakmicama i sl.), a pored ostalog i stereotipnim i vulgarnim verzijama muškosti uključujući i favorizovanje modela dominacije nad ženama. "Protestna muškost", koja se najupečatljivije izražava kroz nasilništvo, karakteristična je za nezaposlene ("isključene") mladiće i na simboličnom nivou predstavlja pokušaj reanimacije napuštenog koncepta muške polne uloge i poretna polova. Tako su porast nacionalizma, strah i averzija prema imigrantima i "drugima", kao i protestna muškost, toliko očigledni u svim razvijenim postindustrijskim društvima, za Taylora zapravo manifestacija sveprisutnog i hroničnog straha od gubitka životnih šansi i isključenja (Jugović, Brkić, Simeunović, 2008).

EKONOMSKE PRILIKE I KRIMINAL

Ocena značaja ekonomskih i makrosocijalnih uslova jedan je od najosetljivijih zadataka kriminologije, socijalnog rada, socijalne pedagogije i drugih oblasti koje se bave izučavanjem prevencije kriminala i tretmanom delinkvenata. Zadatak je osteljiv, ne samo zbog kompleksnosti ovog problema već i zato što od takve ocene umnogome

zavisi čitava koncepcija i uporišne tačke prevencije. Iako postoje mnogobrojni nalazi o tome da su stope npr. ubistava u negativnoj korelaciji sa stopama privrednog rasta, nacionalnog i dohotka po stanovniku, zaposlenosti i drugim socijalno-ekonomskim indikatorima, u literaturi se nalaze različita objašnjenja ovih povezanosti (Jugović, Brkić, Simeunović, 2008).

Ekonomski faktori se najpre različito tumače, zavisno od toga da li se njihovo najvažnije dejstvo na ljude vidi kao neposredno ili posredno. Naime, na jednoj strani se pretpostavlja da nezaposlenost, nizak materijalni status i drugi oblici ekonomske deprivacije i socijalne marginalizacije deluju prevashodno direktno, budući da su u značajnoj pozitivnoj vezi sa besposličenjem, prepuštanjem uličnoj integraciji, hostilnošću i padom ukupne socijalne i interpersonalne tolerancije, slabljenjem društvene organizacije, padom socijalnog kapitala i padom autoriteta prosocijalnih i nenasilnih vrednosti (Williams, Flewelling 1989; Gartner, 1990; Chan, Lee, 1996, itd.).

Takođe je činjenica da ekonomske prilike neumitno ostvaruju uticaj na opštu socijalnu atmosferu: porast siromaštva, nezaposlenosti i anomije uvećava kompetitivnost između ljudi, umanjuje solidarnost, razara socijalnu koheziju i normativni sistem. Stanje društvene dezorganizacije karakteriše ne samo raspad neformalnog sistema vrednosti i obligacija već i slabljenje formalnog sistema, što stvara uslove za produkovanje još veće dezorganizacije koja ishodi sve većim stopama kriminala i ukupnog nivoa nasilja u društvu. A porast nasilja u socijalnom okruženju povratno stresogeno utiče na svakog čoveka ponaosob (Cohn *et al.*, 1978). Pošavši od hipoteze da opšti nivo nasilja u društvu implicira stope svih tipova krivičnih dela za koja se može pretpostaviti da su generisana stresom, Sivak je na uzorku od 50 zemalja utvrdio da se na osnovu stopa ubistava veoma uspešno mogu predviđati čak i frekvencije automobilskih nesreća i stope smrtnosti u saobraćaju (Sivak, 1983: 93-99).

Ulazak u kriminal, koji pre ili kasnije vodi i u nasilje, tumači se i kao posledica odsustva drugih realnih i legalnih mogućnosti za

preživljavanje (Taylor, 1999). Instrumentalno nasilje moglo bi se dovesti u vezu i sa percepcijom slabe životne perspektive i bezizlaznosti: kriminalno ponašanje može biti posledica eskalacije taktike socijalne kompeticije i spremnosti na rizik kao jedinih preostalih sredstava (Wilson, Daly, 1997). Visoka kompetitivnost usled ograničenih resursa slabih altruizam i jača makijavelizam i antisocijalne stavove, što neumitno vodi porastu svih oblika kriminala (Mealey, 1995). Na drugoj strani, potencira se i važnost sasvim posrednog dejstva ekonomskih faktora koje se ostvaruje hroničnim gomilanjem stresa i deprivacija sa posledicom slabljenja tolerancije na frustracije i oslobađanjem reaktivnih agresivnih potencijala (Landau, 1984).

Ian Tejlor, smatra da je devijantnost svesni, racionalni i iznuđeni izbor osiromašenog pojedinca. Na primer, adolescent koji je otuđen od egzistencije koja mu se nudi u savremenom kapitalističkom društvu, može na tu socijalnu frustraciju da reaguje dvostruko. Njegovo otuđenje može proizvesti hedonističke aktivnosti, kao što su alkoholizam, narkomanija, seksualne devijacije, ali i aktivnosti kroz koje bi on nasilnički odbacio ("ritnuo") društvo, na primer kroz vandalističko ponašanje (Taylor, 1973).

Ukupni nivo nasilja u društvu u pozitivnoj je vezi sa svakim njegovim posebnim oblikom: apsolutni porast ubistava u Beogradu i čitavoj Srbiji od 90-tih godina, nije bio usamljen fenomen. Brojni nalazi svedoče da su u porastu bila i samoubistva, nasilje u porodici, nasilje u školama, razbojništva i razbojničke krađe, iznude, otmice i svi ostali oblici nasilja. Svedoci smo bili i porasta političkog nasilja, a postoje mnoge indikacije da je raslo i nasilje kriminalnih organizacija. Sa raspadom bivše Jugoslavije, početkom rata u okruženju i tranzicije u Srbiji, u Beogradu su počela da se vrše ubistva koja su ostajala nerasvetljena, a pretpostavlja se da su mnoga od njih realizovana profesionalno i da su u vezi sa kriminalnom ekonomijom (Simeunović, 2003).

Veza između kriminalnog tržišta i ubistava smatra se nespornom: takva ubistava se vrše radi uklanjanja svedoka, eliminacije rivala ili kao

posledica međusobnih konflikata u vezi sa tržištem i novcem (Blumstein, 1995). Sa druge strane, sam ulazak u kriminalnu supkulturu po pravilu vodi u nasilje. Sve što se u "običnom svetu" reguliše pravom, u njima se reguliše pretnjom nasiljem i samim nasiljem kao mehanizmom regulisanja međusobnih odnosa i uspostavljanja hijerarhije. Sigurno je da su neka od nerasvetljenih ubistava u Beogradu počev od 1990. godine izvršena i u takvom kontekstu.

Nemoć socijalne i ekonomске politike u odnosu na sprečavanje kriminala najočitije se ogleda u pojavi kao što je siva ekonomija. U širem smislu, pod sivom ekonomijom se podrazumeva obavljenje ekonomskih aktivnosti mimo relevantnih pravnih propisa ili protiv njih. To su ekonomski aktivnosti koje se, bar u nekim elementima ne deklarišu, ne evidentiraju ili nepotpuno evidentiraju, ne oporezuju ili se zbog poreza skrivaju (Krstić, 1998). Najveći deo "poslova" sive ekonomije spada u krivična dela protiv privrede. Najčešći vidovi sive ekonomije, koja može biti prisutna u većini ekonomskih aktivnosti, jesu: nelegalni uvoz i izvoz; crno devizno tržište; izbegavanje plaćanja poreza; zapošljavanje radnika na crno; nezakonita gradnja; prodaja robe bez dokaza o poreklu, plaćenom porezu, carini; prodaja roba za gotovinu bez evidentiranja; neregistrovano obavljanje usluga i izdavanje imovine, itd.

Siva ekonomija je posledica slabosti sistema ekonomске i socijalne politike kao i opšte kriminalizacije društva. Na prvi pogled, siva ekonomija ostavlja pozitivne posledice jer dominantni motiv za većinu učesnika u ovoj aktivnosti jeste preživljavanje. Kratkoročno siva ekonomija ublažava socijalne tenzije jer utiče na povećanje zapošljavanja, na podizanje ekonomskih aktivnosti, na poboljšanje ponude roba i usluga, na povećanje lične potrošnje i životnog standarda.

Međutim, rapidno širenje sive ekonomije, kakvo se desilo kod nas, izazvalo je trajne društvene posledice kao što su (Krstić, 1998): da, realno mali broj pojedinaca profitira iz odnosa (izbegavanja poreza, na primer) sa državom; stvaranje velike nejednakosti po pojedinim kategorijama stanovništva i podsticanje ubrzanog socijalnog raslojavanja ili "jednakost u

siromaštvu"; neregularnost preraspodele prihoda u društvu; socijalni transferi koji treba da štite najsiromašnije odstupaju od principa socijalne pravde; maskiraju se realni prihodi domaćinstva, tako da realno siromašni koji se ne bave sivom ekonomijom mogu da ne uđu u census koji je potreban za dobijanje materijalnih prestacija; dolazi do nejednakog stepena poreske opterećenosti; otežava se prikupljanje javnih prihoda i dovode u pitanje vitalne funkcije države; širi se korupcija državnih činovnika koji imaju ovlašćenje za izdavanje raznih dozvola ili naplatu poreza, itd. U socijalno-psihološkom vidu, siva ekonomija razvija filozofiju preživljavanja i izvitoperenost radnih navika i moralnih vrednosti.

PARADIGMA ŽIVOTA

Istraživanja na mikrosocijalnom planu sugerisu da izvršiocu najtežih oblika krivičnih dela i najveći broj recidivista među mladim počiniocima upravo dolaze iz tzv. low-income okruženja i socijalno depriviranih porodica. Naravno, ovde moramo uzeti i u obzir da su češći "predmet" institucija socijalne kontrole zbog svog društvenog položaja (status, ugled, moć) upravo grupe na nižim lestvicama društvene hijerarhije. Prema istraživanjima u Velikoj Britaniji šest od 10 maloletnih počinilaca krivičnih dela dolazi iz zajednica sa visokim stopama kriminala i siromaštva, da najveći broj delinkvenata potiče iz siromašnih i finansijski osujećenih porodica i porodica koja nemaju stabilno rešena stambena pitanja, i da su zbog toga siromaštvo i socijalna nejednakost u snažnoj vezi sa maloletničkim kriminalom. Takođe je utvrđeno da se maloletni delinkventi "koncentrišu" u geolokalnim distriktaima u kojima je jasno izražena socijalna deprivacija u odnosu na šire društvo (Holman, 1995). Kako se mogu razumeti ovakvi zaključci iz istraživanja? Nekoliko objašnjenja je ključno.

Doživljaj pojedinca kao ekonomski i socijalno marginalizovane i deprivirane osobe, za čoveka je bez sumnje izuzetno stresogeno iskustvo. Paradigma života jeste opstanak: percepcija svojih životnih šansi kao

gubitničkih mora imati efekte na ponašanje. Ti efekti mogu biti višestruki: najpre, stres deluje iritabilno na čoveka a frustraciona energija se, na drugoj strani, ne može kumulirati beskonačno. Ekspresivno nasilje koje je impulsivno, eksplozivno i naizgled nemotivisano, moglo bi da bude u vezi i sa kumulacijom mnoštva stresova koji, pored ostalog, mogu biti i proizvod strukturalnog položaja čoveka. Gubitkom ekonomskih šansi, čovek po pravilu gubi i niz mnogih drugih. Iako bi bilo previše da se nasilje i kriminal objašnjava pretežno ovim faktorom, njegovo dejstvo se ipak ne može isključiti (Simeunović, 2003).

Ograničavajuće objektivne socijalne okolnosti mogući su uticati i na vrednosno prihvatanje nasilja kao legitimnog u takvom (nepravednom) poretku stvari. Za mnoge od izvršilaca instrumentalnih ubistava, a naročito za izvršioce homicida u kontekstu teškog razbojništva, bilo je karakteristično da su na svoje delo gledali kao na "jedini način" za popravljanje svoje ekonomске pozicije, budući da su sebe najčešće doživljavali kao ekonomski potpuno potisnute i bez ikakvih šansi da "poštenim radom" sebi omoguće da "žive pristojno". Nijedan od njih nije propustio da sa svojim delom uporedi "grabež" drugih ljudi, jer "u ovoj zemlji ima samo onaj koji krade" (Simeunović, 2003).

Verovatno je da na ekonomsku deprivaciju najpre reaguju "predisponirane" osobe. Međutim, prirodno bi bilo očekivati da bi se sa dovoljno teškim produbljivanjem deprivacija čitavih slojeva i umanjivanjem njihovih životnih šansi, počela osipati tolerancija najpre svih "predisponiranih", a zatim i takozvanih običnih ljudi: vraćanje agresiji kao primarnom modelu odgovora na frustraciju moguće je uvek kada postoje dovoljno "socijalno iritirajući" uslovi.

MAFIA LIFESTYLE: SUPKULTURA ORGANIZOVANOG KRIMINALA

Organizovani kriminal kao društveni fenomen oblikuje se u interakciji društvenog, političkog, ekonomskog i kulturnog konteksta. Ovaj oblik kriminaliteta je snažno isprepletan odnosima između organizovanih kriminalnih grupa, društva i države. Privredni i organizovani kriminal u Srbiji i drugim zemljama Jugoistočne Evrope danas predstavlja, posebno, ozbiljnu pretnju demokratiji, vladavini prava, ljudskim pravima, stabilnosti, kao i društvenom i ekonomskom napretku (Council of Europe, 2006).

Proučavanje organizovanog kriminala ostaje necelovito ukoliko se zapostave kulturni elementi u njegovom održavanju i funkcijonisanju, jer postoji jasna povezanost između internog vrednosnog sistema i bihevioralnog nasilja i imovinskog kriminala koga čine pripadnici organizovanih kriminalnih grupa. U širem smislu, sve nekonformističke grupe, bilo one kriminalne, nasilničke, narkomanske, ideološke, ili one koje su i kriminalne i ideološke (npr. terorizam) prati poseban i specifičan stil života, ponašanja, sistema vrednosti, način izražavanja, argo-jezik, stil odevanja, tajni govor, itd.

Ipak, i pored toga ovaj aspekt fenomenologije organizovanog kriminala ostao je u velikoj meri ne-istražen u našoj naučnoj sredini, što se odnosi i na širi prostor bivše Jugoslavije. No, to je posledica opštih

naučnih problema u istraživanju organizovanog kriminala svuda u svetu. Ti naučni problemi, izraženi u relativno malom broju sistematskih i dubinskih naučnih istraživanja, imaju svoje poreklo, a to su (Ignjatović, 1998): a) metodološko-koncepcijalne teškoće u definisanju, praćenju, proceni "tamne brojke" i razgraničenju od drugih tipova kriminaliteta; b) promenljivost delovanja kriminalnih organizacija, što ometa naučna istraživanja i zaključivanja; c) bojazan istraživača da se njihova saznanja ne (zlo)upotrebe u dnevno-političke svrhe i "obračune" vlasti i opozicije.

Kada se radi o istraživanju (sup)kulturalnih obeležja organizovanog kriminala još jedna bitna činjenica utiče na naučna istraživanja: to je medijska (a naročito filmska) popularizacija, glamurizacija, mitologizacija i mistifikacija ljudi iz sveta organizovanog kriminala i njihovog načina života. Proučavati unutrašnje sisteme vrednosti kriminalne grupe za istraživača je "klizav teren" upravo zbog rizika od mešanja medijskih stvorenih fikcija i stereotipa, sa jedne strane, i realnosti kulturnih izraza kriminalnih aktera, sa druge strane. Ipak, razumevanje (sup)kulturalnih obeležja organizovanog kriminala je od suštinskog značaja za sve društvene institucije koje se bave sprečavanjem i suzbijanjem ovog visoko društveno opasnog oblika kriminala.

POJAM POTKULTURE

Pojam potkulture (supkulture) jeste grčko - latinska kovanica: *sub* (grčki) što znači "pod" i *colere* (latinski) što se prevodi kao "obrađivanje zemlje". U savremenoj sociologiji i političkoj nauci pojам potkultura obično ima dva značenja: 1) poseban vrednosni sistem neke društvene grupe koja je manja od društva; 2) grupu koja je nosilac, određenog, posebnog vrednosnog sistema. Pripadnici potkulture odbacuju neke vrednosti dominirajuće kulture ali ne i sve ili ključne vrednosti dominirajuće kulture tumače na svoj način.

Kulturna forma kroz koju se izražava potkultura jeste stil. Potkulturni stil može imati dva osnovna značenja: stepen pripadnosti nekoj potkulturi i članove koji pripadaju određenoj potkulturi. Elementi potkulturnog stila jesu (Đordjević, 2002): imidž i spoljni izgled: odeća, frizura, način hodanja i govora; pojava: celokupni izgled aktera; muzika; rituali; žargon ili argo jezik potkulturne grupe. Srodan pojam potkulturi jeste i pojam kontrakulture.

Kontrakultura najčešće ima dva značenja: 1) negaciju ili suprotstavljanje i otpor prema dominantnoj i vladajućoj kulturi i njenim vrednostima; 2) stavove i ponašanja devijantnih društvenih grupa. Pojam kontrakulture ukazuje na mogućnost postojanja užih vrednosnih sistema koji predstavljaju negaciju bitnih društvenih vrednosti.

PRIRODA ORGANIZOVANOG KRIMINALA

Naučno-istraživački rad, kao i policijska, tužilačko-sudska i novinarska praksa tokom 20. veka značajno su doprineli da se karakter prirode organizovanog kriminala spozna. Supkultura organizovanog kriminala jeste izraz prirode ovog tipa kriminaliteta. Ključna obeležja organizovanog kriminala jesu sledeća.

Duga istorija i etno-nacionalna "tradicija". Istorijksa saznanja ukazuju da preteću organizovanog kriminala i mafije čine privatne vojske koje su bile formirane od srednjovekovnih feudalnih gospodara u cilju održanja vlasti nad velikim posedima. Ove privatne vojske su delile pravdu na principima utemeljnim na tradicionalnim pravilima života lokalne zajednice.

Ipak, čini se relevantnim da je u savremenom smislu delovanja organizovanog kriminala prva preteća bila kriminalna banda izvjesnog Jonathan-a Wild-a u Engleskoj sa početka XVIII veka (Schmallegger, 1996): ova grupa je bila poznata po krađi vrednih stvari koje su uz veliku "nadoknadu" vraćane vlasnicima; grupa je "nevraćenu robu"

preprodavala u više evropskih zemalja; i konačno, grupa je imala zaštitu najviše vlasti oličene u engleskom kralju George-u I. Delatnost ove bande imala je neke bitne elemente savremenog organizovanog kriminala: nasilje, krađe, biznis delatnost, međunarodne veze, politička zaštita.

Danas postoje različite kriminalne organizacije koje su se razvile u čitavom svetu, naročito tokom poslednjih 100 godina, kao što su: tradicionalna italijansko-sicilijanska mafija i njena američka "filijala" Cosa Nostra ("Naša Stvar"), kineske trijade ("crna društva"), japanske jakuze ("gangsteri"), južnoamerički (kolumbijski) narkokarteli, tzv. ruske mafije, albanske organizovane kriminalne grupe, francuska Ujedinjena korzika i Francuska veza, afričke mafije (npr. nigerijska); itd.

Kriminalna, hijerarhijska i strukturirana organizacija.

Klasična forma organizovane kriminalne grupe izgledala je, najčešće, po modelu piramide gde je na vrhu vođa (Boss, Capo, Don, Zmajeva glava), ispod njega je zamenik, ispod zamenika je grupa tzv. poručnika, kapetana, oficira loža (npr. kod kineskih trijada) i na dnu su tzv. "vojnici na terenu" ili "stajaća vojska". Međutim, savremene forme organizovanih kriminalnih grupa su više labavije i fluidnije mreže koje koriste brza i sigurna sredstva komunikacije (Council of Europe, 2006).

Širok dijapazon ilegalnih i nelegalnih delatnosti:

reketiranje i iznuda novca; trgovina drogom, oružjem, naftom, ljudima; organizacija kockanja i prostitucije, odlaganje opasnih materija; "posredničke usluge" (npr. zapošljavanju ili rešavanju različitih sporova između ljudi), krađe automobila; falsifikovanje novca, itd).

Kontrola kroz "reket" ili neposredno vođenje visoko isplativih poslova

kao što su: kamionski prevoz, trgovina naftom i cigaretama, snabdevanje restorana, radionice za pranje rublja, posedovanje kafića, prodaja bezalkoholnih pića, proizvodnja odeće, proizvodnja i prodaja materijala za izgradnju puteva i građevinarstvo, vlasništvo nad legalnim kladionicama, obezbeđenje poslovnih i šoping objekata, itd (Balzamo, Karpoci, 2001). Ovome bi se moglo dodati i

investiranje u filmsku industriju i internet poslovanje. Ovo je posebno uočljivo u filmskoj i internet pornografiji.

Kontinuirano kombinovanje legalnih (ulaganje u legitimni biznis kroz tzv. pranje novca) i nelegalnih delatnosti: to su "kriminalne korporacije" koje su usmerene na sticanje profita i ostvarivanje ekonomске ali i političke moći.

Upotreba nasilja (ubistva, politički atentati, kidnapovanja, fizičke povrede) i pretnje silom (zastrašivanje) radi postizanja ciljeva: nasilje služi uvećavanju profita, monopolizaciji "posla" i teritorije na kojoj grupa deluje, sprečavanju delovanja organa socijalne kontrole i stvaranju političkog miljea koji bi bio pogodujući za delovanje.

Veza sa nosiocima vlasti: korupcija struktura ljudi iz sveta politike, policije, pravosuđa, medija, privrede. U nekim državama, u pojedinim istorijskim periodima, postojale su i snažne interesne simbioze između dominantne organizovane kriminalne grupe i vlasti: poput iskustava postkomunističkih društava istočne Evrope koje prolaze kroz pogodujuće društvene procese za nastanak organizovanog kriminala kao što su privatizacija, rasprostranjena tzv. gotovinska ekonomija, visoka korupcija, nezaposlenost i siromaštvo, politička nestabilnost, anomija. Takođe, poznata su i iskustva obavljanja tzv. prljavih poslova za državu kroz političke atentate, učestovanje u ratnim operacijama, logističku podršku vojnim i policijskim jedinicama, transfer roba, itd. Odnos vlast – organizovani kriminal može se izraziti i kroz poznatu izreku da "svaka država ima svoju mafiju, a negde mafija ima svoju državu".

Težnja za specijalizacijom u "poslu ili biznisu": usmerenost na one aktivnosti koje donose najveći profit sa jasnim motivom koristoljublja.

Prilagodljivi karakter delovanja: u odnosu na politički, ekonomski, kulturni i tehnološki kontekst ali i na vrstu "posla" koji stvara najveću dobit.

Težnja ka monopolizaciji određenih teritorija: i nacionalni i međunarodni ili transnacionalni karakter delovanja.

Visoki prohodi: procenjuje se da organizovani kriminal širom sveta "obrće" oko bilion dolara godišnje.

Veza sa nacionalnim i međunarodnim terorizmom kroz finansiranje (ekstremnih) političkih terorističkih organizacija radi postizanja: etno-nacionalističkih ciljeva, uskih profitnih interesa i sprečavanja donošenja političkih odluka koje ugrožavaju delovanje organizovane kriminalne grupe.

Povezanost i isprepletene stvari sa drugim oblicima kriminala: pre svega sa nasilničkim i imovinskim kriminalom, kriminalom belog okovratnika, profesionalnim i političkim kriminalom (Ignjatović, 1998).

Polazeći od savremene prirode organizovanog kriminala, njegove supkulturalne karakteristike ogledaju se kroz više dimenzija: način uvođenja u kriminalnu grupu; stil života i ponašanja; etničke vrednosti; hijerarhijsku organizovanost; nadimke, statuse i uloge koje pojedinici zauzimaju u kriminalnoj grupi; stepen pripadnost kriminalnom klanu; događaje iz kriminalne prošlosti koji su pojačavili koheziju grupe i organizacije (tradicija kriminalne supkulture); vrednosne uzore (iz grupe, prošlosti "mafije", filmova), itd.

INICIJACIJA: UVODENJE U KRIMINALNU GRUPU

Supkulturalni izraz mnogih kriminalnih organizacija jeste izražen i kroz način uvođenja novih članova u grupu. Ovaj proces je često kombinacija tradicionalizma, paganizma, mističnosti, verskih poruka i nasilja.

Na primer, novi članovi kineske trijade podvrgavaju se ceremoniji inicijacije tako što se u prostoriji, u atmosferi mističnosti mirisa tamjana i

svetlosti sveća, odseca glava pevcu i njegova krv meša sa alkoholnim pićem, obično vinom. Potom kandidat zaseca svoj prst i nekoliko kapi svoje krvi sipa u pripremljeni "napitak". Nakon pijenja "napitka" sastavljenog od vina i životinjske i kandidatove krvi, on mora proći ispod luka od sablji, recitujući trijadnu zakletvu (Durden-Smith, 2006). Kandidat se zaklinje da će ostati veran "braći" i društvu koje ga prima i svečano izgovara tekst zakletve od 35 pasusa. Zakletva ga obavezuje da "braći" pomaže u svakoj prilici i da ne otkriva tajnu organizacije. Poslednja tačka zakletve glasi: "Neka budem izboden sijasetom noževa ako izdam ovu zakletvu". Na kraju, papir na kojem je zakletva ispisana se spaljuje na oltaru da bi se potvrdilo članstvo novog člana trijade (Signije, 2008).

Još jedan odličan primer, jeste inicijacijski proces uvođenja člana u sicilijansku mafiju. Inače sama reč mafija obavijena je velom tajne (Signije, 2008): kao stara italijansko-toskanska reč ona znači "*beda*", dok na arapskom reč "*mahias*" znači "*štiti*" i "*mahval*" što se prevodi kao "*skupština*". Ovaj pojam ulazi u upotrebu krajem XIX veka označavajući na Siciliji posebnu grupu tzv. "časnih ljudi". Njihova čast proizilazi iz moralnog kodeksa grupe koji se zove omerta (što je na sicilijanskom "poniznost"). U primitivnom dijalektu reč omerta znači "plemenito čutanje" (Balzamo, Karpoci, 2001).

Omerta - zavet časti ili "čutanja" ima obeležja religijsko-paganskog rituala. Novi član se dovodi na usamljeno mesto, koje može biti i nečiji dom, u prisustvu tri ili više "časnih" muškaraca iz porodice. Najstariji od njih ga obaveštava da je svrha ove stvari – *questa cosa*: zaštiti slabe i ukloniti tirane. Zatim se na ruci osobe, koja polaže zakletvu, poreže prst, a krv iz rane kapa na sliku sveca. Slika se položi u njegovu ruku i zapali. Potom, novi član mora da ugasi vatru brzim premeštanjem slike iz jedne ruke u drugu uz zaklinjanje na vernost načelima *Cosa nostre* (Naše stvari), izjavljujući: "Neka moje telo izgori poput slike sveca ako prekršim dato obećanje" (Durden-Smith, 2006).

Druga poznata italijanska mafija, Kalabrijska Ndrangeta (od grčke reči *andranghetos*, hrabar, lukav čovek) ima brutalan način primanja

novog člana: a to je učinjeno hladnokrvno ubistvo. Ova mafija je sastavljena od izuzetno zatvorenih klanova koji praktikuju endogamiju ili sklapanje brakova unutar plemena, čime je postigla visok stepen tajnovitosti i zaštite od policijske i tužilačke istrage (Signije, 2008). Može se zaključiti da ključne vrednosti supkulture italijanskih mafija jesu čast, dužnost, lojalnost, hrabrost, poštovanje hijerarhije, čuvanje tajne o radu grupe, poštovanje žena i starijih, kult muškosti ("čvrstine") i nasilje. A ako neko izda organizaciju, uglavnom se osuđuje na smrt.

No, iako se članstvo u "mafiji" bilo kog tipa ostvaruje rođenjem, brakom i pokroviteljstvom bliskih prijatelja, svako onaj ko ima sposobnosti i "sklonosti" da doprinese poslovnom uspehu kriminalne grupe je "dobrodošao" bez obzira na etničko, nacionalno ili porodično poreklo (Balzamo, Karpoci, 2001). Uostalom i uspeh u hijerarhiji grupe zavisi od vrste posla koju član ima kada je na najnižoj lestvici "vojnika i radnika". Oni koji su se dokazali u poslu "pravljenja para" brže napreduju nego oni koji su ostali na poslovima "održavanja reda".

KAŽNJAVAĆE "IZDAJNIKA" KAO SUPKULTURNA KONTROLA PONAŠANJA

Vrednosni sistem kriminalne supkulture najčešće je rigidan. Povrede pravila ponašanja se oštro kažnjavaju čime se jača identitet i integritet grupe. Iz tog razloga treba shvatiti i da činjenje nasilja od pripadnika kriminalnih grupa u određenim situacijama predstavlja normativni zahtev grupe a odbijanje da se počini nasilni akt smatra se izdajom grupe koja može rezultovati i brutalnom sankcijom.

U tom kontekstu karakteristični su i slučajevi ubistava, koji su načinom izvršenja ostavljali poruku od strane sicilijanske mafije i američko-italijanske *Costa nostre*: leš bez glave značio je da se radi o "sitnom lopovu"; leš sa odsečenim polnim organom stavljenim u usta, ukazivao je na to da je ubijeni za vreme života uvredio ženu nekog od

vođa kriminalne organizacije; leš kome je odsečen jezik i u čija usta je stavljen kamen ukazivao je na to da se radi o "osobi izdajici" koja je prekršila zavet čutanja.

Efikasnot delovanja japanskih kriminalnih grupa – jakuza zasniva se na normativnom supkulturnom sistemu koji podrazumeva: poštovanje vođe i slepa poslušnost i po cenu života, čuvanje tajne delovanja grupe, rešavaje sporova samo unutar klana, izbegavanje upotrebe droge i alkohola, zabrana emotivnih i seksualnih veza sa ženama članova klana. Nečasno ponašanje se kažnjava obredom koji se zove *jubicume*, kada se "grešniku" odseca polovina malog prsta koja se predaje vođi grupe (Signije, 2008).

ETNIČKE VREDNOSTI U FUNKCIJI KRIMINALNE DELATNOSTI

Značaj etničkih vrednosti u supkulturi organizovanog kriminala i ostvarivanju kriminalnih delatnosti, a naročito porodične tradicije u etnicitetu, odlično se vidi na primeru tzv. albanske mafije. Iako je po postanku jedna od najmlađih kriminalnih organizacija u svetu, albanska mafija je uspela da se po organizovanosti, delatnosti i finansijskoj dobiti uvrsti među vodeće mafijaške organizacije današnjice.

Prema određenim saznanjima, albanska mafija kontroliše 70% trgovine heroina u Švajcarskoj, 80% u Češkoj i Mađarskoj i 50% u Nemačkoj. Najnovija istraživanja ukazuju i na njenu zapaženu aktivnost u snabdevanju američkog tržišta kokainom. Pored toga, ona podržava turske trgovce heroinom i kolumbijske trgovce kokainom, što predstavlja sve veću opasnost po Evropsku uniju. Ustanovljeno je da albanske kriminalne grupe drže ključne pozicije u trgovini drogom u regionu jugoistočne Evrope. One zauzimaju vrh regionalne hijerarhije i upravljaju nabavkom i distribucijom velikih količina droge. Manje značajne poslove

ostavljaju organizovanim kriminalcima drugih nacionalnosti u zemljama regiona (Council of Europe, 2006).

Albanske kriminalne grupe koje se bave trgovinom drogom povezane su porodičnim, regionalnim i socijalnim vezama. One pokazuju veliku disciplinu i visok stepen opreznosti i tajnovitosti. Tome su doprinele i značajne karakteristike Albanaca, kao što su poštovanje porodice, običaji, tradicija, specifična religija, krvna osveta ("besa"), kao i albanski jezik koji nisu poznavale strane policije. Njihova efikasna organizacija počiva na etničkoj ekskluzivnosti i bliskim vezama u zemljama EU koje imaju velike albanske zajednice. Kriminalna grupa često ima hijerarhijsku strukturu gde se dobit deli prema položaju i ulozi u organizaciji. Saradnja u okviru kriminalne strukture je relativno održiva gde uhapšene lako zamenjuju drugi članovi (Council of Europe, 2006).

STIL ŽIVOTA I PONAŠANJA

Odličan primer stila života voda organizovanih kriminalnih grupa koji kombinuje moć, bogatstvo, etno-tradiciju i kulturni ukus, dat je u analizi enterijera vile uhapšenog Nikole Skjavonea, sina poznatog osuđenog italijanskog bosa Frančeska Skjavonea (šefa Kazalezi klana), koju je objavio britanski list *Daily Mail*. U unutrašnjosti dvospratne vile izgrađene od armiranog betona, tri spavaće sobe su urađene u očitom "kič stilu": u kombinaciji murala i slika. Nameštaj je napravljen od svilenog tapacirunga, dok su fotelje sa motivima bizarne zvezde i meseca. U enterijeru su prisutni i kožne sofe, dizajnirane stolice od stakla i slika od poda do plafona koja prikazuje lice drevnog Romana. Kupatila su popločana sitnim plavim i belim kvadratima koji stvoraju efekat mozaika i sa "plamenom sunca" u centru zida. Kupatilska oprema je izrađena od mermera i zlata. Podovi kuće su od kombinacije skupocenih pločica (iz najboljih Toskanskih kamenoloma) mermera i orahovog drveta. U

ormarima su pronađene desetine specijalno dizajniranih košulja, jakni i kravata i cipela, uglavnom marki Gucci i Hogan.

Prema analizi Saveta Evrope, npr. hrvatske kriminalne grupe uključuju mešovite strukture koje često vodi osoba koja ima krivični dosije. Unutrašnja disciplina se postiže pretnjom nasiljem a ka spolja nasilje se primenjuje kao bi se klijenti naterali da plate dugove i reket. Karkteristično je da se zarada uglavnom troši na pokretnu i nepokretnu imovinu, kao što su nekretnine u turističkim središtima i na upadljiv način života. U Srbiji je najveća organizovana kriminalna grupa poznatija kao "Zemunski klan" ulagala zaradu, procenjenu na stotine miliona eura, u pokretnu i nepokretnu imovinu i luksuznu robu: stanove, poslovne prostore, skupocene aute, kuće, putovanja (Council of Europe, 2006).

"Life stil" vođa organizovanog kriminala često je praćen tzv. visokim stilom bogatih biznismena uz specifične vrednosti kriminalnog načina života: lako trošenje novca na zabavu, galantnost, markirana garderoba, izlasci u luksuzne restorane i hotele, luksuzni i skupi automobili i nakit, itd. Naravno, životni stil zavisi i od hijerarhije u grupi, stečenog bogatstva, etničke tradicije, psiholoških karakteristika, socijalnog porekla, aktuelne mode u oblačenju i stanovanju. Često je spoljni imidž prenaglašeni kič izraz moći i nasilništva.

Na primer, japanske jakuze su se sedamdesetih godina 20. veka mogle jasno raspoznavati po izgledu: kratko podšišani, karakteristično tetovirani i bez malog prsta na ruci. Radili su kao izbacivači iz restorana i klubova ili kao osoblje zaštite na skupštinama privrednih korporacija. Nasilni izgled i ponašanje jakuza služio je i kao deo "dila" sa političkom desnicom, kako bi se pretnjama zaplašile levičarske organizacije i borci za slobodu govora i štampe (Robinson, 1995). Inače, u ovoj kriminalnoj organizaciji stepen pokrivenosti tela tetovažama je povezan sa statusom u hijerarhiji: više tetovaža znači i viši status.

Analizirajući srpski dokumentarni film "Vidimo se u čitulji", u kome se intervjujuši poznati prestupnici kriminalne scene Beograda sa

početku 90-tih godina, može se izvesti nekoliko zaključaka o spoljnom imidžu i ponašanju:

- tzv. "military look" (izgled opasnog i nasilnog momka);
- debeli i dugački zlatni lanci ("kajle");
- mišićavo i tetovirano telo;
- koketiranje sa nacionalno-religijskim simbolima (obično u kič stilu) u oblačenju, nakitu, svetkovinama kao što su svadbe i sahrane;
- oskudni jezik izražavanja;
- crno-beli pogled na svet;
- skupoceni automobili;
- težnja ka "adrenalinskim iskustvima" ili predstavljanje života kao izazova koji treba da ruši svaki vrstu monotonije: "ono što mi doživimo za jednu noć, neki ne dožive za ceo život";
- sagledavanje i legitimisanje sopstvenih krivičnih dela u formi "(ne)pravde" i "biznisa".

NADIMCI U GRUPI

Nadimci kriminalaca predstavljaju važno obeležje supkulture organizovanog kriminala. Moguće je i da nadimke imaju i tzv. situacioni ili poluprofesionalni kriminalci. Međutim, u okviru organizovanog kriminala i terorizma nadimci imaju jasne funkcije. Posmatrajući istoriju organizovanog kriminala nadimci su nastajali radi konspirativnog delovanja i bolje zaštite od policije i tužilaštva. Taj razlog je i danas prisutan. Mnogi kriminalci iz različitih grupa koje sarađaju u "poslu" ne znaju pravo ime i prezime osobe sa kojom kontaktiraju upravo da bi se bolje zaštitili, jer je ta saradnja uvek "rizična". Organizovane kriminalne grupe česti prati i tzv. "tajni govor" čiji

kodeks šifara poznaju samo članovi određene grupe. Na taj način policija prisluškivanjem ne bi mogla da dešifruje sadržaj razgovor i da ga kasnije tužilaštvo upotrebi kao dokaz.

Nadimci nastaju i iz ponašanja pojedinih članova grupa naročito "u akcijama". Zatim, nadimci nastaju i iz mitova o mafiji i divljenju pojedinih članova grupe nekim slavnim mafijašima: kada se član grupe nazove po svom uzoru. Kriminalci nekada nadimke dobijaju i moraju da ga prihvate kao potvrdu ulaska u "novi svet". Šefovi kriminalnih grupa imaju običaj da novoprdošle članove "krste" novim identitetom koji se najdirektnije izražava i u nadimku. Takođe, nadimci se dobijaju i u zatvoru i deo su tzv. zatvoreničke supkulture. A onda se događa da "zatvorski nadimak" ostajne i trajno, naročito ako se po izlasku iz zavora nastavi sa kriminalnim aktivnostima. Naravno, neki nadimci u kriminalnim grupama potiču i iz detinjstva njihovog člana i nisu uvek povezani sa aktivnostima i funkcijama grupe. Nadimci mogu izražavati:

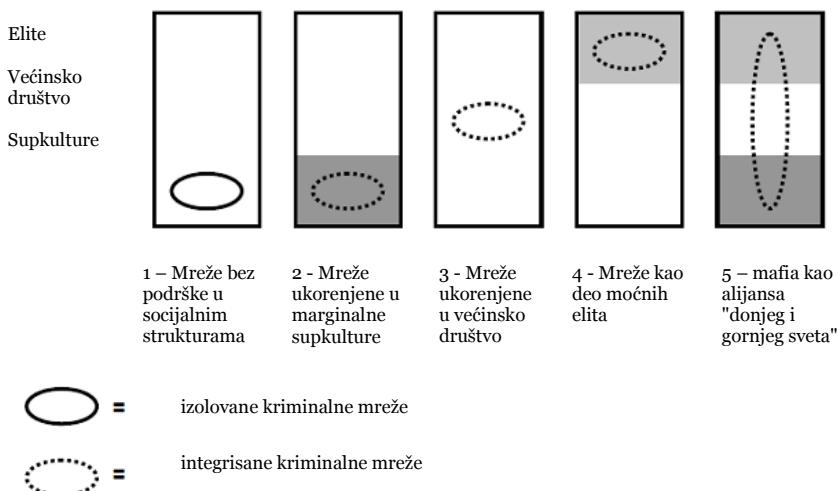
- psihološka obeležja članova kriminalne grupe;
- status, ulogu i poziciju moći u kriminalnoj grupi – npr. manje cenjenjene uloge u "podeli posla" utiču na "podrugljive" nadimke, dok bosovi obično imaju nadimke koji asociraju na moć i nasilništvo;
- ključni događaj iz prethodnog života - npr. boravak u zatvoru, vojne aktivnosti;
- stil ponašanja – npr. mogu asocirati na agresivnost, "muškost", neuhvatljivost;
- "mafijaški uzor" iz filmova, priča, prošlosti kriminala;
- pripadnost kriminalnom klanu – npr. teritorijalnu ili po vrsti "posla";
- specifične lične osobenosti - npr. mane: telesne, gorovne;
- konspirativno ime u tajnom govoru kriminalne grupe;
- tradiciju kriminalne supkulture;

- "duh vremena": npr. nadimak "budala" u srpskom "Zemunskom klanu" za jedinog člana kriminalne grupe koji ima fakultet (što govori i o opštoj degradaciji vrednosti obrazovanja u Srbiji ali i o značaju ove vrednosti za kriminalnu grupu).

Naravno, nadimci se pojavljuju u službenim dokumentima policije i pravosuđa iz opravdanih razloga jer policija u krivičnoj prijavi mora da utvrdi potpuni identitet neke osobe. Deo socijalnog identiteta osobe jeste i nadimak. To je važno i za istražni postupak ali i za suđenje jer neke optužene osobe, njihovo okruženje i potencijalni svedoci krivičnog dela, znaju samo po nadimku. Za sud je nadimak opuženog eventualno važan samo radi utvrđivanja činjenica i okolnosti vezanih za izvršenje krivičnog dela i donošenja valjane presude.

KRIMINALNE MREŽE U SOCIJALNIM STRUKTURAMA

Analizirajući organizovani kriminal u Evropi, Klaus von Lampe daje tipologiju njegovih različitih manifestacija koja je zasnovana na dve pretpostavke (Lampe, 2008): 1) postojanja relativne socijalne homogenosti kriminalnih mreža; 2) pozitivne korelacije između društvenog položaja kriminalnih aktera i njihove mogućnosti za "lakše ili teže" obavljanje kriminalne delatnosti. Ako kriminalni akter ima viši društveni položaj to u isto vreme znači da ima i veće šanse za "nesmetano" bavljenje kriminalnim delatnostima i manju šansu za hapšenje i krivičnu osudu. Ovaj autor društvo deli na tri osnovna stratuma: marginalizovane potkulture, većinsko (mainstream) društvo i političke&ekonomske elite. U odnosu u na uklopljenost u jedan od ova tri stratuma, postoji pet formi organizovanog kriminala (grafikon 1).

Grafikon 1: Forme organizovanog kriminala u odnosu na ukorenjenost u društvene stratume

Prvi tip organizovanog kriminala obuhvata *izolovane kriminalne mreže koje nemaju podršku socijalnih struktura* unutar zemalja delovanja. To je slučaj sa grupama provalnika koje koriste "matične baze" u Istočnoj Evropi kao čvorišta za velike kriminalne aktivnosti u Zapadnoj Evropi. Iz tog razloga, regrutovanje, obuka i formiranje ovih grupa odvija se pod relativnim neprepoznavanjem od strane policije i pravosuđa. Ovde postoje povoljni uslovi za izgradnju složenih organizacionih struktura kriminalne grupe uključujući vojno-hijerarhijsku organizaciju i čvrstu podelu uloga (Weenink et al., 2004). Nedostatak socijalne podrške u zemljama gde obavljaju kriminalne delatnosti utiče na pojavu predatorskog nasilništva u načinu izvršenja krivičnih dela protiv lica i imovine.

Druga forma organizovanog kriminala odnosi se na *kriminalne mreže koje su ukorenjene u marginalizovanim supkulturnama*. U ovim slučajevima kriminalni akteri mogu da se oslove na socijalnu podršku (npr. etničkih) struktura odakle potiču ali ne i na podršku većinskog

društva i zvaničnih institucija. Zaštita u supkulturi služi sprečavanju otkrivanja krivičnih dela kao i jačanju infrastrukture za kriminalne delatnosti poput komunikacija, poslovanja i finansija. Ilustrativan primer je etničkih zajednica Turaka i Kurda koje su distribuciju droge uvezale u krugove migrantskih zajednica u različitim zemljama Zapadne Evrope. Krijumčarenje, skladištenje i distribucija heroina obično se organizuje kroz mreže porodičnih veza (Hobs, 2001).

Treća forma obuhvata *kriminalne mreže koje su ukorenjene u većinskom ili konvencionalnom društvu*. Ove mreže obuhvataju kriminalne aktere koji nisu na bilo koji način ograničeni u praktičnom, kulturnom i pravnom smislu u korišćenju legitimnih infrastruktura kako bi činili kriminalne delatnosti. Ovakve kriminalne mreže obično su uključene u privredne delikte kao što su investicione prevare ili prevare sa zdravstvenim osiguranjem. U odnosu na kriminalne mreže koje su ukorenjene u marginalnim supkulturama, ove mreže imaju niz strateških prednosti u odnosu na njih zbog "prirodne interakcije" sa nosiocima mnogih javnih funkcija što im umanjuje rizike od krivičnog gonjenja (Van Duine, 1997).

Četvrti tip odnosi na *kriminalne mreže koje su deo moćnih društvenih elita*. Kriminalni akteri ovde imaju direktni pristup ključnim društvenim procesima gde se donose političke i ekonomske odluke. Ovakve kriminalne mreže su u simbiotskim vezama sa javnim zvaničnicima, političarima i poslovnim liderima, pri čemu obe strane imaju zajedničke interese u sprečavanju otkrivanja zloupotreba ovlašćenja i načina sticanja profita. Slučajevi vlada koje su umešane u kriminalne aktivnosti, poput šverca, jesu su poznati primjeri ovog oblika organizovanog kriminala (Grifits, 2004).

I konačno, peti tip pokazuje da kriminalne mreže ne moraju da budu ukorenjene samo u određenim socijalnim slojevima i sredinama. U ovim slučajevima, poput politički umrežene mafije, *savez se formira između političke & poslovne elite i podzemlja*. Ovde postoji mogućnost da se poremeti balans moći između kriminalaca i legitimne sfere, ali u

suštini uvek postoje i izgledi ostvarivanja podudarnosti interesa. Politički lideri u sklopu svojih interesa za očuvanjem moći, na primer, mogu biti vrlo zainteresovani da koriste nasilne kriminalne grupe, dok sa druge strane, kriminalne grupe mogu zadobiti imunitet od krivičnog gonjenja za nezakonite aktivnosti (Stojarova, 2007).

Ova analiza ukazuje da uvezanost organizovanog kriminala i društva nije samo izazov za one institucije, poput policije ili pravosuđa, koji sprovode zakon, nego isto toliko, ovaj izuzetno kompleksni oblik kriminala predstavlja "bačenu maramicu u lice" svim demokratskim, ekonomskim i političkim snagama celog društva. Samo kada se tako shvati, društvo ima šansu da suzbije ili bitno ograniči delovanje organizovanog kriminala.

"THE ROAD TO LIFE" ILI "THE ROAD TO HELL": MALOLETNIČKI KRIMINAL

Maloletnički kriminal nalazi se u stalnom fokusu javne debate medija, političara i naučne i stručne javnosti. Rasprava o ovom fenomenu često se vodi u vremenu "plima" moralne panike zbog uznemirujućih događaja poput nasilja, huliganizma ili razbojništava maloletnika. U takvim okolnostima traže se pojednostavljeno objašnjeni uzroci maloletničkog kriminala ili se javljaju pozivi za odgovorom na pitanje "ko je kriv": društveno okruženje, porodica, policija, sud ili socijalne službe? Međutim, moralna panika "nije vreme" za argumentovanu i kompleksnu raspravu već trenutak za populistička kvazi-stručna mišljenja o uzrocima pojave i za predloge brzog pooštravanja kriminalne politike.

Zainteresovanost javnosti prati i pitanje najadekvatnijeg "postupanja" prema maloletnim prestupnicima: kao prema deci i mladima kojima treba društvena podrška (model zaštite) ili kao prema prestupnicima koji zbog krivičnog dela treba da budu kažnjeni adekvatno uzrastu (model retribucije). Logiku ove dihotomije iskazuju i dva "rivalska" principa politike prema maloletničkom kriminalu: principa da su maloletnici "nedovršeni" odrasli (socijalna i emocionalna nezrelost) i principa da je prestupnički čin izraz slobode volje maloletnika da prave izbore i svesno donose odluke u pravcu antisocijalnog ili prosocijalnog ponašanja. U krivično-pravnoj i socijalno-zaštitnoj praksi savremena društva često pokušavaju da pomire ova dva gledišta.

Maloletnički kriminal je kompleksna, dinamična i specifična društvena pojava koja je prisutna u svim zemljama uz različite distribucijske i manifestne pokazatelje, iako u opštoj strukturi pojave (npr. polno učešće ili oblici delikata) i etiologiji postoje globalne univerzalne sličnosti. Ova pojava ima ne samo kriminološki, pravni, ekonomski i socijalni karakter, nego jednako i porodične, socijalno-pedagoške i opšte društvene implikacije.

Kriminal maloletnika zato pokreće brojna pitanja:

- društvenih i individualnih uslova koji pogoduju njegovom nastajanju;
- ekonomski i moralne "cene" krivičnih dela maloletnika za društvo;
- zaštite i maloletnika ali i zaštite društva;
- traganje za najboljim mogućim modalitetima sistema pravosuđa za maloletnike;
- uloga i odgovornosti svih institucija koje su normativno uključene u sistem društvenog reagovanja;
- etičke dileme sankcionisanja u pogledu primene principa najboljeg interesa maloletnika;
- da li je prolazak kroz sistem krivičnog pravosuđa za maloletnika etiketa koja vodi socijalnoj isključenosti i preuzimanju devijantnog identiteta ili sredstvo redukcije recidivizma i suočavanja sa granicama društveno prihvaćenih ponašanja?;
- da li i u kojoj meri je kriminal maloletnika predikcija-prognoza puta u strukturirano kriminalno opredeljenje i kriminalnu karijeru u odrasлом dobu?
- šta je sadržaj savremenog multisektorskog sistema društvenog reagovanja;

- koji su uspešni programi socijalne intervencije ("*what works/helps*")?; itd.

TRENDJOVI MALOLETNIČKOG KRIMINALA

Na globalnom nivou danas se u svetu ne može govoriti o "eksploziji" maloletničkog kriminala (Patić, Stevanović, 2008). Maloletnički kriminal je dramatično rastao u drugoj polovini 20. veka, ali u poslednje dve decenije možemo govoriti o trendovima bez velikih oscilacija i čak smanjivanja (Department of Health, 2003). Aktuelna istraživanja strukture maloletničkog kriminala u svetu konstatuju dominaciju imovinskog kriminala, porast krivičnih dela sa elementima nasilja i povezanost kriminala maloletnika sa (zlo)upotrebatom i(ili) preprodajom psihoaktivnih supstanci.

Maloletnički kriminal je po raširenosti najvećeg obima u SAD, u zemljama Zapadne Evrope ima stabilnost u dinamici, dok se u postkomunističkim zemljama Istočne Evrope uz tranzicione i socijalne promene pokazuje povećanje stopa nakon 1990. godine (Poldrugač, 2004). Tako se i u Srbiji prema zvaničnoj statistici vidi da je 1993. i 1994. godine došlo do drastičnog povećanja skoro svih oblika maloletničkog kriminala u odnosu na više godina unazad. To je bio period kulminacije društvene krize: rata, hiperinflacije, političkog i ekonomskog sloma države, ali i sloma sistema društvenog reagovanja na kriminal i razvoja organizovanog kriminala. Od 1994. do 2003. godine uočava se značajan pad broja i prijavljenih i krivično sankcionisanih (osuđenih) maloletnika. Ipak, ove podatke uvek moramo uzeti bar sa blagom rezervom, i tumačiti ih kao jasne trendove, s obzirom na tamnu brojku ali i karakter kaznene politike i način delovanja svih institucija društvenog reagovanja (Jugović, 2005).

U statističkoj analizi kriminala maloletnika u Srbiji u periodu od 1996-2005. godine – pet godina pre i posle društvenih i političkih

promena od 2000-te – pokazuje se da dominiraju imovinski i nasilnički kriminal (Jugović, Ilić, 2011):

- u Srbiji se godišnje, prosečno, krivično sankcionije oko 36.000 punoletnih i 2.350 maloletnih osoba pri čemu je zastupljenost maloletnih izvršilaca krivičnih dela u ukupnom broju krivično sankcionisanih u proseku iznad 6%;
- maloletni izvršioci krivičnih dela protiv imovine učestvuju sa približno 79% u ukupnoj strukturi svih krivično sankcionisanih maloletnika;
- drugu grupu po učestalosti čine krivična dela protiv života i tela (9,1%), pri čemu je jasno izražena tendencija povećanja učešća ovih krivičnih dela u ukupnom kriminalu maloletnika;
- krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja su na trećem mestu po učestalosti sa 3,1%;
- grupa krivičnih dela protiv javnog reda i mira učestvuje između 0,6% i 2,9%;
- krivična dela protiv polne slobode su ispod 1%;
- nasilnički kriminalitet je znatno prisutniji u populaciji krivično sankcionisanih maloletnika (oko 10%) nego u populaciji krivično sankcionisanih punoletnih osoba (oko 6%).

IMOVINSKI KRIMINAL I KRIMINAL NASILJA

Najprepoznatljivije i globalno i domaće fenomenološko obeležje maloletničkog kriminala jeste dominacija imovinskih delikata u ukupnoj strukturi krivičnih dela. Imovinski kriminal maloletnika je dominantno prisutan ne samo u socijalno-ekonomsko nerazvijenim društвima, nego i u društвima koja imaju visok nivo društvene razvijenosti i socijalnog standarda. Takođe, u istraživanjima se ne registruju čvrste korelacije

između materijalnog statusa porodice i maloletničkog kriminala svih oblika, pa i imovinskog. U istraživanju maloletnih počinilaca krivičnih dela u Beogradu (Merdović, 2009), pokazalo se da materijalni status nije u značajnoj vezi sa ispoljavanjem prestupničkog ponašanja i da je materijalna slika porodica maloletnih prestupnika skoro identična slici opšte populacije.

Odgovore zašto je imovinski kriminal tako dominantan oblik kriminala maloletnika, očito ne treba tražiti u pojednostavljenoj logici o automatizmu i determinizmu veze siromaštvo – kriminal, nego i u činiocima kao što su:

a) *društvena legitimizacija materijalističkih vrednosti i kultura potrošačkog društva*: u savremenim društvima se kao ključne vrednosti ističu novac, statusni simboli, posedovanje materijalnih vrednosti, što u isto vreme utiče na povećanu društvenu aktivnost (i legalnu i nelegalnu) kako bi se one dosegle. Setimo se nereda u Londonu iz 2011. godine gde su se u masovnim pljačkama prodavnica odeće i tehnike od grupa mladih nalazili ne samo mladi iz siromašnih i socijalno depriviranih slojeva, nego i oni iz veoma situiranih porodica. Takođe, predmet krađa je bila roba koja predstavlja simboliku potrošačkog društva poput poznatih robnih marki garderobe, obuće, tehnike.

b) "*supkultura avanturizma*": protivpravno pribavljanje imovinske koristi za maloletnike nije jedini, niti često glavni motiv imovinskih delikata, nego su to motivi poput radoznanosti, statusnog dokazivanja, potvrđivanja u grupi, želje za doživljavanjem uzbudjenja i opasnosti, itd.

Struktura imovinskog kriminala u Srbiji izgleda ovako: maloletnici u oko 43% slučajeva vrše teške krađe, u 30% slučajeva krađe, u 8% slučajeva krivično delo sitne krađe, u nešto preko 5% razbojništva i u 3% oduzimanje motornog vozila. U Srbiji u proseku, maloletnici čine 17% svih krivično sankcionisanih za imovinska krivična dela: 2.5 puta je veće učešće maloletnika u broju krivično sankcionisanih za krivična dela protiv imovine nego što je učešće maloletnika u ukupnom broju krivično sankcionisanih maloletnika za sva krivična dela (koje iznosi oko 6% u

poslednje dve decenije). Takođe, maloletnici u Srbiji čine visokih 20% svih krivično sankcionisanih za krivično delo razbojništva i teškog slučaja razbojništva (Jugović, 2005).

U poslednje tri decenije, posmatrano na globalnom nivou, maloletnički kriminal posebno karakteriše rast nasilnih delikata. Analiza rezultata istraživanja iz deset evropskih država i SAD ukazuje na trend porasta kriminala nasilja, čak i u onim zemljama gde se beleži opadanje ukupnog broja krivičnih delikata maloletnika. Povećanje se kreće između 50 i 100% (Pfeiffer, 1998).

Maloletnički kriminal nasilja u Francuskoj je u razdoblju od 1984. do 1994. godine porastao za čak 87%, dok je broj maloletnika u Poljskoj koji su prijavljeni za krivična dela razbojništva, telesnih povreda i namernog ubistva nakon 1984. godine porastao pet do sedam puta. U Engleskoj i Velsu od 1986. do 1994. godine povećanje je za oko 70%, u Nemačkoj i Italiji je u tom periodu više nego dupliran broj nasilnih delikata počinjenih od maloletnika. Sa druge strane, žrtve delikata nasilja počinjenih od maloletnika su najčešće maloletnici. Stopa viktimizacije tinejdžera uzrasta od 14-18 godina i mlađih punoletnika (uzrasta 18-21 godine starosti) je u zemaljma Evropske Unije drastično povećana: 1984. godine stopa je iznosila 300 na 100000 osoba ovog uzrasta a 1995. godine 750. Studije viktimizacije ukazuju i da su neuporedivo češće žrtve nasilnih delikata bili mladići nego devojke (Pfeiffer, 1998).

U zemljama srednjeistočne Evrope nakon 1990. godine postoji znatan porast, a onda i opadanje krivičnog dela ubistva počinjenih od maloletnika. Takođe, u ovim zemljama postoje više stope ubistava počinjenih od maloletnika nego u većini zapadnoevropskih zemalja, iako SAD prednjače nad svima u ovom trendu (Cajner-Mraović, Stamatel, 2000).

U Srbiji u strukturi krivično sankcionisanih maloletnika u poslednje dve decenije uglavnom kontunirano raste učešće krivičnih dela protiv života i tela, iako postoji trend smanjivanja ukupnog broja maloletnika koji su dobili neku krivičnu sankciju (Jugović, Ilić, 2011). Za Srbiju je karakteristično da u strukturi krivičnih dela protiv života i tela, u

prosek, dominiraju lake telesne povrede (oko 38%) i teške telesne povrede (oko 37%). Ubistva na mah čine oko 8% ove strukture, a ubistva iz nehata oko 1.5%. Ostala krivična dela protiv života i tela čine oko 16%. Maloletnici u Srbiji učestvuju u ukupnom broju krivično sankcionisanih za krivično delo ubistava između 5% i 10%, u proseku oko 7%. Osim toga, veoma je izražena progresija krivičnog dela nanošenja teških telesnih povreda od sredine 90-tih godina do 2005. godine (Jugović, 2005).

Objašnjenje trendova rasta krimina nasilja kod maloletnika treba tražiti u faktorima kao što su socijalna isključenost, izloženost strukturalnom i kulturnom nasilju u društvu, osujećenost u ostvarivanju porodičnih funkcija i okretanju tzv. "protestnoj muškosti" u situacijama gubitaka životnih šansi. Egzistencijalna nesigurnost i nezaposlenost pokazuju se kao fenomeni koji se nalaze u značajnoj povezanosti sa (ne)prihvatanjem prosocijalnih normi, interpesonalnom (ne)tolerancijom a naročito sa stepenom disfunkcionalnosti porodice i slabljenjem porodične kohezije (Simeunović-Patić, 2003).

Opšti porodični kontekst nasilja maloletnika je povezan sa socio-materijalnim osujećenostima, ali mnogo više sa situacijama kada porodica ne ispunjava ne samo ekonomске nego i socijalizatorske, vaspitne, zaštitne i emocionalne funkcije. U istraživanju Merdovića (2009) pokazalo se da je nasilničko ponašanje maloletnika povezano sa poremećenim porodičnim odnosima. Na primer, 55.2% krivično sankcionisanih maloletnika koji potiču iz porodica u kojima postoje fizički sukobi ispoljavalo je nasilničko ponašanje u školi. Takođe, uočljiva je korelacija između neusaglašenosti vaspitnih stavova roditelja sa ispoljavanjem fizičkih konflikata u školi (Merdović, 2009).

Prema istraživanju u zemljama Evropske Unije (Pfeiffer, 1998) kao ključni kontekstualni faktori koji su povezani sa dramatičnim rastom nasilja maloletnika navode se: socio-ekonomski uslovi života mladih, socijalna neintegriranost, nezaposlenost i siromaštvo. Međutim, kako primećuje Pfeiffer, socijalna integracija i socioekonomski status nisu dovoljni da objasnimo individualne uključenosti u nasilni kriminal. Pa

tako, rast ovog tipa kriminala maloletnika korelira sa visokim stopama zloupotrebe alkohola i droga među mladima, dostupnošću oružja i povećavanjem problema nasilja u porodici u evropskim društвima.

Važno pitanje u objašnjenju nasilnog kriminala je i uticaj medijskog nasilja na razvoj antisocijalnih i violentnih ponašanja mладих. Zaključak više desetina istraživanja je da značajna izloženost nasilju u medijima, posredovana porodicom i kulturom, jeste jedan od važnih faktora rizika za nastanak nasilničkog ponašanja mладих (Jugović, 2010).

SOCIJALNA I RAZVOJNA OBELEŽJA

Polna struktura maloletničkog kriminala je u svim društвима vrlo sličна: u njоj dominiraju mлади muškarci. U Srbiji prema više istraživanja maloletni muškarci čine izmeđу 91-95% počinilaca krivičnih dela. U objašnjenju ovog obeležja, postoje dva opšta tumačenja: kulturološko i genetičko.

Prema *kulturološkom tumačenju* vrednosti i ideali maskuliniteta koje prihvataju mлади muškarci nose obeležja poput biti jak, snažan, agresivan, smeо, konkurentan drugima, itd. (Brown, 1998). Ovakav način afirmacije i izražavanja muškosti može pogodovati uključivanju u antisocijalna i kriminalna ponašanja (Walklate, 2003). Prema *genetičkom objašnjenju* mлади muškarci su prirodno više od žena agresivniji, "smeliji" i skloniji preuzimanju rizika u ponašanju. Pojedina istraživanja ukazuju da adolescentni muškarci, za razliku od devojaka, imaju pojedine tipove varijacija u specifičnim genima (dopaminski transport gena) koje značajno povećavaju verovatnoću ulaska u svet delinkventnih vršnjaka (Newswise, 2008).

Socijalno-demografska slika ove populacije i njihovih porodica u Beogradu izgleda na sledeći način (Merdović, 2009): većinom su rođeni u Beogradu (83%) u braчnoj zajednici a oko 20% rođeno je van braka ili u vanbraчnoj zajednici; blizu 36% živi u nepotpunoj porodici, a 17% u

potpunoj porodici ali sa očuhom ili maćehom; najveći broj ih je rođen kao drugo dete u porodici (47%); većina roditelja živi u bračnoj zajednici (57%); u skoro 1/2 ispitanih porodica jednom ili više puta one su menjale mesto boravka i prebivalište; trećina roditelja je nezaposlena, a takođe, trećina porodica nema stan ili kuću u vlasništvu.

Razvojno posmatrano, maloletnički kriminal je oblik ometenosti u socijalnom razvoju i osujećenosti u zadovoljavanju socijalnih potreba koji se iskazuje kroz kršenje društveno prihvaćenih normi ponašanja i predstavlja indikator poremećaja u socijalizaciji i prihvatanju različitih društvenih uloga dece i maloletnika (Milosavljević, 2003). Ova društvena devijacija mladih se dešava u individualnom razvojnog periodu specifičnog bio-psihosocijalnog statusa maloletnika: radi se o osobama koje su procesu psihofizičkog razvoja, socijalizacije, definisanja sopstvenog identiteta i tranzicije od detinjstva ka punoletstvu.

Takođe, u razvojnom smislu, neke osobenosti uzrasta pogoduju antisocijalnim ponašanjima, kao što su: težnja za pripadanjem grupi, radoznalost, avanturizam, motiv za (samo)potvrđivanjem, "akutna" (spontana) agresivnost, itd. Veliki deo maloletničkog prestupništva je situacionog i "epizodnog" karaktera jer proističe iz psihosocijalnog sazrevanja pojedinca. Postoje procene da je čak između 60-80% mladih u pred-adolescentnom i adolescentnom periodu uključeno u neki oblik antisocijalnih ponašanja, od pušenja, preko sitnih krađa do fizičkog nasilja (Steinberg, 2008). Istraživanja u Velikoj Britaniji metodom *self-report-a* pokazuju da između 50 i 95% mladih priznaje da je bilo kada počinilo neko krivično delo (Department of Health, 2003). U SAD, procenjuje se da u opštoj populaciji adolescenata ima između 5-10% onih koji su počinili nasilne delikte, dok jedna trećina svih pritvorenih zbog sumnje za delikte nasilja ima ispod 18 godina (Piquero et al., 2003).

PREDIKCIJA: PROCENA RECIDIVIZMA

Prema razvojnim istraživanjima kriminala maloletnika, koja imaju i jasne preventivne konsekvene i implikacije za procenu rizika od recidivizma, postoje dva osnovna tipa prestupnika koja se javljaju u adolescenciji (Moffitt, 2006):

- 1) prva grupa su *perzistentni prestupnici* (life course persistent offender): oni imaju visok recidivizam; krivična dela čine intenzivno i kontinuirano; rano počinju sa "kriminalnom karijerom", još u detinjstvu i ranoj adolescenciji; imaju izraženih mentalnih problema kao što je anksioznost i depresivnost; u značajnom su riziku da zloupotrebljavaju psihoaktivne supstance; sa činjenjem krivičnih dela nastavljaju i u odraslog doba; tokom života imaju značajne socijalno-finansijske (nezaposlenost) i obrazovne probleme;
- 2) druga grupa su *uzrasno specifični ili adolescencijom ograničeni prestupnici* (adolescence limited offender): oni sa prestupništvom i počinju i završavaju za vreme perioda adolescencije; prestupničko ponašanje je deo odrastanja adolescenata koje spontano nestaje tokom socijalnog sazrevanja.

Sumirajući rezultate više studija i svoja saznanja koja su procenjivala prediktivne faktore za nastanak nasilnih oblika kriminala kod adolescenata Kron (2008) konstatiše da su to sledeći prognostički faktori:

- nasilni očevi i psihijatrijski hospitalizovane majke;
- brutalnost ili surovost roditelja – nasilje u porodici;
- visok stepen porodične dezorganizacije karakterisan bračnim konfliktima i odsustvom adekvatne nege, brige i zaštite dece;
- akademski ili bihevioralni problemi u školi;

- sadizam prema životinjama;
- pokušaji suicida, intezivni hostilni i destruktivni impulsi;
- nizak stepen kontrole impulsa prema stresu i osujećenjima;
- "eksplozivne emocije" sa osećanjem sopstvene bespomoćnosti;
- afektivna nesigurnost i intenzivne emocionalne deprivacije od ranog uzrasta;
- dostupnost oružja i pripadnost uličnim "bandama";
- zloupotreba alkohola (kako roditelja, tako i maloletnika);
- nizak IQ i perceptualni deficiti;
- ekonomski nesigurnost; itd.

Većina studija navodi na opšti zaključak da "adolescenti koji se nasilno ponašaju potiču iz haotičnih i dezorganizovanih porodica u kojima je antisocijalno ponašanje bio roditeljski obrazac koji je rezultirao u nekompletnoj ili neadekvatnoj socijalizaciji deteta" (Kron, 2008: 34).

Prema Merdovićevom istraživanju u Beogradu (2009), zloupotreba psihoaktivnih supstanci je u značajnoj korelaciji sa vršenjem krivičnih dela maloletnika i sa recidivizmom. Broj maloletnika koji su u vreme izvršenja krivičnog dela bili pod uticajem neke od psihoaktivnih supstanci (uglavnom marihuane) je 23%, dok je broj onih koji su u vreme izvršenja krivičnog dela bili u alkoholisanom stanju iznosi 37.6%. Četvrtina maloletnika je učinilo krivično delo kako bi pribavili drogu/alkohol ili sredstva za njihovu kupovinu.

Maloletnim prestupnicima se često u psihijatrijskim i kliničko-psihološkim istraživanjima dijagnostikuju različiti oblici mentalnih i bihevioralnih poremećaja. Procenu se da oko 6-16% muških i 2-9% ženskih adolescenata ima izražen neki od oblika poremećaja ponašanja, koji se kreću od opoziciono-prkosnih poremećaja (koji nisu obavezno agresivnog tipa) do antisocijalnog poremećaja ličnosti koji se obično dijagnostikuje kao psihopatija (Hare, 1991).

Poremećaji ponašanja se najčešće razvijaju tokom detinjstva a ispoljavaju u adolescenciji. Maloletnim prestupnicima perzistentnog tipa se ponekad dijagnostikuju poremećaji ponašanja zbog njihovog antisocijalnog odnosa prema ljudima, imovini i autodestruktivnosti. Jedan od najvažnijih dijagnostičkih pokazatelja antisocijalnog poremećaja ličnosti kod odraslih jeste istorija poremećaja ponašanja pre 15. godine života koja predstavlja i značajan rizik za razvoj kriminalne karijere (DeLisi, 2005).

DECA I MALOLETNICI U INSTITUCIONALNOJ ZAŠTITI

Naša praksa je pokazala da se maloletnici koji su smešteni u vaspitne ustanove socijalne zaštite za decu sa poremećajima ponašanja (gde dominiraju višestruki počinioci krivičnih dela) nalaze u vrlo kompleksnim životnim, socijalnim i individualnim okolnostima koje ne daju veliku nadu za povratak maloletnika u porodičnu sredinu i zahtevaju pronalaženje drugaćijih rešenja nakon njihovog izlaska iz ustanove. To su (Jugović, Žunić, 2004-2):

- visok recidivizam u kombinaciji sa višestrukim smetnjama u razvoju (najčešće se radi o lakoj ili umerenoj intelektualnoj ometenosti);
- značajno prisustvo poremećaja u emocionalnom razvoju;
- upotreba psihoaktivnih supstanci (značaj broj korisnika je i zavisnik);
- poreklo iz porodica sa teško poremećenim odnosima (iskustvo zapostavljanja i zlostavljanja od roditelja, duševne bolesti roditelja, itd.);
- napuštenost od roditelja (veliki broj su to i deca bez roditeljskog staranja).

Ove ustanove pretvaraju se i u ustanove za smeštaj punoletnih osoba. Uz sve to tehničko-fizička stanja objekata nisu zadovoljavajuća. Još veći problem za izvršenje krivične sankcije je to što su deca iz ove tri ustanove po mnogim psihičkim i socijalnim obeležjima različita. Nehumana je činjenica za društvo da se pod "istim krovom" i sličnim tretmanom nalaze: i duševno bolesna deca, i intelektualno ometena deca, i deca ometena u fizičkom razvoju, i maloletne promiskuitetne devojke (neke su i prostitutke) i deca sa višestrukim smetnjama u razvoju i deca bez težih zastoja u psihičkom razvoju, koje sve zajedno objedinjuje "dijagnoza": poremećaj u ponašanju.

O kakvoj resocijalizaciji možemo govoriti u takvim uslovima i da je prisutan najbolji mogući stručni rad?! Ove institucije postaju "mesto" za sklanjanje "problematične dece" od šireg društva. Ali da li se tako problem i za decu i za društvo na ovaj način rešava? Mera upućivanja u vaspitnu ustanovu socijalne zaštite traži kategorizaciju dece i različite institucionalno-programske koncepte za njeno sprovođenje (Jugović, 2006).

MEDIJSKO IZVEŠTAVANJE O KRIMINALU MALOLETNIKA

Mediji u izveštavanju o deci i mladima u sukobu sa zakonom primarno se fokusiraju na sam delinkventni čin, a retko analiziraju širi (društveni i porodični) kontekst koji je uticao na izvršenje krivičnog dela. U značajnom broju tekstova navode se diskriminišući i stigmatizirajući termini, kojima se maloletnici osumnjičeni za kršenje zakona nazivaju kao "fantomi", "vandali", "ogrezli kriminalci", "falsifikatori", "beskrupulozni predatori" "lo波ovi", "kradljivci", "razbojnici", "ubice", itd. Mediji konstruišu simplifikovanu sliku o deci i mladima u sukobu sa zakonom, predstavljajući ih izrazito negativno.

Slika koja se na taj način stvara jeste da je reč o "prirodno predodređenim" prestupnicima koji su po svojoj suštini "zli" i "nužno determinisani" da budu društveni prestupnici. Mediji tendiraju da ukažu

na opasnost koju maloletni prestupnici predstavljaju za društvo. U izveštavanju često se stvara efekat "moralne panike": dramatizacijom individualnih delinkventnih činova; štirim i senzacionalističkim izveštavanjem; ukazivanjem na stalni porast maloletničkog prestupništva kao pojavi koja je "izmakla" društvenoj kontroli i koja "preti" celokupnom društvenom poretku, itd. Ovakva medijska slika o deci i mladima u sukobu sa zakonom ostavlja višestruko negativne individualne i društvene posledice.

Istraživanja su pokazala da nedostatak informacija o kontekstu, uzrocima, realnim trendovima i mogućim rešenjima problema maloletničkog prestupništva "paralizuje" društvenu svest o ovoj pojavi, stvarajući osećanja nesigurnosti, nemoći i apatije u javnosti. Rezultat svega toga je atmosfera straha, pasivnog iščekivanja novog napada "razularenih maloletnika" i zahtev za strožijim postupcima institucija socijalne kontrole. Profesionalno i odgovorno izveštavanje podrazumeva upotrebu terminologije koja ne stigmatizuje maloletne osobe koje su osumnjičene, optužene ili krivično sankcionisane zbog krivičnog dela. Poznato je da stigmatizovanje može da pogoduje učvršćivanju prestupničkog ponašanja. U društvenom interesu je da mediji svojim izveštavanjem unaprede mogućnosti socijalne reintegracije i smanje rizik od recidivizma.

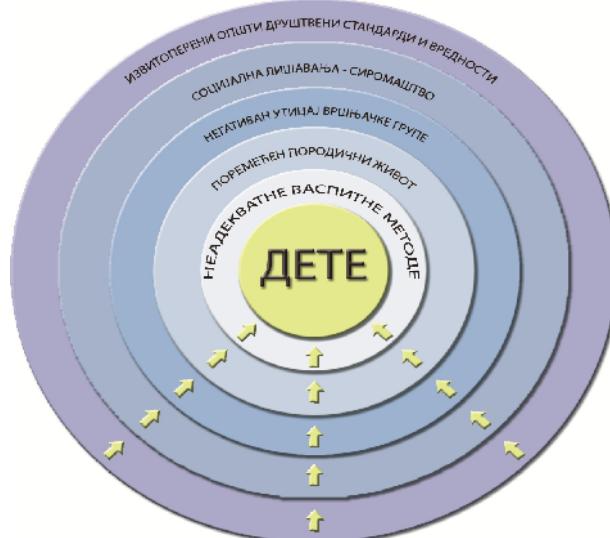
ETIOLOGIJA: MODEL "KONCETRIČNIH KRUGOVA"

Višedecenijska istraživanja u svetu i kod nas ukazuju da uzroci prestupničkog ponašanja mladih najčešće proističu iz interakcije individualnih faktora (ličnosti), razvojnih osobina, porodičnih karakteristika i širih društvenih i sredinskih okolnosti. Bob Holman, škotski istraživač maloletničkog kriminala, daje jednu zanimljivu sistematizaciju etioloških faktora koji su bazirani na njegovom praktičnom iskustvu u radu sa mladim prestupnicima. Faktore kriminala

dece i mladih Holman predstavlja kao niz koncentričnih krugova, polazeći od onih sa najvećim uticajem i prelazeći postepeno na one čiji je uticaj nešto blaži (slika 1).

Kao osnovne uzroke maloletničke delinkvencije Holman navodi po redosledu inteziteta uticaja (Holman, 1995): neadekvatne vaspitne metode roditelja; poremećen porodični život; negativni uticaj vršnjačke grupe; izvitoperene društvene vrednosti. Holmanovim zapažnjima treba dodati i individualne faktore koji su potvrđeni u psihološkim istraživanjima.

Slika 1: Pritsici prema delinkvenciji

U savremenoj etiologiji maloletničkog kriminala polazi se od ideje da opšti i pojedinačni faktori deluju na kompleksan način: direktno i indirektno, posredno i neposredno, i u zavisnosti od prisustva rezilijencija u životima adolescenata, itd. Osim toga, savremena paradigma prevencije zasnovana je na ideji o postojanju grupa faktora rizika koji predstavljaju činioce koji uvećavaju rizik od razvoja prestupničkog ponašanja u pogledu učestalosti, perzistentnosti i trajanja. Da li se radi o činiocima koji

predstavljaju indikatore (simptome) ili uzroke pojave najčešće je teško odrediti, ali je važno razumeti da se ovde radi o čitavoj skali faktora koja imaju kvalitet i intezitet dejstva u nastanku prestupničkih ponašanja maloletnika (Simeunović, Stevanović, 2008).

Sa druge strane, neki maloletnici su i pored prisustva značajnog broja i jakog inteziteta uticaja faktora rizika, rezilijentniji od drugih. Razlog ove činjenice treba tražiti u prisustvu faktora zaštite. Faktori zaštite su spoljni i unutrašnji uticaji koji umanjuju verovatnoću za ispoljavanjem prestupničkih ponašanja. To su: individualne karakteristike, pozitivno porodično okruženje, pozitivno obrazovno iskustvo, pripadnost prosocijalnim vršnjačkim grupama i prosocijalna uverenja.

Faktori zaštite deluju na više načina (Coie et al., 1993): prevenirajući pojavu faktora rizika; ublažavajući njihovo dejstvo; prekidajući lanac kojim se uticaj faktora rizika prenosi i izaziva poremećaj; međuzavisno sa faktorima rizika; u zavisnosti od uzrasta deteta u zavisnosti od inteziteta, brojnosti, kompleksnosti i trajnosti faktora rizika. Na primer, neke individualne osobенosti i situacije mogu zaštiti dete i maloletnika od puta u delinkvenciju, poput postojanja visokih intelektualnih sposobnosti, pozitivnog školskog iskustva, slabog kontakta sa antisocijalnim vršnjačkim grupama, itd. I konačno, faktore rizika i zaštite treba razumeti i kao dinamičan proces koji se razvija i menja u individualnom životu adolescenta (a ne kao nepromenljivo stanje).

Polazeći od višedomenske klasifikacije bazirane na ekološkom modelu koji pojedinca sagledava u kontekstu njegovog užeg i šireg socijalnog okruženja, analiziraju se ključni faktori rizika za maloletničko prestupništvo.

Individualni ili personalni bio-psihološki faktori. Individualne predispozicije za delinkventna ponašanja jesu: hiperaktivnost; teškoće temperamenta, smanjeni IQ, impulsivnost ili nesposobnost da se odloži zadovoljstvo, agresivnost, bezosećajnost, poremećaj pažnje (ADHD), uznemirenost, nedostatak emocionalne kontrole, nisko sampoštovanje, depresivnost, visok nivo serotonina, itd.

(Farrington, 2002; Department of Health, 2003; Bartol&Bartol, 2009). Ipak, u kontekstu objašnjenja kriminala mladih samo preko personalnih faktora nije uvek jasno da li su određene karakteristike ličnosti posledica moždanih poremećaja, roditeljskih uticaja ili socijalnih faktora? Činjenica je i da deca sa nižim IQ imaju slabiji uspeh u školi, što za rezultat može imati niža obrazovna postignuća, slabu integriranost u školske obaveze (aktivnosti), i na kraju i slabe dugoročne obrazovne aspiracije. Svi ovi lančani činoci predstavljaju bitne faktore za nastanak antisocijalnih i prestupničkih ponašanja.

Porodica i roditeljstvo. Prema radu Steinberg-a (2008) postoje dva tipična roditeljska stila i modaliteta ponašanja i vaspitanja dece koja su važna za razumevanje maloletničkog prestupništva.

Prvi stil je *permisivno ili "popustljivo roditeljstvo"* koga karakteriše nedostatak jasne discipline u vaspitanju dece. Ovaj roditeljski stil ima dva podtipa: a) "nemarno roditeljstvo" koje se izražava kroz nedostatak roditeljskog praćenja i nadgledanja dece i slabe upoznatosti sa njihovim aktivnostima; b) "snishodljivo roditeljstvo" koga karakterišu nejasne granice u vaspitanju i hijerarhijska roditeljska nemoć u porodici. Drugi stil je "*autoritarno roditeljstvo*" koje izraženo kroz strogu i ekstremno krutu disciplinu na bazi poruke "zato što ja kažem da je tako".

Kao pokazatelji *poremećenih porodičnih okolnosti* koje čine najvažnije faktore prestupničkog ponašanja maloletnika posebno se ističu (Coie et al., 1993): nizak socio-ekonomski status; istorija problema u ponašanju roditelja; mentalna oboljenja u porodici; način rešavanja problema u porodici; porodični konflikti; odobravanje problematičnog ponašanja i (ili) uključenost u problematično ponašanje roditelja; zlostavljanje dece; stresni životni događaji; poremećaji u komunikaciji među članovima porodice; slaba emocionalna povezanost dece i roditelja, itd.

Kao *simptomi neadekvatnog roditeljstva* izdvajaju se (Holman, 1995): nedostatak fizičke i psihičke osećajnosti (roditeljske "topline"); nedostatak stimulacije socijalnih i intelektualnih sposobnosti deteta; nedostatak pažnje u odnosu na dete; nedostatak konzistentnosti u

disciplinovanju dece; nedostatak dobrog primera kao modela ponašanja; nedostatak odgovornosti. Prisustvo ovih faktora duboko narušava bazične potrebe dece i stvara tipove maloletnika i kasnije odraslih ljudi koji: imaju teškoće u stvaranju individualnih odnosa i koji ne mogu da kontrolišu emocije; imaju nedostak sposobnosti i motivacije da napreduju u školovanju i tako se vežu za prosocijalne sisteme vrednosti i u konačnom imaju pogrešno osećanje "dobrog" i "lošeg" koje nije u saglasju sa prihvaćenim društvenim vrednostima. Što je više u nečijem životu prisutno ovih faktora veća je verovatnoća da će doći do ispoljavanja prestupničkog ponašanja mladih.

Negativni uticaji vršnjaka. Za vreme adolescencije prihvatanje pojedinca u grupi vršnjaka ima krucijalni identitetski i socijalizacijski značaj za mlađe. Ne prihvatanje pojedinca u grupi prosocijalnih vršnjaka može biti posledica različitih razloga: "prejake" (npr. agresivnost) ili "preslabe" (preterana povučenost) socijalne interakcije. Odbačenost od vršnjaka može stvoriti neprijateljska osećanja prema sredini. Vršnjačka neintegriranost vodi gravitaciji ka antisocijalnim vršnjačkim grupama i prihvatanju violentnog, agresivnog i devijantnog ponašanja (Bartol, Bartol, 2009). Pripadnost antisocijalnim vršnjačkim grupama je snažan faktor rizika za razvoj čitave kriminalne karijere.

Socijalno lišavanje – siromaštvo. Ispoljavanje prestupničkih ponašanja maloletnika je na indirektan način "isprepleteno" sa relacijom roditeljstvo-siromaštvo. Roditeljstvo je "umeće ljubavi i discipline" čak i u najpodražavajućem okruženju. Za roditelje koji žive u siromaštvu i sa niskim prihodima, na šta se kumulativno obično nadovezuju i druge životne teškoće, roditeljstvo je posebno otežan "zadatak". Brojni su razlozi za to: nedostatak novca i materijalna anksioznost jesu rizičan kontekst za porodične konflikte; pažnju sa roditeljstva može da preusmeri na pitanja životnog opstanka; stvara se psihičko osećanje isključenosti iz društva i sredine; mogu se umanjiti fizički i emocionalni resursi roditeljstva; mogu se podstaći neadekvatne vaspitne metode i vaspitni postupci roditelja; mogu se javiti teškoće u konstantnosti

stimulisanja socijalnog i obrazovanog razvoja deteta; itd. Svakako da siromaštvo ne dovodi automatski do činjenja krivičnih dela maloletnika ali postoji jasna veza koja nam iz prakse i istraživanja pokazuje da uslovi socijalne depriviranosti stvaraju značajan rizik za ispoljavanje prestupničkog ponašanja (Holman 1995).

Negativni uticaji socijalne sredine i izvitoperene društvene vrednosti. Iako su faktori sredine najjudaljeniji krug uticaja na ponašanje maloletnika, to ne znači da njihovo prisustvo i prožetost sa drugim faktorima imaju manje važan značaj u "produkciji" prestupničkog ponašanja adolescenata. Maloletničko prestupništvo se uvek javlja u određenom užem i širem socijalnom kontekstu i bez njegovog razumevanja ne mogu se shvatiti ni drugi faktori prestupništva. Koristeći se brojnim istraživanjima i iskustvima u radu sa maloletnim prestupnicima mogu se izdvojiti ključni faktori socijalne sredine (Jugović, 2007-2).

Legitimizacija prestupništva: ponašanje javnih ličnosti u pogledu ispoljavanja (ne)moralnosti, verbalne i fizičke nasilnosti, nulte tolerancije na mišljenja drugih ili otvorenog prestupništva uz toleranciju institucija na takva ponašanja (tipa naših kriminalno-političkih i sudski nezavršenih "afera"), može predstavljati "zeleno svetlo" za delinkvenciju mladih;

Dostupnost droge: ovaj faktor je i pokazatelj prisustva organizovanog kriminala u zajednici;

Laka dostupnost oružja: kako u porodici tako i u socijalnoj sredini;

Tolerancija na drogu, oružje i kriminal u sredini: kriminalizacija društva zarad "širih interesa" moćnih i vladajućih društvenih grupa koji su obično produkovani koruptivnom vlašću, ratnim situacijama, dubokim političkim i ekonomskim krizama, političkim manipulacijama ("patriotizmom", odbranom od "spoljnih i unutrašnjih neprijatelja", itd.);

Nasilje u medijima kroz potencijalne efekte kao što su: imitacija; podsticanje agresivnosti; negativna identifikacija; desenzitizacija; modelovanja ponašanja i stvaranja negativnih uzora; uverenja da su ljudi pretežno agresivni; uverenja o efektivnosti i

uspešnosti upotrebe nasilja u mnogim životnim situacijama; smanjena saosećajnost za druge ljudе; razvijanje kulture straha; oblikovanje identiteta i proizvodnja nasilničkih kulturnih modela, itd.

Loša povezanost sa zajednicom i slab socijalni kapital porodice i maloletnika: nepostojanje socijalnog kapitala umanjuje mogućnosti porodici i pojedincu da uspešnije u životu ostvaruju svoje interesе kroz prosocijalne socijalne mreže (posao, prijatelji, društvene aktivnosti);

Nezaposlenost roditelja: nezaposlenost stvara osećaje beznadežnosti, neispunjenoosti stvaralačke prirode, umanjuje socijalni aktivizam, pravi tendenciju ka stvaranju drugih socijalnih podražaja koji mogu biti i nasilje ali i zavisnost (kao "feel good" iskustvo), narušava socijalne uloge - polne, porodične, roditeljske, itd.

DRUŠTVENI ODGOVORI

Društveni odgovor na maloletnički kriminal u većini savremenih društava kreće se između politika "kažnjavanja", socijalne zaštite i različitih modaliteta prevencije. Takođe, odlika savremene društvene reakcije je razvoj multi-sektorskog sistema koga čine obrazovne socijalne, policijske, pravosudne i zdravstvene institucije, kao i civilni sektor.

Resocijalizacija i tretman. Resocijalizacija je u modernim društвима postala, makar manifestno i deklaratивно, osnovni cilj primene krivične sankcije, posebno prema maloletnicima. Ideja o bio-atavističkom i moralnom-izvitoperenom prestupniku postepeno je evoluirala u stanovište o uticaju društvenih, kulturnih i psihičkih činilaca na oblikovanje ponašanja čoveka. Ipak, resocijalizacija je stalno izložena ideološkoj i političkoj oceni. Ona je prolazila put od bezrezervnog prihvatanja, preko odbacivanja do reaffirmacije. Resocijalizacija je bila u stalnom vrednosno-antropološkom "sukobu" sa idejama kažnjavanja i kontrole ponašanja. Tokom razvoja prolazila je kroz previranja i

konceptualne promene: od početne forme izražene kroz disciplinaciju i izolaciju, do savremenih pluralističkih formi i integrativne ideje o prevenciji, resocijalizaciji i sankcijama kao čvoristima jedinstvenog kontinuma u društvenom reagovanju na prestupnička ponašanja.

Savremeno koncipiran sistem institucija za tretman ili resocijalizaciju maloletnih prestupnika treba da bude zasnovan na sledećim principima (Stakić, 2003-2): 1) *centriranost na dete* – individualizacija tretmana u skladu sa najboljim interesom deteta (maloletnika) i njegovim potrebama; 2) *fokusiranost na porodicu* – usmeravanje tretmana ka očuvanju i unapređenju funkcionalisanja porodice i deteta u njenom okrilju; 3) *integriranost u lokalnu zajednicu* – stimulisanje kapaciteta lokalne zajednice; 4) *funkcionalnost inistitucija i kulturološko-etička senzitivnost njihovog delovanja*.

Prevencija i programi socijalne intervencije. Više razloga je doprinelo razvoju ideje prevencije kao glavnog fokusa u socijalnoj intervenciji prema maloletničkom prestupništvu, kao što su: (Stakić, 2003-1):

- "razočarenje" u efekte tretmana i resocijalizacije;
- uvažavanje socijalno-razvojnih osobenosti dece;
- tendencija prelaska iz pasivne u proaktivnu ulogu u suprotstavljanju prestupništvu;
- razvoj viktimologije: deca žrtve = deca prestupnici;
- uvažavanje principa prirodnosti: dete = porodica = zajednica;
- povećano razumevanje značaja delovanja u ranim fazama problema u ponašanju kod dece;
- razvoj istraživanja prevencije i sažimanje različitih naučnih pristupa;
- razvoj ideje o "nauci o prevenciji" koja ima svoju teoriju, metodologiju i evaluaciju.

Prevencija maloletničkog kriminala je kompleksna, multi-institucionalna, sistemska i multi-programska aktivnost koja predstavlja odgovor na višefaktorski kauzalitet ove pojave. Preventivni programi i sadržaji mogu uključivati različite aktivnosti kao što su porodična terapija, edukacija roditelja, tretman zavisničkih ponašanja, specijalno mentorstvo i obrazovna podrška u školi, trening socijalnih veština, osnaživanje lokalne zajednice, rad na kognitivno-bihevioralnim promenama, itd. Prema analizi više evaluacija programa prevencije može se istaći da karakter uspešnih programa socijalne intervencije izgleda na sledeći način (Dishion, McCord, Poulin, 1999; Stakić, 2003-1; Department of Health, 2003):

- baziranost programa na jasnom teorijskom modelu promene ponašanja;
- jasan, specifičan i merljiv fokus svih aktivnosti koje su uključene u program;
- trajanje i frekvencija programa: najmanje šest meseci kako bi se videla promena, i sa najmanje dve aktivnosti nedeljno;
- kod visoko rizičnih grupa maloletnika i perzistentnih prestupnika potrebni su višegodišnji programi;
- rana intervencija (predškolska i ranoškolska);
- usmerenost interevencija i na rizične i na protektivne faktore;
- višedomenska intervencija: ličnost, sredina, institucije;
- višekomponentnost i koordiniranost programa;
- fokusiranost na nagrađivanje pozitivnog ponašanja a ne na kažnjavanje;
- integrisanost prevencije i tretmana u lokalnoj zajednici;
- usmerenost programa na školu.

Socijalna zaštita i socijalni rad. Socijalna zaštita postaje deo konteksta pravosuđa i sistema izvršenja krivičnih sankcija onda kada se ideja kazne kao odmazde, zastrašivanja i ispaštanja zamenjuje

humanističkim odnosom prema čoveku i antropološkim optimizmom da se prestupnik može prevaspitati, resocijalizovati i reintegrисati u društvo. Opšte uloge i ciljevi socijalne zaštite i socijalnog rada u saradnji sa sistemom pravosuđa i u sistemu izvršenja krivičnih sankcija omeđene su normativno-zakonskim okvirima unutar kojih ova naučna oblast ima svoje metodološke, metodske i konceptualne postavke. Visoka društvena i politička "cena" posledica prestupničkog ponašanja uslovila je i visoka društvena očekivanja a samim tim visoku društvenu odgovornost od ove naučne oblasti i praktičara koji je primenjuju. Danas u većini savremenih društava institucije socijalne zaštite, predstavljaju ključnu kariku unutar organizovanog i formalnog sistema društvenog reagovanja na kriminal dece i maloletnika. Najopštija uloga savremeno koncipiranog sistema socijalne zaštite jeste bavljenje zaštitom interesa dece i maloletnika. Službe socijalne zaštite polaze od stanovišta da je kriminalitet dece i maloletnika manifestacija smetnji u socijalnom razvoju i zadovoljavanju njihovih socijalnih potreba

Tri najprepoznatljivije društvene uloge socijalne zaštite i socijalnog rada u ovom kontekstu: 1) učestvovanje u postupku procene na osnovu koga se sudu daje mišljenje o svrshodnosti i vrsti krivične sankcije prema maloletnim prestupnicima; 2) izvršenje vaspitnih mera prema maloletnicima koje je izrekao sud, bilo da su one vanistitucionlgnog ili institucionalnog karaktera; 3) prevencija.

Razvoj socijalne zaštite u kontekstu pravosuđa i sistema izvršenja krivičnih sankcija snažno je oblikovan institucionalnim zahtevima ali i opštim društvenim stanjem. Na primer, razvoj sistema ustanova za tretman mladih sa poremačajima ponašanja pratile su nejasne koncepcije i više stihijski nego organizovan razvoj. U takvim uslovima socijalna zaštita i socijalni rad konstantno su tragali za svojim koncepcijama, metodološkim kriterijumima i sistemima socijalno-vaspitnog i zaštitnog delovanja. Nedelotvornost sistema pravosuđa ili institucionalna ograničenost ustanova ometali su pun razvoj ove naučne oblasti i njene prakse.

Dva primera su veoma uočljiva: nepostojanje uslova za primenu svih krivičnih sankcija prema maloletnicima (upućivanje u disciplinski centar u

upućivanje u specijalnu vapsitnu ustanovu) i institucionalno-metodološki zahtevi koji su procenu više usmeravali ka proučavanju "patologije" (medicinski model) i konsekventno tome, resocijalizaciju orijentisali više ka personalnim promenama nego ka potencijalima i razvoju socijalne kompetencije maloletnika.

Od institucija socijalne zaštite i socijalnog rada najvažniju ulogu u društvenom reagovanju na maloletnički kriminal ima organ starateljstva ili centar za socijalni rad. Sve uloge koje ova institucija ima prema maloletničkom prestupništvu jeste od direktnog ili indirektnog preventivnog značaja. U metodološkom i sadržinskom pogledu, uloge organa starateljstva u prevenciji mogu da se označe kao savetodavno instruktivne, stručno-metodološke, inicijativno pokretačke, organizatorske i koordinativne.

Iskustva dobre prakse iz Evrope i okruženja ukazuju da prevencija i intervencija u sistemu socijalne zaštite treba da bude zasnovana na principima kao što su: prava i najbolji interes deteta i maloletnika; pluralitet (alternativnost) usluga, programa i servisa; participacija/partnerstvo korisnika, socijalnih službi i drugih institucija lokalne zajednice; rano otkrivanje dece u riziku; podizanje kvaliteta i kontinuirano usavršavanje stručnog rada; uspostavljanja kontinuuma zaštite i programske raznovrsnosti u prevenciji maloletničkog kriminala. Jedan od načina da se prevaziđu ograničenja koja proizilaze iz medicinskih i tradicionalno paternalističkih pristupa socijalnoj zaštiti jeste stručni postupak tzv. voditelja slučaja. Ovaj metod je značajan za prevenciju i intervenciju u socijalnom radu jer se bazira na osnovama da stručni radnik pruža pomoć i podršku maloletniku i porodici dokle god postoji potreba i dok se slučaj ne zatvori, akcenat rada je na znanjima i veštinama, a ne na stručnim profilima i orijentisan je na snage maloletnika i porodice, a ne na njihove nedostatke.

"WHAT WORKS"?

Iluzija je očekivati da sistem krivičnog pravosuđa bude jedini "lek" društva za problem maloletničkog kriminala, naročito kroz populističku politiku "oštrih sankcija". Nije nepoznata činjenica da efikasnost i krivične i socijalne-zaštitne reakcije više zavisi od brzine reagovanja i izvesnosti postupanja nego od "oštine". Danas je pored povremenih zahteva za politikom "oštrog pravosuđa" na sceni i preventivna politika "čvrstih dokaza" o uspešnom delovanju. Ova politika polazi od cost-benefit analize prevencije & tretmana i od meta-analiza zasnovanih na brojnim iskustvima u radu sa prestupnicima.

U našoj sredini, u kontekstu reforme sistema socijalne zaštite maloletnih prestupnika "politika *"what works"*" ogleda se u standardizaciji usluga, uvođenju metode vođenja slučaja, profesionalnom licenciranju za rad i promeni paradigme delovanja: umesto medicinsko-patologizirajućeg modela paternalizama socijalnih službi razvija se ili se teži ka modelu zasnovanom na konstruktivističkoj ideji o stvarnosti kao promenljivoj ličnoj konstrukciji i "korisniku kao ekspertu". Međutim, reforma socijalne zaštite zasniva se i na očekivanju da socijalne službe budu i "jeftine" za društvo, i u isto vreme efikasne, što otvara pitanje da li je moguće imati prevenciju koja "malo košta". Centrima za socijalni rad se povećava obim različitih poslova, uz slabo uvećavanje stručnih potencijala u pogledu brojnosti i uz degradirajuće materijalne nadoknade za rad.

Takođe, na pitanje stigmatizacije prolaska maloletnika kroz krivični postupak i procenu u socijalnim službama, ne možemo odgovoriti na isključiv način, iako sve institucije društvenog reagovanja treba da teže da u svom postupanju smanje etiketirajući efekat. Međutim, krivično pravosuđe ima za neke maloletne prestupnike potencijalni efekat učenja granica društveno dozvoljenog ponašanja (narodski: "lupio glavom o zid"), tim pre što veliki deo ovih mladih ljudi dolazi iz permisivnih

porodica u kojima nisu naučili šta su granice ponašanja ili čiji je identitet preuzeo deo vrednosti antisocijalnih vršnjačkih grupa.

Ali, greška je čitav problem tumačiti samo preko odgovornosti maloletnika: uspeh svih nivoa prevencije, pa i prevencije recidivizma, jeste edukativni i savetovališno-terapeutski tretman roditelja. Evaluacione studije ukazuju na značajan uspeh programa porodične sistemske terapije, treninga roditeljskih kompetencija, kao i kognitivno bihevioralnih programa i programa učenja i modifikovanja socijalnih veština koji su usmereni i na maloletnike i na njihove roditelje.

Sa druge strane, nesumnjivo je da delu maloletnika više odgovaraju diverzioni programi, kroz vaspitne naloge, koji su manje stigmatizujući i koji zbog toga što se dešavaju unutar zajednice u kojoj živi maloletnik imaju bolji efekat. To znači da princip individualizacije sankcije i tretmana uz heterogenost ponude programa jeste nezaobilazan pristup u socijalnoj intervenciji. Ne sme se pasti u grešku i zaboraviti da je potvrđeno da uspešni programi ne postižu pozitivni efekat kod svih maloletnika.

Iskustvo nam govori da efektivni programi socijalne intervencije treba da uvaže: heterogenost populacije prestupnika; značaj i intezitet rizičnih i rezilijentnih faktora; specifičnosti porodica u riziku; potrebu za ekološkim, multisistemsko-koordiniranim pristupom; negativne opšte društvene podražaje koje vode ka prestupništvu. To praktično znači osnaživanje socijalnih, kulturnih, obrazovnih, radnih i individualno-psihičkih kapaciteta, kako porodice, tako i samog maloletnika. U konačnom, cilj i opšte prevencije i sankcija i zaštite maloletnih prestupnika treba da bude unapređenje kvaliteta života mlađih i otvaranje njihovih životnih šansi u odrasлом dobu.

Međutim, društveno reagovanje na maloletničko prestupništvo u Srbiji karakteriše odsustvo jasne strategije i celovitog sistema, sporadičnost sprovodenja pojedinih programa, nepostojanje kontuniranog delovanja i povezanosti programa i mala finansijska ulaganja u sistem prevencije. Zato se na pitanje "*what works*" u

socijalnoj intervenciji prema maloletničkom kriminalu u tranzpcionom društvu Srbije ne može ponuditi samo stručni odgovor, nego pre toga treba nam politički odgovor na pitanje šta je realni projekat socijalnog i vrednosnog razvoja ovog društva?

NASILJE KAO VERA: HULIGANIZAM

Huliganizam predstavlja jedan od oblika ispoljavanja društvenog nasilja koje se ne može objasniti samo kao interpersonalna interakcija koja je obeležena agresivnošću. Pojam individualne agresije kao ljudskog nasilnog i destruktivnog ponašanja koje usmereno ka drugima ili sebi ne omogućava nam da zaključimo smisao, značenje i funkciju makro-socijalnog nivoa ispoljavanja nasilja koje ima grupni i organizovani karakter. Akti individualnog agresivnog ponašanja pojedinaca se bitno razlikuju od huliganskog nasilja koje ima istorijsku, ritualističku, antropološku, ideološku, vrednosno-kulturalnu i socijalnu osnovu.

POREKLO I ODREĐENJA HULIGANIZMA

U literaturi i enciklopedijama termin huliganstva najčešće se, po poreklu, objašnjava da potiče od prezimena nasilnog člana jedne irske ("devijantne") porodice iz Londona koji se zvao Patrik Huligan (on je 1898. godine osuđen na smrt). Druga interpretacija porekla izraza huliganstvo vezuje se za irsku uličnu bandu iz Londona koja se zvala Huli. Kako se na engleskom jeziku banda izgovara gang, izraz huligan je kovanica od reči huli i gang (Koković, 2010). Treća pretpostavka, takođe se vezuje za "irski milje": huli na irskom jeziku znači nešto što je divlje i orgijističko. Reč huligan se u pojedinim rečnicima definiše kao mladi

kavgadžija, član ulične bande, destruktivni ("razbijač") i kriminalizovani pojedinac (Đorđević, 2002).

Izraz huliganizam se, tako, koristi kako bi se opisali različiti oblici urbanih devijantnih ponašanja mladih, a pre svega tinejdžera, kao što su: bezobzirnost prema drugima, siledžijstvo, rušiteljstvo, izazivanje nereda na javnim mestima, nasilno suprotstavljanje policiji, vandalizam, uvrede na javnom mestu a pre svega na sportskim priredbama, obesno ponašanje prema drugima ili imovini. Danas ovaj pojam služi u opisivanju destruktivnih i nasilničkih ponašanja pojedinaca i grupa (antisocijalno ponašanje). Takva vrsta ponašanja povezuje se obično sa navijačkim (polu)organizovanim grupama iz različitih sportova a najčešće ekipnih, kao što su fudbal, košarka, rukomet, itd. U tom smislu se huliganizam može odrediti kao pojava koji se sastoji od vandalizma i sistematskih i organizovanih agresija pojedinih grupa mladih navijača koje su usmerene protiv sličnih suprotstavljenih grupa unutar i izvan stadiona (Roversi, Balestri, 2000).

Zbog najčešće veze ovakvih oblika ponašanja sa fudbalom u literaturi a naročito u medijima se vrlo često koristi i pojam fudbalskog huliganizma. Prema Daningu, fudbalski huliganizam je kompleksan i višestran globalni (svetski) fenomen čiji je termin više politički i medijski konstrukt nego što je sociološki i socijalno-psihološkoi koncept. Analizirajući medijske opise nasilja navijača fudbalski huliganizam bi se mogao odrediti kroz različite oblike fizičkog i verbalnog nasilja koje najčešće uključuje sledeće (Dunning, 2000): gađanje igrača, sudija, klupske i privatne imovine; tuče bez upotrebe oružja i tuče u kojima dolazi do upotrebe hladnog i/ili vatrengog oružja; organizovane tuče suparničkih navijača koje su unapred dogovorene; tuče među navijačima koji pripadaju istoj navijačkoj grupi; protesti navijača protiv vlasnika i menadžera fudbalskih klubova; rasističko ponašanje u kontekstu vezanom za fudbal; i konačno fudbalski huliganizam nije pojava koja se može uočiti samo na fudbalskim stadionima i oko njih jer se nasilje ove

vrste javlja i na lokacijama daleko od stadiona: u barovima, na autobuskim i železničkim stanicama, itd.

Savremeno globalno svetsko društvo čitav protekli vek ima sukobe oko fudbala koji su doneli i ljudske žrtve. Ipak, kroz istoriju je poznato da je npr. u Engleskoj (zemlji porekla fudbala), 1885. godine zabeležen slučaj kada su navijači napali i fizički povredili sudiju na jednom lokalnom meču. Nemamo apsolutno tačan podatak kada se dogodio prvi ozbiljan incident na nekoj fudbalskoj utakmici u 20. veku, ali se kao indikativno uzima da su se 16. jula 1916. u Buenos Ajresu sukobili navijači i policija, zato što je utakmica Argentina–Urugvaj u finalu južnoameričkog prvenstva odložena (jer je na stadion koji je imao mesta za 20. 000 ljudi ušlo duplo više gledalaca). Jedna od prvih žrtava nasilja u fudbalu bio je izvesni Pedro Dembi (26 godina) koga je 2. novembra 1924. na meču Urugvaj–Argentina u finalu južnoameričkog prvenstva ubio iz pištolja čovek po imenu Hose Lazaro Rodriguez.

Nastanak huliganstva u savremenom obliku vezuje se za Englesku šezdesetih godina prošlog veka, a zatim i za njegovo širenje u mnoga evropska i južno-američka društva. Huliganstvo dobija konture masovnog društvenog fenomena šezdesetih godina prošlog kada su se lokalne pristalice popularnih britanskih fudbalskih klubova (poput Mančester Junejteda, Liverpula, Rendzersa, Seltika, itd.) počele ritualno okupljati u pabovima pre svake utakmice (koristeći pri tom alkoholna pica) a potom organizovano odlaziti i prisustrovati fudbalskim utakmicama. Ipak, dva događaja osamdesetih godina prošlog veka bila su prekretnica u značajnjem posvećivanju kako naučne tako i društvene pažnje fenomenu huliganizma: to su tragedije na stadionu Hejsel u Briselu 1985. i Hilzborou u Šefildu 1989. godine.

Na utakmici finala kupa šampiona između engleskog Liverpula i italijanskog Juventusa na stadionu Hejsel došlo je do sukoba navijača gde je poginulo 39, a 400 povređeno. Deo navijača poginuo je zbog rušenja zida stadiona, dok su ostali poginuli i bili povređeni u međusobnom obračunu italijanskih i engleskih navijača. Svih 39 poginulih bili su

navijači italijanskog - torinskog kluba. Posle ovog događaja engleskim fudbalskim klubovima zabranjeno je da pet godina učestvuju u međunarodnim takmičenjima. Postalo je jasno da huliganizam ima ne samo karakter socijalnog problema jedne države već i međunarodno-političku dimenziju.

Tragedija 1989. godine u Šefildu na stadionu Hilzboro odnela je 96 žrtava (navijača Liverpula), a povređeno je 966 posetilaca utakmice. Ovi događaju su pokazali da domino efekat nasilja na sportskim priredbama čine najmanje tri okonosti: loša organizacija sportske priredbe, neadekvatno i slabo reagovanje policije, ali i želja navijača za sukobom i uzbuđenjem koje nosi nasilje. Posle ovih tragedija Vlada britanske premijerke Margaret Tačer donela je nove i veoma rigorozne zakone o sprečavanju nasilja na sportskim terenima, kao i posebne mere bezbednosti i propagande protiv huliganizma. Društvena reakcija i pažnja se od tog trenutka od sociološkog više seli u pravno i policijsko polje otvaranjem pitanja prevencije, kontrole i sankcionisanja huliganizma koji prati sportske manifestacije, a pre svega fudbal.

Pravno-normativno određenje huliganizma polazi od krivičnih dela i prekršaja koja se najčešće vezuju uz ovaj fenomen. To su u različitim pravnim sistemima obično sledeća ponašanja: 1) vredanje po raznim diskriminacijskim osnovama (etničkim, religijskim, političkim, itd.) pojedinaca ili grupa ljudi; 2) fizički napadi sa nanošenjem laksih i težih povreda; 3) uništavanje javne i privatne imovine; 4) narušavanje javnog reda i mira; 5) ugrožavanje opšte sigurnosti (npr. upotreba pirotehnike unutar stadiona); 6) zloupotreba zabranjenih sredstava na stadionu (alkoholna pića droga, pirotehnika); 7) ometanje odvijanja sportskih i drugih društvenih događanja.

U našoj pravnoj praksi se ne koristi termin huliganizam nego "nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama" čime su se želeta izbeći potencijalna vulgarna tumačenja stranog pojma i moguće posledice u pravnom postupku, pored semantičkih i leksičkih razloga (Nikač, Milošević, 2010) U Srbiji je 2003. godine donet *Zakon o*

sprečavanju nasilja na sportskim priredbama (uz tri izmene i dopune: 2005 godine, 2007. i 2009. godine) koji u članu 4. definiše šta se pod pojmom nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim priredbama podrazumeva.

Između ostalog tu spadaju: fizički napad na učesnike; bacanje predmeta unutar sportskog objekta; unošenje u sportski objektat obeležja kojima se vređaju nacionalna ili verska osećanja ili izaziva mržnja (netrpeljivost) na kome se održava sportska priredba; oštećivanje sportskog objekta; ugrožavanje bezbednosti učesnika; neovlašćen ulazak na sportski teren; unošenje ili posedovanje alkohola ili drugih opojnih sredstava; unošenje ili upotreba pirotehnike; paljenje navijačkih rezervista; nošenje navijačkih šalova ili predmeta u nameri sakrivanja identiteta lica.

U pogledu krivičnih i prekršajnih sankcija različite države su različito okarakterisale i zakonski odredile huligansko ponašanje pa tako postoje različite kazne a najčešće u obliku: društveno korisnog rada, novčanih kazni, zatvorskih kazni u trajanju od nekoliko dana do čak nekoliko godina, ograničenja kretanja za vreme odvijanja određenih društvenih događanja, izgona i progona za strane državljane.

RITUALNO-PLEMENSKI KARAKTER

Čovek je ne samo *homo sapiens* nego i *homo ludens* – biće igre. Igra za čoveka ima ritualnu funkciju. Desmond Morris, britanski zoolog i antropolog, pravi paralele između fudbalske igre i ritualnih plemenskih običaja od davnina (Morris, 1981). Za Morisa je fudbalsko igralište "polje za bitku". On fudbalske utakmice posmatra kao "ritualni lov", kao "stilizovanu bitku", kao "socijalnu refleksiju", kao "religioznu ceremoniju", kao "socijalnu drogu", kao "veliki posao" ali i kao "socijalno predstavljanje". Morris smatra da je u prošlosti bilo "mnogo više nasilja na organizovanim društvenim igramama nego što je to slučaj u savremenom

društvu. On navodi primer starog Rima u kome je bilo incidenata u trkama kočija koje su sledile velike navijačke grupe podeljene u "Zelene" i "Plave". Najteži incident zbio se 512. godine kada je došlo do masovne tuče koja je potrajala nekoliko dana i odnела čak 30.000 života.

Moris navodi da navijačke grupe imaju nekada i različita religiozna obeležja, kao recimo glazgovski rivali Seltik (katolici) i Rendžers (protestanti). Moris, na izvestan način, smatra da huliganizam može imati "društveno ventilirajuću funkciju" preko iskazivanja određene "doze" verbalne agresivnosti kao deo "plemenskog rituala" (za njega su navijači deo "fudbalskog plemena"), ali kada se ne ispoljava fizička i vandalistička destruktivnost (Morris, 1981). Ovoj ritualističkoj tezi bliska je i ideja zasnovana na teoriji frustracije u tumačenju nasilja pojedinaca, da je čovek "ključali lonac" koji treba povremeno da "prazni" emocionalne napetosti: navijanje, pa i verbalna agresija na sportskim priredbama služi za kanalizaciju nagomilanih psihičkih napetosti kod pojedinaca.

Na sličan način tzv. oksfordska škola u proučavanju fudbalskog huliganizma ovaj fenomen smatra ritualizovanom agresijom prema kojoj vlasti treba da imaju izraženu toleranciju kako bi pažnju usmerili ka "ozbiljnijim" oblicima nasilja u drugim segmentima društva (Young, 2000). Prema ovom socijalno-psihološkom gledištu nasilje među fudbalskim navijačima ima funkciju kulturološke adaptacije okruženja u kome živi niža radnička klasa. Ova klasa zato sebe prikazuje u vidu agresivnih ali najčešće simboličnih i bezopasnih rituala na fudbalskom stadionu, čime potpomaže oslobođanje agresivnih impulsa kod adolscenata koji potiču iz radničke klase (Marsh, 1982).

DECIVILIZUJUĆI NAGON

Figuracioni pristup huliganstvu polazi od ideje ključnog teoretičara figuracione sociologije N. Elijasa da je "proces civilizovanja" zahvatio razvijeni Zapadni deo sveta ali ne i sport a naročito kontekst fudbala.

Obeležja ovog sociološkog pogleda zasnovana su na sintezi psihologije, sociologije i istorije i to podrazumeva istraživanje socijalnog značenja i porekla huliganskog ponašanja. Figuracionisti smatraju da je huliganizam klasni fenomen koji je svojstven jednom polu i koji širom sveta opstaje zahvaljujući socijalnom sastavu ljudi koji dolazi na fudbalske utakmice (Skembler, 2007). U huliganstvo su dominantno uključeni mladi muškarci čiji su motivi potvrđivanje muškosti, iskazivanje teritorijalne pripadnosti i želja da se doživi prijatno emocionalno uzbuđenje. Sposobnost da se bore, solidarnost i lojalnost grupi, kao i agresivna odbrana svojih kulturnih vrednosti su elementi zadovoljavanja muškog identiteta. "Borba" oko ovih vrednosti jeste centralni izvor značenja, statusa i ugleda unutar grupe nasilnih navijača.

Dobijanje poštovanja među svojim vršnjacima i "bitke uzbuđenja" ("adrenalin racing") jesu snažan podsticaj huliganskog ponašanja. Daning piše da je Džeј Alen, vodeći član Aberdin Casuals, škotski fudbalski huligan, pisao o "borbi" između huliganskih grupa kao prijatnijim od seksa, dok je američki pisac Bil Buford, koji je putovao sa engleskom fudbalskim huligana 1980-ih godina, opisao nasilje kao jedno od najupečatljivijih životnih iskustva koja stvaraju najintenzivnija zadovoljstva (Dunning, 2010).

Istraživanje o poreklu društvenih klasa fudbalskih huligana sugeriše da huligani dolaze iz sličnih socijalnih okruženja: a to su niže socijalna klase. Figuracionisti smatraju da se huliganstvo vezuje pretežno uz fudbal zato što je on najpopularniji sport, a da nasilni navijači potiču iz nižih socijalnih slojeva jer je unutar njih dozvoljeno veće ispoljavanje otvorene agresivnosti u svakodnevnim društvenim odnosima nego u srednjim i višim slojevima.

Ovakav socijalni habitus uključuje kompleks naučenih osobina koje imaju dvojako osnovno poreklo (Dunning i drugi, 1988): a) obrazac rane socijalizacije karakteriše spremnost da se pribegne nasilju od strane roditelja; (b) uticaj adolescentne "gang" socijalizacije. U ovakovom socijalnom miljeu, sposobnost i spremnost za "socijalnu borbu" jesu kriterijumi pripadanja i prestiža u okviru grupe. Mladi muškarci iz nižih

klasa sa takvim faktorima socijalizacije "lakše" povezuju "uzbuđenja u navijačkoj borbi" sa nagrađivanjem i prijatnim osećanjima, a ne sa krivicom i anksioznošću koja je svojstvenija višim srednjim i višim klasima u procesu učenja i socijalizacije.

Ova vrsta nasilnog habitusa teži da bude pojačana jer muškarci iz niže klase žive i rade u kontekstima visoke polne i starosne segregacije. Osim toga, u većini društava, pojedinci koji se nalaze na nižoj društvenoj lestvici teže razvijaju individualizaciju a mnogo lakše grupnu "mi-identifikaciju". Takva grupna identifikacija "traži" intenzivno neprijateljstvo i antagonizam prema "drugima" a to su u kontekstu fudbala protivnički tim, njegove pristalice, ali i predstavnici socijalne kontrole države. Fudbal u stvari i jeste izabran od nižih slojeva kao kontekst za "borbu oko teritorije", ispoljavanje muškosti i doživljavanje uzbuđenja jer obezbeđuje protivnike, "navijačke neprijatelje" i putovanja u druge gradove i države ("osvajanje teritorije").

Ponašanje huligana je usmereno na sticanje prestiža ne samo unutar sopstvene grupe, već i u odnosu prema rivalskim grupama. Rivalstvo između različitih grupa može da ima istorijsku zaleđinu i može da potiče iz rivalstva koje nije bazično povezano sa fudbalom, kao što je neprijateljstvo između regionalnih ili gradova. Međutim, sukobi oko fudbalske utakmice mogu da stvore i nova rivalstva i buduću istoriju sukoba (Adang, 1999).

HULIGANIZAM I KOLEKTIVNI IDENTITETI

Huliganizam nema samo klasnu funkciju niti izvire samo iz klasne podeljenosti savremenih društava. Prema Daningu i Bromberžeu u Engleskoj su podsticaji huliganizma pretežno u klasnim i regionalnim nejednakostima i različitostima; u Škotskoj i Severnoj Irskoj to je versko sektaštvo i religijska podela (katolički i protestantski klubovi); u Španiji, su to jezičke različitosti ali pre svega, regionalno-nacionalističke

aspiracije zasnovane na subnacionalizmima Katalonaca, Kastiljanaca i Baska; u Italiji na gradskom partikularizmu i delimično na podeli između bogatijeg severa i siromašnjeg juga; u Nemačkoj u odnosima između generacija i relacijama između nerazvijenijeg istoka i razvijenijeg zapada (Dunning, 2010; Brombreže, 2009). Ovo nam ukazuje da huliganizam može imati različite društvene korene u različitim kulturno-vrednosnim sredinama, uz sličnu spojnu manifestaciju u obliku organizovanih nasilničkih i vandalističkih ponašanja.

Huliganstvo je očito izraz i urbanog identiteta i reakcije mladih na socijalnu i kulturnu krizu savremenih društava, usmaljenost, marginalizaciju, otuđenje i traženje životnog smisla u kulturi dosade i neaktivizma. Ovde je zanimljivo pitanje u kakvoj vezi je huliganizam sa situacijama društvenih tranzicija i kriza društvenog i kolektivnog identiteta koje su prepoznatljive i u srpskom društvu. Bazično pitanje srpskog društvenog identiteta u sadašnjem vremenu jeste put: ka autoritarnoj "toploj" prošlosti ili trnovitoj evropskoj budućnosti; ka "domaćinskoj" ili "neoliberalnoj" Srbiji.

U takvim, anomičnim, okolnostima huliganizam predstavlja jednu vrstu "moralnog čekića" koji opominje druge socijalne grupe da određene vrednosti (polne, religijske, seksualne, itd.) jesu "večno vaspostavljene" i da je svaki vid njihovog narušavanja izraz društvene i moralne patologije. Ipak, iza ove dihotomije stoje različiti vrednosni ali pre svega materijalni i finansijski interesi pretendenata na sticanje i očuvanje ekonomске i političke moći koji manipilišu organizovanim nasilnim grupacijama.

HULIGANIZAM KAO KONFLIKTNA SUPKULTURA

Huliganstvo je kompleksan oblik mikroagresija mladih i tip organizovanog nasilja, najčešće struktuiranih grupa, koje ima određena obeležja konfliktne potkulture. Mladi koji čine jezgra fudbalskih navijača imaju potrebu za društvenom emancipacijom, za izgradnjom vlastitog

identiteta, a to im je najlakše izvodljivo kroz supkulturu koja je u velikom fokusu javnosti i medija. Ovde se nasilničko ponašanje odvija u okrilju legalne delatnosti kakva je podrška - navijanje za neki sportski klub. Sve dok su sadržaji ove podrške izražavaju u okvirima sportskih motiva, uvažavanja suparničkih ekipa i navijača ona ima normalna i prihvatljiva obeležja. Međutim, kada navijačka podrška postaje devijantna? Onda kada je zasnovana na nekim drugim a ne sportskim motivima (Milosavljević, Jugović, 2009).

Navijačka pristrasnost je normalna činjenica dok ne pređe granice i pretvori se u realno neprijateljstvo i ozbiljne sukobe. Ovde se često nasilništvo prema drugim kombinuje sa vandalizmom u vidu uništavanja opreme i drugih stvari u sportskim objekatima i izvan njih (Milosavljević, Jugović, 2009). Huliganstvo fudbalskih navijača je i tip vandalizma čija je samo manifestna motivacija "nasilje radi nasilja". Međutim, latentna funkcija nasilničkog ponašanja i tuča sa drugim grupama izraz je osećajnog naboja i osrednji smisao života gde biti huligan znači biti slobodan (Đorđević, 2002). Grupno nasilje je i pokušaj da se izade iz anonimnosti, a u grupi se dobija osećaj snage i moći.

Ovde se rađa jedna konfliktna, neopaganistička, supkultura u kojoj sklonost ka nasilju čini stil života i osnovni mehanizam sticanja unutargrupnog statusa. Huliganstvo može postati trajni oblik ponašanja nekih pojedinaca i grupa koje društvene konflikte razrešavaju putem sile toliko često da im to postaje stil života i način egzistencije (Jugović, 2007-1). To im onda značajno određuje njihove vrednosne stavove i odnos prema društvu i drugim ljudima. "Uništavam i mrzim, dakle jesam" – to je unutrašnji "smisao" destrukcije koju nosi huliganizam.

Za neke je "navijanje" za klub samo zamena za rat. Uostalom, glavni moto huligana je: *živim za fight!* Što je veće iskustvo u fizičkim obračunima sa protivničkim navijačkim grupama to je bolji status unutar navijačkih istomišljenika. Nasilje u ovoj supkulturi je ključna vrednost koja je prekrivena "ljubavlju" za klubom ili nacijom. Rezultat meča nije važan za količinu nasilja koje se javlja posle završetka utakmice. U principu,

huliganstvo nije suštinski uzrokovano događajima na terenu, kao što su "sporne" sudijske odluke ili nasilni sukobi između igrača (Adang, 1999).

Navijačka konfliktna supkultura u svojim osnovnim karakteristikama obuhvata tri elementa: 1) kolektivnu solidarnost; 2) teritorijalnost; i 3) egzaltiranu muškost.

Kolektivna solidarnost izražava se vizuelno i akustički. Pod vizualnim se podrazumeva korišćenje raznih navijačkih rekvizita (šalovi, kape, majice, transparenti) pomoću kojih se određena navijačka grupa uniformiše. Akustički se solidarnost izražava zajedničkim pevanjem i skandiranjem, što kod pojedinca stvara osećaj moći.

Druga osobina ove supkulture je teritorijalnost. Pod tim se misli na dve stvari: a) kada navijači koji dolaze u drugi grad kojim "vlada" protivnička navijačka grupa i kada dolazi do sukoba kako bi se potvrdila osvajačko-plemenska moć; b) prostor (ono što se u Engleksoj naziva "navijački kop") koji određena navijačka grupa zauzima na tribinama stadiona ("jug-sever", "istok-zapad").

I treće obeležje je egzaltirana muškost koja određuje navijački stil ponašanja. Ona se može izražavati na više načina: npr. glasnim "muškim" skandiranjem, razularenošću tj. "plemenskim" manirama, ophođenjem prema navijačima drugog kluba (npr. verbalno izazivanje i ponižavanje), itd.

Huliganstvo kroz formu organizovane supkulture ima i funkciju primitivnog izraza socijalnog bunta. Socijalne anksioznosti i smanjene životne šanse mlađih čine, takođe, plodno tlo za ovo ponašanje. Tradicionalna vezanost huliganizma sa (ekstremnom) političkom i ideološkom desnicom u srpskom društvu pojačano je osećajem osećaj nacionalnog poraza i nedostojanstva koji je velikim delom proizведен i unutrašnjom politikom ali i međunarodnom politikom prema Srbiji u poslednje dve decenije. Na to se nadovezuje i veliki problem suočavanja sa nasilničkom prošlošću, gde su heroji nasilnim navijačima ratne patriote i optuženi za ratne zločine, što nije karakteristično samo za Srbiju već i za zemlje bivše Jugoslavije. Na svoj osoben način, huliganizam je u Srbiji kao i

u drugim zemljama povezan sa etnonacionalističkim vrednostima i rivalstvima.

HULIGANIZAM I SOCIJALNA ISKLJUČENOST

Jedno od najčešćih tumačenja porekla i društvenih funkcija huliganizma jeste da on predstavlja reakciju pojedinaca na višeslojnu socijalnu isključenost iz društva i brojne socijalne anksioznosti. Pa tako, Koković u tumačenju huliganizma naglašava da se nasilne navijačke grupe (supkulture) regrutuju iz nižih klasa radništva koje su slabije kulturno i motivaciono "opremljene" za uspeh u školovanju a onda i u životu. Po ovom autoru huliganske grupe obeležavaju sledeće socijalne karakteristike (Koković, 2010: 160-162):

- pripadnost kulturi siromaštva i marginalizovanim slojevima kojima nije svojstvena marljivost i ambicija;
- životni neuspesi, stalne frustracije, razvijanje strategija preživljavanja što ih čini negativistički maliciozno raspoloženim prema širem društvu;
- bezinteresno uživanje u događajima nasilja čime "razrešavaju" svoje nesupehe i životne probleme (smišljenim i planiranim nasiljem "popravljaju" svoje stanje u socijalno-psihološkom smislu);
- školska karijera pripadnika huliganske grupe je obično kratka i frustrirajuća: školovanje ne donosi pozitivna iskustva pri čemu se stalno nalaze u sukobu sa osnovnim karakterom škole;
- loše porodično iskustvo: poreklo iz nestabilnih ili nepotpunih porodica (po nekim procenama čak 40% navijača iz tzv. tvrdog jezgra jesu vanbračna deca);

- radna marginalizacija i isključenost: 70% navijača iz "tvrdog jezgra" jesu sa radničkim zanimanjima od kojih je oko polovine bez stalnog posla;
- život u finansijskim teškoćama i isključenost od socijalnih prestacija.

Sličnog stava je i Erik Daning: po njegovim istraživanjima socijalni sastav huliganskih grupa u Engleskoj je takav da u njima dominiraju nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici, a u nešto manjem broju su to oni koji rade na "sivim tržištima" i oni koji su nezaposleni (Dunning i drugi, 1988). Ipak, istraživanja u drugim zemljama (Kovač, 2005) i kod nas (Mihajlović, 1990) ukazuju da pripadnici nasilnih navijačkih grupa nisu samo porekлом iz nižih slojeva već da im je socijalna struktura promenljiva i da je više heterogenog nego homogenog socijalnog sastava.

Očito je da ne postoji deterministički odnos između huliganizma i društvenog porekla nasilnih navijača. Huligani potiču iz svih socijalnih sredina. Među huliganima se nalaze mladi ljudi sa većim rizikom za bilo koji vid ispoljavanja nasilničkog ponašanja (Adang, 1999). To su faktori rizika poput problema u školi, disfunkcionalne porodice, problema u odnosima sa autoritetom, slaba socijalna kontrola u porodici i zajednici, itd.

Kovač sa pravom konstatiše da "heterogenost socijalnog sastava znači da se među pripadnicima navijačkih grupa nalaze lica porekлом iz nižih društvenih slojeva, ali i oni koji svoje poreklo imaju u srednjem društvenom sloju. Teza da su pripadnici navijačkih grupa nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici i nezaposleni mladi ljudi koji žive od socijalne pomoći, prihvaćena je od strane javnosti dobrim delom zahvaljujući senzacionalističkim medijskim člancima koji oblikuju mišljenje javnog mnenja o huliganima kao "ljudima sa dna društvene lestvice". U svojim izjavama mediji ne operišu sa dovoljnim brojem činjenica kao dokazima za iznete tvrdnje o poreklu pripadnika navijačkih grupa" (Kovač, 2005: 9-10).

Ipak, postoji jedna hipoteza istraživača fudbalskog huliganizma da ova pojava jeste reakcija radničke klase na komercijalizaciju fudbala kao

"narodne igre" što se naročito dogodilo od 60-tih godina proteklog veka (Skembler, 2007). Profesionalizacija, medijska spektakularizacija i visoka komercijalizacija fudbala dovela je do gubitka klasne vezanosti radničkog staleža za fudbal. Simoblična teza koja govori o promenjenom odnosu publike i igrača prema fudbalu glasi: fudbal su nekada igrali siromašni, a gledali bogati, a danas, igraju bogati a gledaju siromašni! Tako je I. Tejlor sa marksističkog stanovišta smatrao da fudbalsku potkulturu čine radnici koji su zainteresovani za svoj lokalni klub. Početkom dvadesetog veka, ljubitelji kluba smatrali su sebe članovima "kolektivnog i demokratski strukturisanog preduzeća" u kojem su igrači, treneri, vlasnici i navijači bili uključeni u jedan oblik "učesničke demokratije" radničke klase (Taylor, 1971). Poslednjih pola veka, članovi fudbalske potkulture radničke klase su se otuđili od klubova koji su tradicionalno pothranjivali njihov kulturni smisao postojanja. Huliganizam tako postaje "reakcija isključenih" i vid protesta ali i neuspeo pokušaj potkulture radničke klase da "svoju igru" vrati pod svoje okrilje (Skembler, 2007).

Polazeći od toga da je socijalna isključenost višedimenzionalan fenomen koji se u savremenom društvu ne može izjednačiti sa tradicionalnim shvatanjima siromaštva i finansijske oskudice, već sa širim aspektima veze pojedinac - društvo (obrazovni, psihološki, kulturni, identitetni, statusni, porodični aspekti), onda se može zaključiti da pripadnost huliganskim grupama jeste izraz neuklopjenosti delova mlade populacije iz različitih socijalnih staleža u društveni život. Tada se unutar grupe sličnih "društvenih buntovnika" traži status i potvrđivanje potreba za (samo)uvažavanjem, podrškom ili (samo)ostvarenjem. Isto tako, huliganizam se može smatrati reakcijom radničkih socijalnih staleža (koji fudbal doživljavaju kao "svoju igru") na opšti trend komercijalizacije i profesionalizacije fudbala.

POLITIČKO ZNAČENJE HULIGANIZMA

Politički kontekst huliganizma ima više dimenzija. Nesporno je da se preko sporta ostvaruju snažni politički uticaji i političke refleksije. Prvo, politički kontekst može pogodovati razvoju huliganizma: ono može da ima obeležja i devijantnog ideološkog vandalizma koji nastaje kao posledica ksenofobije ili političke netolerancije kada su oni prisutni u društvu.

Drugo, preko sportskih priredbi a naročito fudbala vlasti mogu pokušati da transformišu i anesteziraju socijalna nezadovoljstva naročito ugroženih društvenih klasa. Nakon Drugog svetskog rata, britanske vlasti pokušale su da popularizacijom fudbala i kulture odlaska na utakmice zainteresuju radničku klasu i svoje ulice sačuvaju od demonstracija i nezadovoljstva. Takav potez, decenijama kasnije (posebno 80-tih godina) izazvao je krizu bezbednosti na nacionalnom i međunarodnom nivou. Danas, uprkos smanjenju broja "huliganskih incidenata" ovo nasilje menja izgled koje je imalo osamdesetih godina prošlog veka: s jedne strane, ono se "okreće" protiv policije kao javno "isturenog" reprezenta države, dok sa druge strane opada broj vandalističkih ponašanja, što je bila karakteristika huliganizma prethodnih decenija u Evropi (Roversi, Balestri, 2000).

Treće, ako pogledamo Englesku kao "postojbinu huliganizma", videćemo da je tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina postojao veliki uticaj politike na huligane. Ekstremne desničarske organizacije su u svoje članstvo regrutovale "momke sa tribina". U Engleskoj su sedamdesetih godina ekstremne desničarske grupe bile privlačne ovoj populaciji zato što se ona osećala izolovanom od političkih procesa u zemlji i što je imala utisak da ne može da utiče na bitne procese u društvu. U Engleskoj i danas deo navijača se "okreće" ekstremnim desničarskim grupama, zato što su nezadovoljni velikim prilivom imigranata u zemlju ali i

zbog straha od širenja islama. "Ponuda" ekstremne desnice za ljude sa različitim oblicima socijalnog nezadovoljstva jeste da ako ne možemo da utičemo na društvene procese onda do promena jedino možemo doći primenjujući nasilje i javnom demonstracijom sile.

Četvrti, politička upotreba huliganizma prepoznatljiva je preko fenomena moralne panike i ideološke eksploracije devijantnosti. Moralna panika predstavlja društveni konstrukt koji nastaje kao posledica opažanja da su neke društvene pojave i određeni devijantni činovi posebno ugrozili i oslabili moralni poredak društva (Jugović, 2009-2). Ona se javlja u situacijama društvenih transformacija, previranja, moralnih kriza i potreba za novim oblicima regulacije društvenog života: onda kada raste svest o društvenim rizicima i kada se javljaju "pretnje" nekim temeljnim društvenim vrednostima (Jugović, 2010).

Oslabljениm političkim elitama u sadejstvu sa senzacionalistički orijentisanim medijima "odgovara" bavljenje nasiljem mlađih kao maska za jačanje represivnog aparata, pooštravanje zakona i očuvanja reda i porekla, potvrđivanje nadmoći "postojećeg" sistema vrednosti u vreme društvenih previranja. Konačno, moralna panika oko huliganstva služi prebacivanju odgovornosti političkih elita sa ključnih problema države kao što su siromaštvo, nezaposlenost, korupcija, ljudska prava, međunarodna politika, na teme ugroženosti moralnog porekla.

Sa puno argumenata možemo analizirati ideološke pobude moćnih zapadnih elita koje su usmerene na osudu huliganizma dok nasilje koje one sponzorišu cinično nazivaju civilizovanim (npr. bombardovanje Srbije kao akcija "milosrdni anđeo"). Kritikujući figuracione tvrdnje o huliganim kao o necivilizovanim unazađivačima socijalne evolucije koji ispoljavaju decivilizujuće nagone, G. Armstrong ukazuje da je svet u drugoj polovini dvadesetog veka sto trideset ratova u kojima je poginulo dvadeset sedam miliona ljudi, dok su ratovi u prvih osam decenija istog veka odneli devedeset devet miliona žrtava – što je 12 puta više nego u devetnaestom veku i 22 puta više nego u osamnaestom veku.

Armstrong piše da u godinama kada su neredi na fudbalskim utakmicama bile udarne vesti, u novinama smo čitali i na televiziji gledali o deci koja su umirala od gladi ili koja su u krvavim sukobima vojnici masakrirali: "U međuvremenu, mi smo (tzv.geo-politički zapad, *prim. a.*) jedan od najveći snabdevača oružjem i sredstvima za mučenjem kojih su se dočepali mnogi brutalni režimi i čutke prihvatamo zatvaranje političkih disidenata i masovna silovanja kao nusprodukt tih sukoba. Uprkos tome, naši političari, policija i mnogi analitičari s gnevom se ophode prema fudbalskim huliganima za čije bi se postupanje, u poređenju sa onim što smo prethodno naveli, moglo reći da je dečija igra" (Armstrong, 1998: 305).

Kod nas su vodeći sportski klubovi sa pravnim statusom koji imaju i finansijskim ograničenjima "tradicionalno" podložni uticaju politike. U istorijskom smislu, poznato je da su na formiranje fudbalskih klubova Partizan i Crvena Zvezda posle II svetskog rata neposredni uticaj imale dve moćne unutrašnje institucije ("stubovi režima"): vojska - JNA u slučaju FK Partizan i policija i služba državne bezbednosti u slučaju FK Crvena Zvezda. To je u velikoj meri opredelilo i karakter, politiku i organizaciju ovih klubova u njihovoј prošlosti, pa i odnos prema navijačkim organizovanim grupama.

Huliganstvo od 90-tih godina prošlog veka do danas u Srbiji karakterišu visoka organizovanost, nacionalistička orijentisanost, povezanost sa političkom desnicom, snažna brutalizacija ponašanja. Vođstva i delovi ekstremnih navijačkih grupa bili su pripadnici različitih vojnih i paravojnih formacija u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije u organizaciji službi bezbednosti. Takođe, uočljiva je povremena veza delova struktura navijačkih grupa u Srbiji sa organizovanim kriminalom. Nasilne navijačke grupe se protive ulasku Srbije u EU i usvajanju evropskih vrednosti.

"KULTURA ZAVERE"

Huliganstvo ima svoj kontekst izražen i u klubskim manipulacijama sa (nasilnim) navijačima. Klubovi nekada pokazuju dvostruki moral u

odnosu prema "svojim huliganima", koji se kreće između "udvaranja" i "odricanja". Klubovi umeju da koriste nasilne navijače kada im to treba: u unutarklubskim sukobima i borbi za moć i pozicije u upravi ili kod sukoba sa sportskom organizacijom, pa i državnim strukturama kada one ne idu u pravcu zadovljavanja interesa klubske elite. Isto tako klubovi se lako odriču "navijačkih vernika" kada smetaju nekim uže grupnim interesima.

Veoma često od nekih igrača i rukovodioca klubova dolaze pozivi na "boj" (tipična poruka je "izginućemo na terenu"), pozivi na mržnju, na "nultu toleranciju" prema protivnicima. Obično se dešava u našoj sredini da "klubski obojeni" (i verovatno finansirani) novinari šalju poruke o veličini i grandioznosti kluba, veličanstvenoj istoriji i prošlosti koju sadašnje sile (delovi državnih struktura, sudijske organizacije, moćnici iz konkurenčkih klubova, itd.) ometaju u ovekovečavanju "slave istorije" u "slavu sadašnjosti", o utakmici sa glavnim rivalima kao o "borbi na sve ili ništa"; o zahtevima navijača koji "ultimativno" zahtevaju titulu, itd.

Kada se ne ostvare planirani rezultati (jer je sportski rezulat proizvod umešnosti, fizičke spreme, timske organizacije, individualnih sposobnosti ali i sreće) onda se aktiviraju "kultura zavere" i prebacivanje odgovornosti na "krivce" za sve što se desilo. Najčešće se krivci traže u sudijskoj i sportskoj organizaciji koja rukovodi takmičenjem, ali ne u i eliti i organizaciji kluba. Takođe, krivci su nekada skriveni i u "našim redovima" i među "našim igračima" koji su napravili "neoprostivu grešku" i protivniku poklonili gol ili koš. U takvim situacijama se događa jedna vrsta socijalnog ostrakazma ili izopštavanja iz "grupe naših". Setimo se više primera (i kod nas, i u svetu) da je zbog besa prema celom timu "koje ne ostavlja srce na terenu" grupa huligana razlupala više automobila svojih igrača i fizički ih napala za vreme treninga.

Latentna funkcija priče o zaverama protiv "naših interesa" i o "izdajnicima u našim redovima" stoji želja za legitimizacijom moći klubske elite po svaku cenu. To je direktni podstrekač nasilja i huliganizma. Međutim, spirala podstaknutog nasilja nekada ima efekat

bumeranga: zato se i događa da se nasilje "naših" otrgne upotrebi i kontroli i okrene protiv samih rukovodilaca ili igrača.

DRUŠTVENA BORBA PROTIV MENTALITETA MRŽNJE

Huliganizam je kompleksna društvena pojava koja ima više značnu logiku i društvenu funkciju: istorijsku, klasnu, patrijarhalnu, ritualno-tribalističku, socijalno-psihološku, međunarodno-političku, etno-nacionalističku, akumulacije kapitala, održanja moći, društvenog spektakla, medijskog profitiranja na senzacionalizmu, itd.

Iskustva društava u "borbi" protiv huliganizma su vrlo jasna u pogledu šta treba činiti. Pravosuđe mora biti efikasno i strogo. Mediji moraju imati preventivnu a ne podstičuću ulogu. Moraju se znati pravila i uloge svih institucija koje se bave socijalnom kontrolom nasilja. Zakon mora biti nedvosmisleno primenjivan, jer nije dovoljno da ga samo posedujemo. Ali to nije "ključ problema".

Na opštem nivou prevencije, treba razumeti da nasilje izvire iz društvenih stanja i vrednosnih sistema. U društvu treba da se zna šta je dobro i šta je loše u nečijem ponašanju i javnom delovanju. Počev od političara. Ako aplauze dobijaju verbalni nasilnici, ako primitivni govor bude "normalan govor" - onda i nasilje osujećenih društvenih grupa, pa bilo i bez povoda, postaje normalan način njihovog komuniciranja sa svojom sredinom. Društvo ne sme da ima bilo kakvu toleranciju prema svim vidovima nasilja jer smo dosada skupo platili promociju nasilja i nasilnika zaognutih plaštom raznih ideologija.

Na nivou posebne prevencije, od ključnog je značaja da fudbalski savez i rukovodstva fudbalskih klubova direktno razgovaraju sa navijačkim grupama, da nađu zajednički interes u tome da i klubovi i navijači žele sportski uspeh. Ovo su uspešno primenile skandinavske zemlje, a donekle i Italija. Ono što smo naučili iz engleskog iskustva jeste to da, ako uhapsimo i krivično procesuiramo jedan broj prestupnika (ili

im zabranimo ulaz na stadion) to neće rešiti problem, jer će se pojaviti novo regrutovani nasilnici na sportskim manifestacijama. Suština je da se društvo uhvati u koštač sa mentalitetom mržnje i tradicijom nasilja koji održavaju huligansku supkulturu. I konačno, kako Daning s pravom zaključuje, fudbal kao plemenita igra treba da bude zaštićena od ozbiljne pretnje koju predstavlja kombinacija navijača-huligana, samozadovoljnih političara i novčano grabežljivih vlasnika, menadžera i bogatih igrača (Dunning, 2000).

"UNIŠTAVAM, DAKLE POSTOJIM": VANDALIZAM

O NASILJU

Nasilje predstavlja izraz društvenih protivrečnosti i negativnih posledica dezorganizovanih društvenih odnosa koji se dešavaju između pojedinaca, grupa i globalnih društava. Sa jedne strane, nasilje je deo društvene strukture jer su njegovi tipovi povezani sa konkretnim karakteristikama pojedinih društava. Sa druge strane, nasilje je i fenomen ljudske prirode koji prati čoveka kroz čitav civilizacijski razvoj. Razvojem čoveka i tehnologije samo su se menjali načini i sredstva nasilja.

Pitajući se šta je nasilje i koje mu je poreklo mi se neminovno pitamo i šta je čovek i šta je ljudska priroda? Da li je potrebno, da bi se razumela antropologija nasilja i poreklo savremene svireposti, nečovečnosti i monstruozne ostrvljenosti, da naše razmišljanje okrenemo ka arhajskim korenima tamnih slojeva paganskih rituala, shvatanja i mišljenja? Zašto današnje, civilizacijsko zlo, izraženo kroz nasilje, neobično podseća na pagansko prinošenje ljudske žrtve bogovima. Znači li to, da i pored razvoja morala, prava, kulture, u nama još uvek živi paganski mentalitet koji naglašava bezvrednost ljudskog života?

U jevrejskoj religioznoj tradiciji nalazimo uverenje da u čoveku postoji nagon zla, što je, verovatno, kao inspiraciju koristio i Frojd uvodeći u svoju filozofiju pojam Tanatosa kao nagona smrti. Lajbnic je u

"Teodiceji" pokušao da objasni da je zlo neizbežno, jer – kada ga ne bi bilo kako bi dobro pobedilo? Ruski religiozni filozof Nikolaj Berđajev kaže da je zlo bez uzroka i razloga, da potiče iz slobode. Zlo, patnja i nasilje postoji zbog toga što postoji sloboda. Hrišćanska tragedija je tragedija slobode a ne tragedija sudbine.

Konrad Lorenc i instinktivisti objašnjavaju razloge nasilja čovekovom urođenom agresivnošću koja čeka u nama kao zategnuta opruga. Prema instiktivističkoj hipotezi u čovetu postoje urođeni nagon i neprijateljski impulsi koji vode destrukciji. Prema frustracionoj teoriji čovekova motivacija nasilničkog ponašanja leži u frustraciji. Dopunu ovom shvatanju daje Leonard Berković kroz ideju da je za ispoljavanju agresije neophodna određena draž (stimulans) bez čijeg prisustva ne dolazi do agresivne reakcije. Albert Bandura, predstavnik teorije socijalnog učenja, ratvija ideju da se agresivno ponašanje uči putem modela kao što se uče i druga (neagresivna) ponašanja.

Kulturološka objašnjenja razmatraju kulturološku prihvatljivost nasilja (npr. uticaj glorifikacije nasilja u društvu na ponašanja pojedinaca). Robert Merton smatra nasilničke oblike ponašanja kao društveno strukturalni problem koji je uslovljen nedostatkom mogućnosti ljudi da postignu prihvatljive društvene vrednosti na društveno dozvoljen način.

Erih From zastupa ideju da pored odbrambene agresivnosti, koju naziva benignom, postoji i maligna agresivnost čiji su koren u ljudskom karakteru. Maligna agresivnost nije izazvana spoljašnjom pretnjom, već željom za uživanjem u razaranju i uništavanju .

Marksisti uzroke ljudske patologije i destrukcije vide u društvenim i klasnim odnosima izraženim u kapitalističkom društvu, naivno se nadajući da će promena društveno - ekonomskih odnosa napraviti miroljubivog i nenasilnog čoveka. Revolucionarno marksistička praksa dvadesetog veka pokazala je čovekovu nemoć da se protiv zla može boriti utopijom.

Čovek je biće mržnje ali i biće ljubavi; čovek čini dobro sebi i drugima ali čini podjednako i zlo; čovek je i filantrop i mizantrop, i nasilnik i milosrdnik, i žrtvenik i krvnik. Čovek je dokazao da ima potencije za ono što humanisti zovu samoostvarenjem, autentičnošću, zrelošću, nedestruktivnošću, stvaralaštvo. Ali, ako je samo to istina o čoveku koju vidimo onda humanizam prelazi u utopizam; jer kako onda objasniti bestijalnost, okrutnost i destruktivnost ratova, konc - logora, golih otoka sibira i rasizma samo u ovom veku?

U rečniku srpsko - hrvatskog književnog jezika nasilje se definiše kao primena sile protiv prava i volje onoga prema kome se primenjuje ili kao postupak koji se protivi prirodi, duhu nečega. Psihološka nauka najčešće izjednačava pojam nasilja sa agresijom, pa tako u američkoj enciklopediji ljudskog ponašanja agresija se smatra nasilnim, destruktivnim ponašanjem koje je usmereno prema nanošenju patnje ili smrti drugih ljudi, objektima ili sebi.

Objašnjenje nasilja samo agresijom vodi u jednostranost. Jer, agresivnost predstavlja interpersonalnu interakciju čija se pravila ne mogu mehanički prenositi na plan objašnjenja aktivnosti velikih grupa i institucija. "Tek pomak od interpersonalnog do makrosocijalnog nivoa posmatranja nasilja omogućuje razlikovanje akta agresivnosti pojedinca od nasilja kao vida društvene aktivnosti" (Simeunović, 1989).

Pojam i pojava nasilja neodvojivo su vezani i prožeti pojavama društvene moći i sile. Uostalom, i koren naše reči nasilno, nasilje nalazi se u reči sila – na silu = nasilje. U nauci se ovi pojmovi često potpuno izjednačavaju, što nije sasvim opravdano. Pojam društvene moći verovatno je najbolje izrazio Maks Veber, podrazumevajući pod njom svaku šansu da se sopstvena volja sprovodi u okviru jednog društvenog odnosa, makar i protiv otpora i bez obzira na čemu se ta šansa temelji. Sila je sredstvo ostvarenja i održanja moći a nasilje je način iskazivanja i sprovođenja moći.

Zbog toga je sila, u sociološkom pogledu, statična kategorija i pretpostavka nasilja a nasilje je uvek delovanje, akcija. Imajući ovo u

vidu, nasilje možemo odrediti i kao delovanje silom radi stvaranja takve situacije, odnosno uređivanje odnosa u društvu koji vodi realizaciji ciljeva i interesa onoga koji vrši nasilje, suprotno volji i interesima onih učesnika interakcije nad kojima se vrši nasilje (Simeunović, 1989). Značajno je istaći da nekad i samo postojanje sile, pretnje silom ili percepcije moći potencijalnog objekta nasilja može imati iste efekte kao i samo delovanje silom ili izvođenje čina nasilja.

Strah od uništenja čoveka, zajednice i društva je činilac koji usmerava ljude da svoje strasti krote pravom, moralom, religijom, organizacijom i autoritarnom socijalizacijom. Savremena civilizacija bi trebala da se suprotstavlja divljaštvu kao društvo u kome su humanizam, čovečnost i uljudnost nadvladali primitivnu zaostalost divljaka. Ipak, čini se da čovek modernog doba ne samo što i dalje koristi nasilje, kao način rešavanja odnosa u društvu, već i legalnim nasiljem kroti nasilničko nasleđe. Ideja nenasilja je danas, možda, življa nego ikad, međutim, još uvek nije doživljena kao nužnost (Marjanović, 1990).

NEOVARVARIZAM

Jedan od oblika izražavanja društvene i ljudske destruktivnosti koji je usmeren ka uništavanju i oskrnavljivanju materijalnih dobara i vrednosti, jeste i vandalizam. Iako vandalizam uključuje veći broj različitih krivična dela i prekršaja protiv javnog reda, on je kao sociološka i kriminološka kategorija poprilično zaboravljen u našoj socijalno-patološkoj i kriminološkoj literaturi. Vandalizam postaje deo interesovanja medija i šire javnosti, najčešće, kada se dogode neke teške (materijalne i ljudske) posledice vandalističkog ponašanja poput ispisivanja političkih grafita, nereda fudbalskih navijača i skrnavljenja verskih i kulturnih znamenja.

Vandalistička ponašanja su problem svih savremenih društava, pri čemu su pojedine manifestacije i raširenost ovog tipa devijantnog

ponašanja ekspresija pojedinačnih socijalnih, kulturnih i političkih specifičnosti koje postoje u svakom društvu. Zajedničko obeležje svih vandalističkih ponašanja jeste da se ona dešavaju u socijalno-ekološkom prostoru. Vandalistička ponašanja imaju i istorijsko značenje i postojanje, što znači da su deo trajnih oblika međuodnosa društvo-čovek. U savremenom društvu vandalistička ponašanja su pretežno povezana sa društvenim položajem i statusom mlađih i mogućnostima njihove socijalne ispunjenosti.

Pojam *vandal* potiče od necivilizovanih varvara Rimskog doba, plemena gotsko-germanskog porekla. Ovo pleme je 406. godine prešlo reku Rajnu i tri godine kasnije izvršilo invaziju na Španiju. Izgradivši moćnu flotu brodova, vandali su preko Balearskih ostrva napali i osvojili Kartaginu. Napredujući preko Sicilije i Sardinije, brodovima preko Tibera, 455. godine su opljačkali Rim i u njemu uništili vredna materijalna i kulturna dostignuća rimske civilizacije. Oko 1700. godine njihovo ime postaje, u literaturi i javnom govoru u Evropi, sinonim za nedostatak kulture, varvarsko ponašanje, primitivizam, nemilosrdnu destrukciju ili pljačkanje nečeg društveno vrednog.

Prve definicije vandalizma naglašavaju oštećivanje bilo čega što je lepo, za poštovanje i vredno čuvanje. Vandalizam je dobrovoljna destrukcija okruženja koja nema profitni motiv. To je namerni čin koji ima za cilj oštećivanje ili uništavanje materijalnih dobara koja su vlasništvo drugih ljudi. Takođe, vandalizam se može definisati kao zlonamerno i maliciozno uništavanje i naruživanje privatnih i javnih objekata. Vandalizam uključuje namerno uništavanje javnih zgrada, školske svojine, zlonamerno oštećenje privatne imovine, grupe mlađih koji usled dosade lome prozore i uništavaju spoljašnjost napuštenih zgrada i kuća u izgradnji, svakodnevno nehatno ponašanje uključujući pisanje grafita, huliganstvo sportskih navijača, uništavanje i oskrnavljivanje javnog transporta (autobusa, železnice) i javnih površina, uništavanje telefonskih govornica ili krađu i obijanje javnih telefona, oskrnavljivanje umetničkih ili religijskih vrednosti, itd.

Milosavljević definiše vandalizam kao svojevrsni vid siledžijstva i agresije koji je usmeren ka uništavanju različitih materijalnih društvenih vrednosti, dok u izvornom smislu vandalizam podrazumeva oštećivanje i destrukciju umetničkih, kulturnih i istorijskih vrednosti. Po njemu, reč je o specifičnoj agresiji na mikrosocijalnom planu koju najčešće ispoljavaju grupe mlađih i koja se sastoji u destrukciji materijalizovanih oblika ljudske kulture koja su društvena dobra. Vandalizmom maloletnici izražavaju svoj odnos prema društvu upućujući uvek neku poruku preko onoga "što" uništavaju i "kako" uništavaju, i po pravilu to su uvek one vrednosti koje nisu svima dostupne. Na taj način mlađi ispoljavaju bunt protiv sopstvene životne i društvene pozicije jednim primitivnim odnosom prema nečemu što im je nedostupno (Milosavljević, 2003).

Bošković vandalizam određuje kao pustošenje, uništavanje dobara i kolektivnu divlju strast za rušenjem i uništavanjem materijalnih, istorijskih i kulturnih vrednosti". Takođe, isti autor ističe da se pod vandalizmom označava i obesno i rušilačko ponašanje mlađih koje se manifestuje u različitim modalitetima masovnog nasilja na sportskim priredbama, demonstracijama i rok koncertima (Bošković, 1999).

Alan Gros vandalizam definiše kao "divlje, očigledno nemotivisano uništenje ili nanošenje štete imovini bez ikakve koristi za bilo koga, a najmanje za učinioca ili kao protivzakonito uništenje ili oštećenje imovine bilo kojom metodom, uključujući i paljevinu" (Gross, u Bošković, 1999). Prema jednom izveštaju američkog FBI vandalizam predstavlja "namerno ili nenamerno razaranje, oštećenje, povređivanje ili unakaženje imovine bez pristanka vlasnika ili osobe koja vrši nadzor ili kontrolu nad imovinom" (FBI Report, u Bošković, 1999). U analitičkom tekstu škotske policije o vandalizmu, on se definiše kao namerno ili nesmotreno uništavanje ili oštećivanje imovine koja pripada drugim ljudima (Lothian&Borders Police Fact Sheet, Scotland, 1996).

Analizirajući izložene definicije vandalizma može se uočiti da naš Krivični zakon obuhvata pojedina krivična dela koja spadaju pod pojам vandalizma kao što su: oštećenje tuđe stvari, oštećenje stambenih i

poslovnih zgrada i prostorija, izazivanje opšte opasnosti, uništenje javnih uređaja, nasilničko ponašanje, učestvovanje u skupini koja izvrši nasilje, krađe. To je razlog zašto se u literatiri vandalizam naziva i kriminalom oštećivanja (criminal damage).

MANIFESTACIJE VANDALIZMA

Vandalistička ponašnja se mogu klasifikovati u dva opšta tipa (Barker&Bridgeman, 1994):

1. prema motivima vandalističkog ponašanja i
2. prema cilju ka kome je usmereno vandalističko ponašanje.

Prema motivima prepoznanje se devet tipova vandalističkog ponašanja (Cohen, 1972; Jugović, 2002-2):

1. *akvizitivni vandalizam ili vandalizam sticanja* – kada se oštećeuje neko materijalno dobro kako bi se došlo do novca ili neke vrednosti i svojine; na primer, uništavanje i krađe javnih telefona i govornica da bi se došlo do novca iz telefonskih aparata;

2. *taktički vandalizam* – kada uništavanje i skrnavljenje neke materijalne vrednosti predstavlja svesnu i namernu taktiku kojom bi se postigao sasvim drugi cilj; na primer, uništavanje rasvete na neobezbeđenim javnim parkinzima ili u naseljima kako bi se lakše obijali automobili;

3. *ideološki vandalizam* – gde skrnavljenje ima za cilj da se ostavi politička poruka ili pretnja; na primer pisanje političkih slogana na zidovima, skrnavljenje religijskih obeležja i grobova;

4. *osvetnički vandalizam* – se ispoljava kao vid revanša pojedinaca i grupa prema njihovom doživljaju nepravde; simptomatičan i čest primer je kada učenik, nezadovoljan ocenom, razbije školske prozore ili uništi školski inventar;

5. *vandalizam igre* – pri čemu oštećenje nekog dobra nastaje slučajno i nemerno u igri; na primer, dečaci koji igraju fudbal u školskom dvorištu loptom nemerno polome prozor na školi i zgradu;

6. *zlonamerni vandalizam* – kada uništavanje neke imovine nastaje kao posledica individualnog izražavanja besa i socijalne frustracije; na primer grebanje i udaranje oštrim predmetom po skupim automobilima;

7. *bezopasni vandalizam* – predstavlja oštećivanje imovine koje mladi doživljavaju kao nevažnu ili bezvrednu; na primer rezbarenje, bušenje i pisanje po sedištima u javnom transportu (vozu, autobusu);

8. *huliganistički vandalizam* – kada oštećivanje sportskih i drugih javnih i privatnih objekata predstavlja deo ponašanja nasilnih navijačkih grupa;

9. *ratni vandalizam* – kada pojedinci i grupe, bilo sistematski, organizovano i po naredbi pretpostavljenih, bilo individualno i neorganizovano, koriste ratne operacije kako bi uništili vredna kulturna, umetnička, religijska i materijalna dobra protivničke ili neprijateljske strane. Ovde se radi se o ratnim aktivnostima koje su protivne i ratnom pravu i konvenciji o vođenju borbenih operacija. Verovatno da ovaj tip vandalizma ima i najdužu istoriju. Uostalom, i sam pojam vandalizma potiče iz perioda ratnih razaranja kulturnih dobara Rimske civilizacije.

Prema cilju vandalističkog ponašanja, može se govoriti o vandalizmu koje je usmereno na (Government office for the North West, 2005):

- 1) *javne objekte*: telefonske govornice; električna ulična rasveta; hidranti; poštanski sanduci za pisma; javni toaleti; kante za smeće, itd.
- 2) *javni transport*: sedišta i prozori u autobusima, vozovima, tramvajima, železničkim stanicima; aparati za karte; vozna infrastruktura poput tračnica, itd.

- 3) *javni prostor*: aleje i podzemni prolazi; parkovi; javne baštne; ograde, zidovi i mostovi; napuštena vozila; itd.
- 4) *javne zgrade*: škole; opštinske zgrade; religiozni objekti (crkve); bolnice; biblioteke, itd.
- 5) *privatnu svojinu*: stambeni objekti (vrata, prozori, stepeništa; prolazi) automobili; garaže; ostave, itd.
- 6) *komercijalne objekte*: prodavnice; pošta; tržni centri; benzinske pumpe, itd.

Vandalistička ponašanje u ovim različitim manifestacijama događaju se u bilo koje vreme, i u bilo kom godišnjem dobu. Ipak, najčešće se dešavaju u večernjim satima, leti i u jesen, kao i u večernjim satima vikendom. Pored toga njačeći javni prostori gde se događaju vandalistička ponašanja su:

- tamo gde izgled zgrada i svetala pružaju skrivenost i anonimnost;
- u područjima sa velikom frekvencijom mladih ljudi kao što su škole, parkovi, šoping centri i javne zgrade;
- u nenaseljenim zgradama;
- otvorenim prostorima ili parkiralištima za automobile gde postoji slaba zaštita;
- ratni vandalizam je vezan za ratna područja;
- huliganistički vandalizam fudbalskih se "aktivira" u vremenu i danima utakmica i oko sportskih objekata.

Svi oblici vandalizma nemaju anti-socijalni karakter. Čak, neki autori smatraju da najveći deo vandalističkog ponašanja nema devijantan karakter. Istraživači vandalizma i grafitizma, Geason i Wilson smatraju da tri četvrtine vandalističkog ponašanja nije devijantno (Geason, Wilson, 1990). Naočitiji primer da vandalizam nema uvek devijantnu pobudu jeste, pisanje grafita na javnim površinama. Postavlja se pitanje, da li je pisanje grafita možda izraz individualnosti u bezličnom i otuđenom savremenom svetu i

društvu u kome žive mladi? Grafiti mogu poticati iz želje da se sumorno okruženje učini lepšim i boljim. Pisanje grafita može se tumačiti i kao deo odrastanja: jednostavno "dete treba da bude dete" i njegov "nestašluk" ne mora da bude etiketiran kao "patološki".

Mnogi umetnici, sociolozi i pisci gledaju na grafite kao sofisticiranu umetničku formu, nazivajući je i "umetnošću spreja". Takođe, nisu svi grafiti nastali iz motivacije mlađih da se dokažu, samopotvrde, samo-oglase ili da izazovu pažnju. Neki grafiti imaju i propagandno, pa i političko dejstvo koje može biti usmereno i ka pozitivnim društvenim i političkim ciljevima. Pisanje grafita može biti rezultat individualne želje za društvenim izražavanjem (Geason, Wilson, 1990).

Iz ovih razloga primereno je vandalistička ponašanja podeliti na dva opšta tipa (Jugović, 2002-2):

1. vandalizam kao devijantno ponašanje: to je ponašanje čija je intencija zlonamerna, sa predumišljajem, sa svesnom namerom da se ošteti materijalna vrednost i čija je krajnja poruka devijantna u odnosu na društvo i ljude;

2. oportunistički vandalizam: gde ne postoji svesna i zlonamerna intencija da se uništi materijalna vrednost i gde je poruka takvog čina suštinski nedevijantna (primer za to su pojedini tipovi grafita).

UZROCI VANDALIZMA

Uzrocima vandalističkih ponašanja najčešće se u teoriji prilazi iz tri fokusa.

Prvo, *socijalno-psihološke studije* gledaju na vandalizam iz pozicije pojedinca i njegovih ličnih osobina i teškoća u prilagođavanju na društvo, posebno na školu i na emocionalne probleme. U tom fokusu vandalizam se najčešće objašnjava faktorima kao što su: deindividualizacija ličnosti, tenzija primitivnih impulsa, sniženi prag na frustraciju, imitacija grupe ili

mase, emocionalna nezrelost, agresivnost, različite neurotske i psihopatske smetnje, itd.

Drugo, *sociološke i kulturološke studije*, vandalizam posmatraju u širem društvenom kontekstu. Problemi modernog društva povezani su sa visokim stepenom socijalne mobilnosti, brzim tehnološkim razvojem, socijalnim nestabilnostima i vrednosnim nekonzistentnostima. U ovom fokusu, vandalizam se objašnjava kao "slabost" modernog društva koga karakterišu otuđenje i beznačajnost pojedinaca. Vandalizam se vidi kao odraz socijalnog, ekonomskog, političkog i kulturnog stanja u nekom društvu. Određeni oblici vandalizma koji se ispoljavaju u društvu mogu biti i "najave" društvenih previranja i promena.

Analize uzroka rata na prostoru bivše Jugoslavije, kao važno "predskazanje" onoga što se ubrzo desilo, uzimaju vandalistički huliganizam navijača "Zvezde" i "Dinama" na tribinama stadiona u Zagrebu 1990. godine (neki ovaj događaj tumače I kao početak građanskog rata u SFRJ). Devijantni ideološki vandalizam često nastaje i kao posledica ksenofobije, netolerancije ili rasizma koji su prisutni u društvu. Primer Hilerove Nemačke je pokazatelj kako destrukcija, nekrofilna agresivnost i rasni vandalizam mogu postati i deo državne politike i ideologije.

Treće studije, uzroke vandalizma sagledavaju kao *posledicu drugih društvenih devijacija* kao što su alkoholizam, narkomanija, skitnja, besposličenje, huliganizam, neki oblici kriminala (npr. posledice krađa i nasilničkog ponašanja).

Jedan broj autora smatra da vandalističko ponašanje nema jasno izražene faktore i da se radi o antisocijalnom delanju bez jasnih i dubljih pobuda ("nasilje radi nasilja") (Canter, 1984). Veći broj savremenih istraživača slaže se da ovo devijantno ponašanje nastaje kao rezultat istovremenog delovanja jednog ili više različitih faktora kao što su (Jugović, 2002-2):

1. otuđenje;

2. porodična dezorganizacija;
3. dezorganizacija institucija lokalne zajednice;
4. nezaposlenost;
5. nedostatak životnih i društvenih mogućnosti mladih;
6. revanš protiv sveta odraslih;
7. ljutnja kao psihičko stanje;
8. dosada;
9. socijalni bes;
10. sticanje materijalnih vrednosti, krađa;
11. otpor prema društvenim autoritetima;
12. razmetljivost;
13. estetsko iskustvo;
14. egzistencijalno samoistraživanje, itd.

U *socijalno-antropološkoj teoriji Eriha Froma*, vandalizam se vidi kao oblik maligne agresivnosti koja se ispoljava preko nekrofilnog karaktera. U karakterološkom smislu From nekrofiliju opisuje kao strasnu sklonost svemu što je mrtvo, gnjilo, trulo, nezdravo; to je strast za pretvaranjem živog u neživo; za destrukcijom radi destrukcije; to je isključiv interes za sve što je mehaničko (From, 1984).

Uzroci vandalizma kao društvene devijacije, po Fromu, potiču iz bolesnog društva u kome se čovek oseća uplašen, izdvojen, nemoćan i nesiguran. Kada se čoveku ometa život i njegove univerzalne karakteristike, on je sklon autoritarnosti, konformizmu, destrukciji, kao negativnoj i devijantnoj strani čovekovog ispoljavanja. Uzroci devijantnosti i vandalizma proističu i iz religijskih i političkih sukoba, siromaštva, krajnje dosade čoveka, beznačajnosti pojedinca u savremenom društvu, itd. Ukoliko nema povoljnih uslova za razvoj čoveka kao što su prisustvo slobode, aktivirajuće stimulacije, odsustvo eksplotatorske vlasti, način proizvodnje usredsređen na čoveka, onda se

javljaju manifestacije sindroma izopačavanja života, kao što su sadomazohizam, destruktivnost, pohlepa, narcisoidnost, karakterna nekrofilija ili vandalizam, itd.

Na drugom teorijskom polu teorije društvene devijantnosti, u okviru *strukturalnog funkcionalizma*, vandalizam se tumači kao oblik ponašanja koji odstupa od vrednosno-normativnog sistema društva. Teorije devijantnih supkultura (Cohen, 1955; Cloward, Ohlin, 1960) uzroke devijantnosti, pa i vandalizma kao oblika nasilja, vide u položaju pojedinih društvenih grupa koje nemaju legitimne mogućnosti da se prilagode konvencionalnim vrednostima i normama dominantne kulture srednje klase. Marginalan položaj ovih grupa proističe iz njihove nemogućnosti da se prilagode dominantnom vrednosno-normativnom sistemu što kod njih rađa "statusnu frustraciju" i pritisak ka devijantnom odgovoru. Takvo stanje uzrokuje da se oni organizuju u devijantne grupe koje se nalaze u konfliktu sa pripadnicima vlasti i dominantnim srednjim klasama.

POSLEDICE VANDALIZMA

Negativne posledice vandalizma su, nesumnjivo, veće nego što na prvi pogled, možda, izgledaju. Vandalizam je uznemirujući, čak i kada njegova osnovan motivacija nije zlonamerna i devijantna.

Prvo, posledice vandalizma su u velikom gubitku materijalnih sredstava koja se izdvajaju kako bi se sanirala uništena i oštećena dobra. Škole, pošta, javni prevoz, građani, izdvajaju velika novčana sredstva za nadoknadu ili sanaciju uništenih ili oštećenih vrednosti. I zato vandalizam ima negativne uticaje na ekonomski razvoj unutar gradova jer iscrpljuje gradske finansijske resurse potrebne za druge programe. Drugo, pored ekonomskih posledica, vandalizam može ostavljati i kulturne posledice, kada dođe do napada na posebno vredne kulturne, umetničke i religijske vrednosti.

Treće, vandalizam ostavlja posledice koje bitno umanjuju kvalitet života u lokalnim zajednicama i mikro sredini. Ne samo zbog materijalnih oštećenja koja ostavlja, nego i zbog stvaranja osećanja ugroženosti i straha kod ljudi. Četvrti, vandalizam je u uzročno-posledičnom smislu povezan sa drugim devijacijama a pre svega sa kriminalom (krađama, razbojništvima, nasilničkim ponašanjem), alkoholizmom, narkomanijom, skitnjom, kao i sa drugim društvenim agresijama (siledžijstvom, telesnim povredama i slično).

SPREČAVANJE VANDALIZMA

U praktičnom zasnivanju u lokalnim zajednicama treba poći od sledećih pitanja (Government office for the North West, 2005):

- koji tipovi vandaličkih ponašanja se najčešće dešavaju?
- na koje ciljeve i objekte su usmerena vandalička ponašanja?
- u kojim područjima lokalnih zajednica ima najviše vandaličkih ponašanja?
- kakva je učestalost vandaličkih ponašanja (dnevna, nedeljna, mesečna)?
- tajming vandaličkih ponašanja: da li postoje specifični delovi dana i nedelje kada se događaju i da li su oni u koincidenciji sa npr. vremenom rada škola ili vremenom prestanka rada kafića?
- ko su počinoci vandaličkih akata: pol, starost, recidivizam, motivi, mesto življenja, da li su akti počinjeni od pojedinaca ili grupa;
- kakav je odgovor institucija na vandalička ponašanja (koje institucije registruju akte, koje se bave prevencijom, da li je društveni odgovor adekvatan i kako se može unaprediti)?

Ključne preventivne aktivnosti usmerene ka vandalističkim ponašanjima su:

1. *aktivnosti krivičnog pravosuđa*: otkrivanje počinilaca kriminala oštećivanja, procesuiranje, medijacija, itd;
2. *diverzionate mere*: npr. uključivanje mladih u prosocijalne aktivnosti poput sporta;
3. *situaciona prevencija*: redukcija mogućnosti vandalističkih ponašanja kroz npr. primenu CCTV-ija i fizičke kontrole određenih javnih prostora;
4. *edukacija* (kroz školu i medije): o prirodi i negativnim društvenim posledicama vandalizma sa ciljem stvaranja antivanadiličkog publiciteta;
5. *socijalni programi*: sa ciljem unapređivanja društvene odgovornosti prema javnoj i privatnoj imovini.

OD DESTRUKCIJE DO "UMETNOSTI SPREJA": GRAFITI

Prisustvo i kulturni uticaj koji graffiti imaju svakako zaslužuju veliku istraživačku pažnju. Savremeno društvo, a naročito njegov urbani deo, je nedovoljno istraženo ako se ne uzima u obzir ovaj društveni i kulturološki fenomen. Grafiti su danas postali neizbežni deo ljudskog okruženja i boravišta. Oni su odraz reagovanja, pre svega, mlade populacije na dominirajuće društvene vrednosti. Grafiti se povezuju sa supkulturnim skupinama i objašnjavaju kao sredstvo neformalnog izražavanja mladih. Koristeći grafite mlađi se suprotstavljaju dominantnoj kulturi i politici. Ono što ih kulturološki čini posebno značajnim, grafitizam je vrlo često bio nosilac i najavljujući velikih društvenih i kulturnih promena. I kada ima vandalistički i kada ima umetnički karakter grafitizam je oblik vizuelizacije društvenih promena i reakcije supkulturnih grupa ali i pojedinačnih želja za iskazivanjem ličnih i društvenih osećanja.

Grafitizam je i pokazatelj demokratskog i pluralističkog opredeljenja društva i društvenog prisustva slobodoumnih esteta, ali u isto vreme jedan deo grafitizma nesumnjivo spada u vidljiv oblik destruktivnosti i vandalizma. Hipotetičko polazište rada je da svi oblici grafitizma ne spadaju u vandalizam i destruktivnost, već da je značajan broj grafita izraz bilo egzistencijalnog samoistraživanja mlađih, bilo ozbiljne i priznate umetničke ekspresije i posledica reagovanja mlađih na društveni svet koji ih okružuje.

Pisanje grafita je izraz individualnosti u bezličnom i otuđenom savremenom svetu i društvu u kome žive mladi. Pojedini grafiti nastaju kao svojevrsna estetska reakcija na doživljaj društva i životne stvarnosti koja okružuje ljudski svet, a naročito svet mladih. Takođe, grafiti su, svakako, izraz društvenog stanja, kolektivnih osećanja i potkulturnih identiteta i zato ih uvek moramo uzeti u ozbiljno razmatranje u svakoj dijagnozi društvene stvarnosti.

Pisanje grafita na javnim površinama jeste pojava koja ima dugi istorijski tok. Grafiti su poznati još od antičkog doba. Koren reči grafit potiče od grčke reči *grafo* - što znači pisati. Grafiti se ispoljavaju kroz tekstualne, likovne, znakovne poruke koje se ispisuju ili crtaju na javnim površinama i koji imaju za cilj da animiraju šиру javnost. Postoje različite vrste grafita. Prema načinu iskazivanja mogu se podeliti na *zapise*, *crteže*, *murale*, *znakove*, *simbole* ili njihovu kombinaciju (Đorđević, 2002). Oni mogu biti lični izraz ali i grupni i supkulturni izraz. Prema sadržaju poruka i crteža grafiti se dele na ideoološke, političke, verske, sportske, muzičke, umetničke, humorističke, lične itd. Prema poruci u grafitima, mestu njihovog oglašavanja i posledicama koja izazivaju oni mogu biti zlonanamerni i devijantni ali i slobodoumni i estetsko-umetnički. Grafiti su fenomen koji se kreće između dva krajnja pola: vandalizma i umetnosti. Problem sa procenom gde pripadaju grafiti (destrukciji ili estetici) potiče iz opštijeg pitanja odnosa slobode izražavanja pojedinaca i grupa i ugrožavanja materijalnih vrednosti.

GRAFITI KAO POTKULTURNI IZRAZ

U savremenim društvima, grafiti su najčešće izraz potkultura mladih i urbanog-gradskog života. Oni su deo širih potkulturnih stilova koga čine imidž (odeća, obuća, frizura), muzika, rituali i argo-jezik. Svaka potkultura izražava se u posebnom, alternativnom, sistemu vrednosti i načinu života koji se razlikuje od dominirajućih vrednosti šireg društva:

bilo u prihvatanju vrednosti i načina života koje šira kultura odbacuje ili u posebnom vrednovanju i samosvojnom tumačenju nekih opšteprihvaćenih društvenih vrednosti.

Grafiti su pogodno sredstvo kojim se potkulture javno oglašavaju i skreću pažnju na sebe i svoj doživljaj sveta, života ili društva. Njih ispisuju pojedine potkulturne grupe i pojedinci, pri čem i sami graffiti odslikavaju njihovu supkulturnu grupu preko jezika i simbolike poruka koje ostavljaju na javnim površinama. Takođe, graffiti su jedan od načina pokazivanja i potvrđivanja potkulturnih identiteta.

Da su graffiti deo urbanog i gradskog života dobar primer je tzv. *underground kultura* ili figurativno rečeno "podzemna kultura". Ona se izražava kroz likovne i tekstualne grafite u metroima, podzemnim železnicama, haustorima i podzemnim prolazima. "Umetnici" su najčešće tinejdžeri koji "svoju umetnost" obično izvode i u stalmom strahu od prisustva predstavnika zakona (policije), koja ih najčešće proganja i nedozvoljava njihovu delatnost. Ipak, i u takvim okolnostima, underground "umetnici" stvaraju svoja neponovljiva dela, stilove i oznake. Mnoga od ovih likovnih dela zaslužuju da ponesu oznaku "vrhunskog" u umetnosti, što se nadalje i događa, jer dela podzemne umetnosti danas se već mogu naći u elitnim galerijama savremene umetnosti, utičući tako i na šira shvatanja moderne umetnosti (modernosti) i potkulturnih umetničkih stilova" (Đorđević, 2002: 405).

Isto tako u gradovima postoje i *mural-grafiti*. Nekada lokalne zajednice dozvoljavaju i naručuju likovne grafite, crtane sprejom i bojama, na određenim javnim površinama kako bi okruženje učinilo lepšim. Međutim, nekada se javljaju i tzv. *divlji murali* koji ne podležu nikakvim umetničkim obrascima, niti su posledica želje lokalnih vlasti. Divlji murali su deo "*brut-arta*" i iskazuju se kroz sirovu "umetničku" kombinaciju zidnog slikarstva i tekstualnih grafita. Obično su reakcija socijalno-prostorno geotoiziranih grupa mladih na svoj životni i društveni položaj.

GRAFITI KAO LIČNA PORUKA

Grafiti ne moraju da budu samo plod potkulture nego i individualne socijalne reakcije. Pisanjem i crtanjem po javnim površinama, grafitima se izjavljuje ljubav i vernost, udvara suprotnom polu, pokazuje lični stav o nečemu, pokušava se izaći iz anonimnosti. Takođe, pisanje grafita može biti motivisano ličnim osećanjima kao što su: ljutnja, dosada, revanš protiv okruženja, želja za otporom autoritetima ali i estetskim osećanjima. Grafiti su, zato, često rezultat lične želje za društvenim komentarom, zabavom, ubedljivanjem drugih ali nekad i željom da se neko uvredi ili ošteći materijalna vrednost. Pisanje grafita može biti rezultat nečije želje da se društveno i lično izrazi, da komentariše, informiše, zabavi, ubedi, uvredi ili jednostavno da potvrdi svoje "ljudsko postojanje" (Geason, Wilson, 1990).

KADA GRAFITI PRELAZE U VANDALIZAM?

Da bi se procenilo da li grafiti imaju devijantan i vandalistički karakter mora se uzeti u obzir više kriterijuma: motiv, vrstu poruke, mesto poruke, jezik poruke, simbol poruke i društvene posledice koje može neki grafit da izazove. Formalno pravno svako nedozvoljeno pisanje grafita na javnim površinama ima prekršajni ili krivični karakter. Jedan veliki deo grafita i jeste usmeren ka oštećivanju materijalnih, kulturnih i verskih vrednosti. Nedvojbeno je da se grafiti na spomenicima kulture, crkvama i drugim objektima od kulturnog značenja mogu tretirati kao vandalizam. Mnogi grafiti su pokazatelji primitivnosti i niskog kulturnog nivoa "tvorca" teksta i crteža.

Vandalistički grafiti imaju za posledicu unakažavanje javnih i privatnih objekata. Oni mogu izazivati i strahove kod ljudi u zavisnosti od

vrste i mesta poruke. Isto tako grafiti imaju za posledicu značajno trošenje javnih i privatnih sredstava kako bi se sanirale posledice naruženja objekata ili materijalnih vrednosti. Pojedini grafiti povezani sa devijantnim supkulturnama.

Grafiti su često izraz i političke, verske i kulturne netrpeljivosti. Nije redak primer da tzv. grafitisti svojim sprejovima uništavaju "čitave gradske četvrti, metroe, haustore i ostale javne površine u gradovima. Grafitisti ne prezaju da svoje zapise ostavljaju i na vrednim spomenicima kulture i istorijskim dobrima od opšteg značaja. Kao primer možemo navesti bivšu SFRJ (Jugoslaviju), koja je u ratu od 1991. godine doživela, pored materijalnog razaranja, i uništavanje velikog broja kulturnih spomenika. Jedno od nedela kojim su se služile sve zaraćene strane bili su i grafiti. Oni su se ispisivali na svim kulturnim i verskim objektima da bi isprovocirali suprotnu stranu u ratu. Ovakav akt nasilja nad kulturom, može se podvesti pod vandalizmom grafita" (Đorđević, 2002: 410-411).

POLITIČKO DEJSTVO GRAFITA

Mnogi grafiti imaju i propagandno-političko dejstvo. U pojedinim situacijama grafiti mogu biti i izraz humanih političkih ciljeva, ali mogu biti i izraz ksenofobije i netolerancije prema određenim društvenim grupama, pre svega manjinskim. U našem društvenom kontekstu, upečatljiv utisak ostvaljavaju grafiti koji pokazuju duboku vrednosnu i ideološku rascepljenost i konfuziju koja je prisutna u nacionalnom karakteru i viđenju prošlosti i budućnosti. Vidljiva je prisutnost poruka nasilja i mržnje kroz grafite koji se mogu videti na javnim površinama. Na primer, etiketiranje političara koji nisu po ukusu nekih pojedinaca i grupa kao izdajnika, narkomana, homoseksualaca; pisanje uvredljivih simbola na verskim objektima i preko plakata i fotografija političkih neistomišljenika; vređanje i pretnja manjinskim grupama poput Roma, itd.

Ipak, grafiti ne moraju uvek da imaju suštinsko devijantno obeležje. Na individualnom planu grafiti su nekad deo dokazivanja, samopotvrđivanja i samo-oglašavanja mladih. Na društvenom planu, grafiti mogu biti izraz alternativnog mišljenja i drugačije senzibilnosti od vladajuće kolektivne svesti. Ne treba zaboraviti koliko su značajnu ulogu grafiti imali u društvenim promenama totalitarnih i autoritarnih političkih poredaka. Nekada su oni bili jedino sredstvo opozicionog delovanja u borbi sa nedemokratskim poretkom.

Jedan deo grafita danas ima priznate umetničke, vizuelne i ekspresivne vrednosti. Neki od takvih grafita nalazi se u uglednim galerijama širom sveta. Zato se o grafitima govorи i kao о "umetnosti spreja" i delu avangardne umetnosti. Grafiti su bili i inspiracija mnogim oblastima umetnosti kao što su slikarstvo, muzika, film, književnost.

GRAFITISTIČKE MOTIVACIJE: ZAŠTO NASTAJE HOMO-GRAFITUS?

Šta uzrokuje pisanje grafta ne može se jednoznačno odgovoriti. To zavisi od kriterijuma za procenu njihove prirode i vrste grafta. Individualno gledano, pisanje grafta može biti uzokovano ličnim frustracijama, usamljenošću koje stvara želju za potvrđivanjem, nemogućnostima adekvatne kontrole agresivnosti, porodičnom dezorganizacijom, itd. Neke primitivne poruke u grafitima koje simboliziraju polnost i seksualnost mogu biti posledica iskazivanja seksualnih nezrelosti i konfuzije u razvoju seksualnosti. To je posebno prisutno kod adolescenata.

Društveni uzroci nastanka grafta su ključni. Grafiti su reakcija na gubitak životnih šansi mlađih. Vandalizmom i grafitima maloletnici izražavaju svoj odnos prema društvu upućujući uvek neku poruku preko onoga "što" uništavaju i "kako" uništavaju, i po pravilu to su uvek one vrednosti koje nisu svima dostupne. Na taj način oni, u najvećem broju slučajeva, ispoljavaju bunt protiv sopstvene životne i društvene pozicije

jednim primitivnim odnosom prema nečemu što je nedostupno (Milosavljević, 2003). Pogodujući društveni uslovi za masovnost grafita kao potkulturalnog izraza jesu: socijalna i vrednosna kriza; politička komešanja; verska netolerancija; društvena raslojavanja; marginalizacija; otuđenost mladih; kulturni pluralizam, itd.

Grafiti su izraz otuđenosti i dehumanizovanosti društva kako ga mladi doživljavaju jer većina društava nije "skrojena" po potrebama mladih. Zao su grafiti i reakcija na "*duhovni totalitarizam*" koji se promoviše, naročito, kroz medije i tzv. "opštedruštveni konsenzus". Način života u gradovima i "*arhitektura geta*" i "život u betonu" rađa duhovnu prazninu i potrebu mladih da reaguju na obezličenost života u njima. Grafiti su jedno od takvih sredstava.

Grafiti se mogu posmatrati i kao oblik anonimnog komunikacijskog izražavanja mladih ljudi. "Grafitoman" uvik šalje određenu poruku. Grafitima se iskazuju praiskonski načini komuniciranja: pećinski ljudi su komunicirali crtanjem i rezbarenjem. Grafiti jesu i "jezik ulice", tj. oblik neformalnog izražavanja. Autori grafita izražavaju: određenu aktuelnu po(r)uku; pripadanje određenoj supkulturi; nezadovoljstvo politikom, ekonomijom, položajem u društvu; i ostvaruju specifičan kontakt s okolinom. Oni su neinstitucionalani neformalan oblik komuniciranja (Lalić, Leburić, Bulat, 1991).

Grafiti uspevaju postići ono što mnogi oglašivači ne uspevaju i to sa znatno manjim sredstvima: probuditi nečiju znatiželju i prisiliti nekoga da propituje određene (etablirane) vrednosti i standardne obrasce ponašanja koje su definisane kao "normalne". "Neupitno je da grafiti, kao jedan vid izražavanja stavova (medij), bilo pojedinca, bilo pripadnika određene supkulturne grupe (najčešće), nose pedagoške implikacije. Jedan od najčešćih pristupa definiranju grafita je onaj po kojem se grafiti analiziraju kao oblik priopćavanja, kojim se služe ljudi da bi, ponekad, nadoknadili svoj komunikacijski deficit. Njih mladi ljudi pišu bez prisile, jer osjećaju potrebu izraziti svoje mišljenje o situaciji koja ih okružuje. Mladi ispisuju grafile da bi aktualizirali probleme koje stariji ne

primjećuju: "Bilo kuda, strava svuda" primjer je pulskog grafita, ili "Od kolijevke pa do groba prati te droga" čime se ironizira socijalističke parola: "Od kolijevke pa do groba najlepše je đačko doba" (Miliša, Tolić, Željeznak, 2011: 95).

I na kraju, graffiti su sagledavati i kao posledica gubljenja stvarnog kontakta čoveka i prirode. Čovek je biće prirode a ne armiranog betona. Zato i ne čudi koloritnost grafita kad su oni izraženi kroz likovnu formu i murale. Graffiti tako postaju zamena za nedostatak prirode. Po mnogima, zato se i rađa *homo-grafitus* ili čovek koji teži stvaranju grafita.

APSURD ŽIVOTA: SAMOUBISTVA MLADIH

Pojam samoubistvo ili suicid potiče od latinskih reči: *sui*-sebe, *occidere*-ubiti. Samoubistvo se najčešće određuje kao aktivni ili pasivni autodestruktivni čin u kojem čovek svesno i namerno oduzima sebi život. Za Šnajdmana, samoubistvo je usamljeničko i očajničko rešenje za trpljenje koje za jednu osobu izgleda kao situacija koja nema drugu alternativu (Shneidman, 1996).

Neki autori ističu da je samoubistvo oblik poremećene komunikacije u trenucima teških životnih kriza (Stengel), da je ono, metaforički rečeno, intrapsihička drama na interpersonalnoj pozornici (Leenaars) i ponašanje koje se kreće između normalnog i patološkog (Kecmanović), itd. (Knežić, Savić, 2010). Samoubistva pokazuju da destruktivnost ima dva lica: ono se okreće i ka spolja ali i ka unutra. Autodestruktivnost i jeste deo šire shvaćenog društvenog nasilja. Kada se samoubistvo posmatra kao akt pojedinca onda se može reći da ono ima svoj specifičan proces (tok), psihosocijalne karakteristike, faktore rizika i individualne povode.

Na prvi pogled svako samoubistvo izgleda kao duboko lični čin. Međutim, samoubistvo je atak čoveka i na sebe, ali isto toliko i atak na društvo koje čovek doživljava kao otuđenu stvarnost od svojih želja, mogućnosti i potreba. Uništavajući svoj život samoubica dovodi u pitanje temeljnu vrednost društva – ljudski život: to ovu pojavu čini društvenom devijacijom. Samoubistvo je i socijalni problem zbog masovnosti ali i

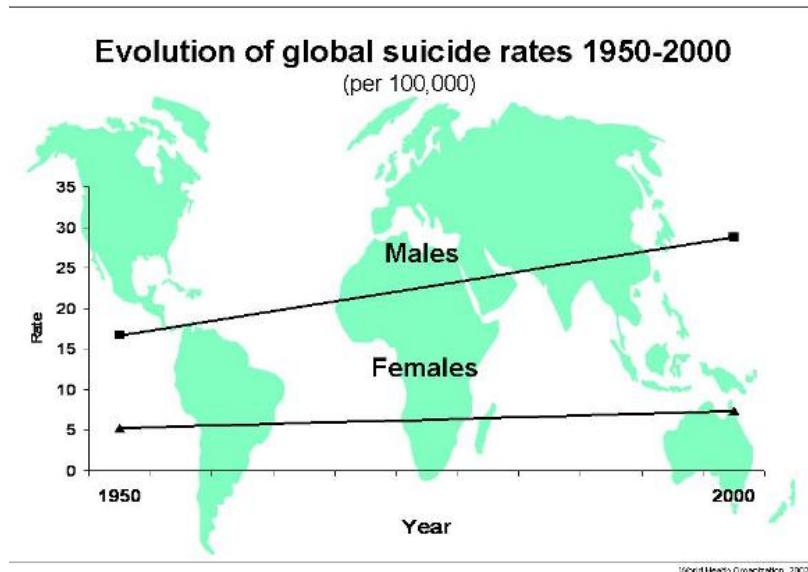
uzroka i posledica koji imaju duboko socijalno značenje. U egzistencijalističkom smislu samoubistvo otvara pitanja apsurda života ili životnog apsurda, ljudske slobode, suočavanja čoveka sa smislenošću sopstvenog života, hrabrosti i kukavičluka, mržnje i ljubavi, unutrašnje nemoći i lične moći, "bolesnog" društva i "bolesnog" čoveka, dominacije razuma ili iracionalnosti u čoveku, itd?

Samoubistvo zato i nastaje kao kompleks psihičkih, socijalnih, bioloških, kulturnih i sredinskih faktora. I konačno, na pojavu samoubistva postoje različiti društveni odgovori koji su oblikovani mitskim, istorijskim, vrednosnim, kulturnim, religijskim i pravnim činiocima.

RAŠIRENOST SAMOUBISTAVA MLADIH

Globalna slika samoubistava. U svetu godišnje, prema podacima Svetske zdravstvene organizacije (SZO u daljem tekstu), samoubistvo izvrši oko jedan milion ljudi ljudi, što znači da na svakih 40 sekundi neka osoba u svetu izvrši samoubistvo, dok su pokušaji samoubistva 20 puta češći (WHO, 2009). U poslednjih 45 godina stopa suicida je u svetu povećana za 60%. Globalna stopa samoubistava je 16 na 100.000 stanovnika, pri čemu je ona viša kod muškaraca u odnosu na žene i kreće se od 3-4:1 (grafikon 2) u "korist" muškaraca u poslednjih pola veka (WHO, 2011). U Evropi, godišnje, samoubistvo izvrši oko 30.000 ljudi. Suicid je u nekim zemljama treći uzrok smrtnosti populacije starosti od 15-44 godine, dok je u drugim zemljama vodeći uzrok smrti uzrasne grupe od 10-24 godine.

Grafikon 2 - Evolucija globalne stope suicida (na 100 000) u periodu od 1950. do 2000. godine

Izvor: Svetska zdravstvena organizacija

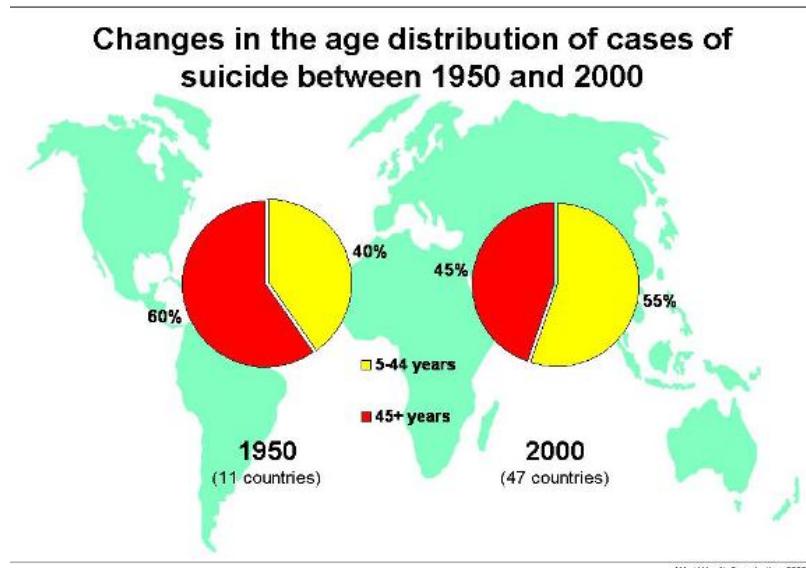
Već "tradicionalno" stopa suicida je najviša kod starijih muškaraca, dok kontinuirano raste stopa samoubistava mladih u takvim razmerama da su mladi, danas, starosna grupa sa najvećim rizikom od samoubistva i u nerazvijenim (tzv. treći svet) i u razvijenim zemljama. Eksperti iz SZO upozoravaju o stalnom porastu stopa samoubistava među mladima u poslednjih nekoliko decenija. Samoubistvo spada u tri vodeća uzroka smrti mladih i srednje mladih (15-35 godine) u mnogim zemljama u svetu. Procenat samoubistava među tinejdžerima - u svetskim razmerama - porastao je od 1986. do danas za 72 odsto (WHO, 2011).

U analizi društvenih i socijalno-ekonomskih uzroka samoubistava u najrazvijenijim zapadnim društvima (SAD, Francuska, Velika Britanija), Filipović (2010-1) zapaža da sa promenama u kapitalističkoj ekonomiji od druge polovine sedamdesetih godina 20. veka, mladi postaju ranjiviji deo populacije što se vidi i po promenama u starosnoj strukturi samoubistava:

stopa suicida mlađih snažno raste a starijih opada. U SAD stopa samoubistava mlađih od 15-24 godine se utrostručila u drugoj polovini 20. veka, u odnosu na prvu polovinu. U Francuskoj, pedesetih godina, u starosnoj dobi od 65-74 godine bilo je pet puta više samoubistava nego u dobi od 15-34 godine: 1995. godine taj odnos je pao na 1,5 puta više. Sa povećanjem stope samoubistava mlađih u razvijenim Evropskim zemljama korelira i masovno odlaganje bitnih događaja "ulaska u život" kao što su: zapošljavanje, odlazak iz roditeljske kuće, osamostaljivanje, starost pri sklapanju prvog braka, rođenje prvog deteta, itd. (Filipović, 2010-1).

U prilog ovoj tezi стоји и globalna statistika samoubistava prema analizi SZO (grafikon 3), prema kojoj se vidi da je udeo samoubistava mlađe i srednje generacije (od 5-44 godine starosti) 2000. godine povećan za 15% u odnosu na period od pola veka ranije.

Grafikon 3 - Promene i starosnoj distribuciji slučajeva samoubistva u svetu između 1950. i 2000. godine

Izvor: Svetska zdravstvena organizacija

Samoubistvo je među prvih pet, a u nekim zemljama na prvom ili drugom mestu uzroka smrtnosti stanovništva uzrasta od 15 do 19 godina. Među decom mlađom od petnaest godina samoubistvo je neuobičajeno, dok je kod dece mlađe od dvanaest godina retkost. U populaciji mlađih ljudi, naročito su izraženi pokušaji samoubistva. Dok se za opštu populaciju procenjuje da su pokušaji od 20 do 40 puta češći od izvršenih samoubistava, u populaciji mlađih su pokušaji i do 100-150 puta češći od ostvarenih suicida (NSHC, 2011).

Mladići češće izvršavaju samoubistvo i imaju letalne ishode pokušaja samoubistva nego devojke jer biraju nasilnije metode za izvršenje, kao što su vešanje, vatreno oružje i eksploziv. Devojke dva do tri puta češće pokušavaju suicid, češće razvijaju depresiju, ali lakše i zatraže pomoć. Dečaci su agresivniji i impulsivniji i češće pod uticajem alkohola i droge što doprinosi fatalnom ishodu.

Samoubistva u Srbiji. U Srbiji je od 1953. do 2008. godine samoubistvo izvršilo 66,7 hiljada osoba ili prosečno, godišnje, se dogodilo oko 1200 samoubistava. Broj samoubistava u Srbiji u ovom periodu ima značajnu tendenciju porasta – npr. 1953. godine u Srbiji je bilo 725 samoubistava a 2008. godine 1290. U 1992. godini broj samoubistava u Srbiji je došao do istorijskog maksimuma kada se dogodilo 1638 samoubistava. Naša zemlja ima srednju stopu samoubistva (broj samoubistava na 100 000 stanovnika). Najniže stope su bile početkom 50-tih godina 20. veka – oko 12, a najviše 1992. i 1997. godine – 20,9. Stopa samoubistva u Srbiji opada posle 2000. godine i npr. 2008. godine je iznosila 17,6 (Stanković, Penev, 2009).

Srbija ima neu jednačenu regionalnu stopu samoubistva. Oblast Vojvodine ima 2-3 puta veću stopu od centralne Srbije. U pojedinim godinama stopa samoubistva je prelazila i 30 samoubistava na 100.000 stanovnika Vojvodine. Najniže stope samoubistava u Srbiji beleže se u južnim delovima Srbije sa većinskim albanskim stanovništvom (opštine Bujanovac i Preševac) i stanovništvom islamske veroispovesti u tri sandžačke opštine (Sjenica, Raška i Tutin). U ovim opštinama stopa

samobustva je ispod 10 na 100.000 stanovnika. Prema nacionalnosti na početku poslednje decenije, najvišu stopu samoubistva ima mađarsko stanovništvo (43), pa bugarsko (37), dok je stopa samoubistva kod srpskog stanovništa u centralnoj Srbiji iznosila 17. U odnosu na obrazovni nivo, stopa samoubistva opada sa visinom obrazovanja, pa je tako najizraženija stopa kod stanovništva bez škole i sa nedovršenom osnovnom školom (33,6) dok je najniža (10,7) kod onih sa višom i visokom školom (Stanković, Penev, 2009).

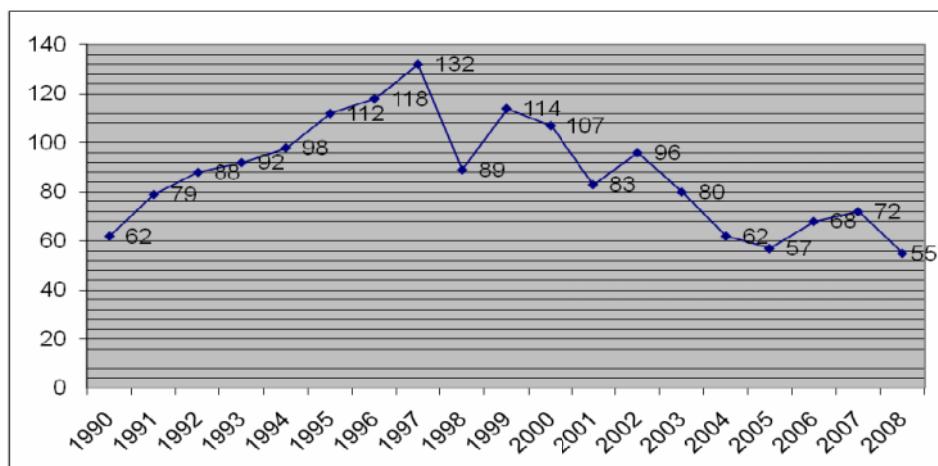
Prosečna starost osobe koja izvrši samoubistvo u našoj zemlji je 52 godine. Oko 70% samoubistava izvrše muškarci, a učešće žena je oko 30%. U našoj zemlji najčešći način izvršenja samoubistva je vešanjem ili gušenjem. No, ono što je iznadrila društvena kriz 90-tih godina to je da se drastično povećao broj samoubistava koja su izvršena vatrenim oružjem. Prema zvaničnim podacima, u odnosu na pedesete, sedamdesete i osamdesete godine, broj samoubistava izvršenih vatrenim oružijem sredinom i krajem devedesetih je povećan za pet puta. Ovo je posledica rata, prisustva opštег nasilja i velike količine oružja koja se našla kod građana (Jugović, 2002-1).

Prema podacima SZO, krajem poslednje decenije prošlog veka naša zemlja se po stopi samoubistava populacije mlađih nalazi na visokom desetom mestu. Krajem 90-tih godina prošlog veka bitno se povećao broj samoubistava mlađih na uzrastu od 15-19 godina u odnosu na osamdeste godine. Na primer, u Srbiji je 1980. godine na ovom uzrastu samoubistvo je izvršilo 30 osoba, dok je 1997. godine taj broj bio 50 (Jugović, 2002-1).

Podaci o broju samoubistava mlađih na uzrastu od 15-24 godine u Srbiji u periodu od 1990. do 2008. godine Republičkog Zavoda za statistiku Srbije pokazuju da je broj samoubistava od 1990. godine pa do 1997. godine bio u stalnom i rapidnom porastu (grafikon 4). Pa tako, 1997. godine u odnosu na 1990. godinu, broj samoubistava ove uzrasne populacije povećan je za više od 100%: 62 samoubistva 1990. godine i 132 – 1997. godine. Od 2000. godine samoubistva mlađih imaju, uglavnom kontinuirani pad. U analiziranom periodu, 2008. kao poslednje godine analize, bilo je manje

samoubistava mlađih nego 1990. godine (2008. godine - 55 a 1999. godine - 62). Dejstvo društvene krize (rat, sankcije, ekonomsko beznađe, siromaštvo širokih slojeva, gubljenje srednjeg sloja, društvena anomija i "haotičnost", itd) jeste svakako kontekst unutar koga se ovi podaci o drastičnom povećavanju samoubistava mlađih prvih sedam godina 90-tih moraju uzeti u obzir u opštoj analizi samoubistava u Srbiji.

Grafikon 4 - Kretanje broja samoubistava mlađih na uzrastu od 15-24 godine u Srbiji u periodu od 1990. do 2008. godine.

Izvor: Republički Zavod za statistiku Srbije

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije specifična stopa samoubistava među mlađima od 15-29 godina starosti u 2007. godini je iznosila 9,0. Najveća stopa registrovana je u starosnoj grupi 25-29 godina (11,7), a najmanja u grupi 15-19 godina (4,3). Najveću specifičnu stopu samoubistava među mlađima 15-29 godina starosti beležimo u Beogradu (14,8), zatim u Vojvodini (8,4) dok je najmanja (6,8) u Centralnoj Srbiji (Institut za javno zdravlje Srbije, 2009).

PSIHO-SOCIJALNE KARAKTERISTIKE SAMOUBISTVA

Jedan od najpoznatijih istraživača fenomena samoubistava Shneidman (1985) definiše 10 ključnih psihosocijalnih karakteristika samoubistva.

1. Podražaj ili stimulans (razlog samoubistva) - nepodnošljiva psihička bol. Samoubistvo predstavlja beg od nepodnošljive boli i ekstremne anksioznosti. Osoba opaža bol kao dugoročnu ali i neizbežnu. Ako bol nadvlada nečiju toleranciju u dužem i neprekidnom periodu, osoba gubi veru da je uopšte vredno živeti.

2. Stresor - frustrirajuća psihološka potreba. Samoubistvo proizlazi iz nezadovoljenih potreba. Te nezadovoljene potrebe frustriraju osobu i mogu se kretati od najosnovnijih kao što su izbegavanje psihičke boli, ozleda ili bolest, pa sve do najsfisticiranijih kao što je npr. potreba za razumevanjem sveta koji okružuje čoveka. Zato prevencija samoubistva leži u pronalasku olakšanja od frustracije koja je u korenu psihološke boli.

3. Svrha čina - traženje rešenja. Samoubistvo je način koji se bira u slučaju kada osoba oseća da više ne može izdržati bol i nepodnošljivu frustraciju. Za počinioca je to "jedini način" rešavanja problema i "najbolja mogućnost" za nerešive unutrašnje dileme.

4. Cilj - prestanak svesnosti ili postojanja. Prestanak postojanja postaje jako željen ako je doživljen kao jedino rešenje problema. Ništavilo, prestanak postajanja, beg u smrt, izgleda kao jedino "logično" rešenje u dатој situaciji.

5. Emocije - beznadežnost i bespomoćnost. Samoubistvu prethodi tzv. "emocionalna impotencija" koja sprečava pronalaženje izlaza osim smrти i prestanka postojanja. Osećanja beznadežnosti i bespomoćnosti su povezani sa osećanjima tuge, srama, krivice, besa, usamljenosti, itd.

Osoba doživljava da nema kontrolu nad svojom unutrašnjom boli i spoljnim okolnostima i ne vidi kraj svojoj neizdrživoj patnji.

6. Unutrašnji stav - ambivalencija. Iako je osoba u potrazi za prestankom neizdržive boli kroz čin samoubistva, ona želi biti i spašena od smrti. Ova ambivalencija je sadržana u tome da osoba gleda na smrt kao na poslednje moguće rešenje problema, dok se u isto vreme nada spasu i boljem životu.

7. Stanje spoznaje - ograničenost. Problem "samoubistvenog uma" je u ograničenosti rešavanja problema. Za ovu osobu vredi samo jedna misao - sve ili ništa - i nema drugih alternativa. Zbog toga u tretmanskoj intervenciji treba početi razbijanjem ove dihotomizacije u njihovom umu.

8. Interpersonalni čin - osoba govori o svojoj nameri. Od ukupnog broja počinjenih samoubistva u 80% slučajeva osoba je rekla o svojoj nameri drugima (još jedna potvrda ambivalencije) što obično uključuje pozdrav voljenim osobama, deljenje imovine, itd.

9. Akcija - beg. Svrha samoubistva je pobeći od boli, frustracije, patnje, beznadežnosti, bespomoćnosti: svrha je zaustaviti sva ta osećanja, i zato je "jedina efikasna" akcija "otići zauvek" i ostaviti sve.

10. Konzistentnost - celoživotni način suočavanja sa problemima. "Sklonost ka samoubistvu" je povezana sa kapacitetima i načinima suočavanja sa psihičkom boli tokom života. Samoubistvo nije anomalija, on je samo ekstenzija opšteg načina nošenja čoveka sa problemima.

OPŠTI UZROCI SAMOUBISTVA: FAKTORI RIZIKA I ZAŠTITE

Koren fenomena samoubistva nastaju u odnosima pojedinac-društvo. Uzroci samoubistva su kompleksi faktora koji se u najopštijem

smislu mogu podeliti na biološke, demografske, psihičke, socijalne i kulturuloške činioce koji imaju udruženo dejstvo u formi tzv. faktora rizika. Što je prisutno više faktora rizika raste verovatnoća da će osoba pokušati ili izvršiti samoubistvo. Uzroke samoubistva ne treba mešati sa neposrednim povodima ili motivima kao što je npr. kod adolescenta neostvarena ljubav, loša ocena u školi i kod odraslih trenutni poslovni neuspeh, gubitak posla, akutni sukob u porodici, itd.

U tumačenju uzroka samoubistva postoje dva opšta teorijska modela koji se metaforično mogu nazvati model "*trule jabuke*" i model "*trulog bureta*" (O'Conor, Sheehy, 2001). Model "*trule jabuke*" zasnovan je na ideji da je samoubica nefunkcionalan pojedinac, pa zato treba saznati koje ga lične karakteristike izdvajaju u odnosu na "zdrave jabuke" u društvu. Time bi se moglo utvrditi i kako primeniti prevenciju samoubistava i tretman onih koji su pokušali ili su u riziku da učine samoubistvo. Model "*trulog bureta*" samoubistvo sagledava kao rezultat društvenog uticaja na pojedinca pa zato fokus u prevenciji i tretmanu treba usmeriti ka društvenim faktorima koji dovode do samoubistva. Na primer, Dirkem je smatrao da je samoubistvo posledica poremećaja (Dirkem, 1997): društvene integracije (prejaka ili preslaba individualizacija) i društvene regulacije (preslaba ili prejaka normiranost u socijalnoj sredini).

Savremeni pristup samoubistvu mora da bude zasnovan na interdisciplinarnim saznanjima i integrativnom modelu koji treba da uvaži i *individualne faktore* (ličnost, organizam, nasleđe, metalno i fizičko stanje, itd.), kao i *društvene faktore* (socijalna izolacija, društvene krize, ekonomsko stanje društva i porodice, religijska uverenja, kulturno-religijske vrednosti, itd.). Takođe, treba uzeti u obzir i činjenicu i da je svako samoubistvo jedinstven slučaj, kao što i svaki čovek u svom životu nosi jedinstvenu notu pored zajedničkih osobina koje deli sa drugim ljudima i svojom socio-kulturnom zajednicom. Iz ovog razloga "blisko nam je stanovište savremene suicidologije da samo istovremeno delovanje suicidogene dispozicije (smanjenog životnog nagona) i pojačane psihičke

reaktivnosti na spoljne ili unutrašnje nadražaje pojedinca i samoubilačkih motiva (egzogenih i endogenih; društvenih i individualnih, prim. a.) dovodi do samoubistva" (Knežić&Savić, 2010: 48).

Faktori rizika mogu se grupisati u pet oblasti: individualni ili lični, mentalne bolesti, porodični rizični faktori, socijalni faktori i faktori okruženja (RAJE, 2011).

1. Individualni faktori:

- a) *muški pol* – stopa suicida je viša u populaciji muškaraca nego žena i to u svim starosnim grupama; stopa muškog suicida je najviša u 20-tim i 30-tim godinama, a onda ponovo raste u starosti;
- b) *psihički i emocionalni problemi* – na primer, nisko samopoštovanje, izražena introvertnost, socijalna neadekvatnost, impulsivnost, nesmotrenost, beznadežnost, anksioznost, gnev, agresivnost i nasilno ponašanje, itd;
- c) *seksualna orientacija* – neki studije u svetu sugerišu da mlade osobe gej i lezbejske seksualne orientacije imaju povećan rizik od suicidalnog ponašanja iz razloga veće verovatnoće da imaju iskustva predrasuda prema njima, beskućništva, depresije i upotrebe psihoaktivnih supstanci, itd;
- d) *fizičko-zdravstveni problemi* – na primer, skorašnji početak ozbiljne bolesti, hronične ili izrazito bolne bolesti, funkcionalna ograničenja zbog bolesti, povrede, itd.
- e) *stresni životni događaji* – na primer, skorašnji gubitak značajne osobe, interpersonalni konflikt, gubitak posla, itd.

2. Mentalne bolesti:

- a) *velika depresija* – ona je značajan faktor rizika za suicidalno ponašanje i može biti povezana sa niskim nivoom neurotransmitera u mozgu;

- b) *druge depresivne bolesti* – takođe, mogu biti povezane sa suicidalnim ponašanjem, na primer, bipolarni poremećaji se pokazuju kao značajan faktor rizika;
- c) *bolesti zavisnosti* – alkohol i psihoaktivne supstance pogoršavaju druge mentalne bolesti što može proizvesti smanjenje inhibicija i povećavanje impulsivnosti i rizičnog ponašanja;
- d) *antisocijalno ponašanje* - postoji jasna veza između suicidalnog i antisocijalnog ponašanja, kao što su poremećaji ponašanja ili antisocijalni poremećaj ličnosti;
- e) *istorija psihijatrijskog lečenja* – prethodna istorija mentalnih bolesti koja je zahtevala psihijatrijsko lečenje povećava rizik od suicidalnog ponašanja;
- f) *prethodno suicidalno ponašanje* – prethodna istorija suicidalnog ponašanja povećava rizik od suicida ili pokušaja suicida.

3. Porodični rizični faktori:

- a) *raspad porodice* – razvod ili separacija može stvoriti kod članova porodice osećanje izolovanosti i ranjivosti i povećati rizik od depresije i suicidalnog ponašanja;
- b) *porodični konflikt ili siromašna komunikacija* – na primer, bračne nesloge, porodični konflikt, nasilje u porodici, ekstremno visoka ili niska porodična očekivanja i kontrola, mentalne bolesti roditelja kao što su depresija ili bolesti zavisnosti;
- c) *zlostavljanje deteta* – rizik od suicidalnog ponašanja može biti povećan kada postoji istorija zlostavljanja deteta, kao što su zanemarivanje, seksualno zlostavljanje, fizičko zlostavljanje, emocionalno zlostavljanje, prisustvo nasilju u porodici;
- d) *porodična istorija suicidalnog ponašanja* – rizik od suicidalnog ponašanja je veći u porodicama u kojima je bilo suicida.

4. Socijalni faktori rizika:

- a) *loš socijalno-ekonomski položaj* – socijalno-materijalne i ekonomski nedaće mogu povećati rizike od mentalnih problema i suicidalnog ponašanja;
- b) *migrantska populacija* – migracije, a naročito one nasilnog tipa, dovode do socijalnog i psihološkog "iskorenjivanja" i problema adaptacije na novu socijalnu sredinu, što uvećava rizik od suicidalnosti;
- c) *napuštanje školovanja* – mentalni problemi i rizik suicidalnog ponašanja može biti veći kod mlađih koji su napustili školovanje ili imaju česte izostanke i disciplinske suspenzije;
- d) *nezaposlenost* – nezaposlenost povećava rizik od suicidalnog ponašanja, posebno zbog nedostatka socijalnog kontakta, gubitka osećanja identiteta, smanjivanja aktivnosti i osećanja bezvrednosti, kao i zbog smanjivanja prihoda;
- e) *socijalna izolacija* – nedostatak socijalne podrške, usamljenost, život u udaljenim i izolovanim mestima, prekidaje važnih socijalnih veza, povećavaju rizik od samoubistva;
- f) *nerazvijene ruralne i urbane lokalne (regionalne) zajednice* – stopa samoubistva je značajno veća u socijalno-ekonomsko nerazvijenim zajednicama što se objašnjava fenomenom socijalne deprivacije: lošiji prihodi, lošije zdravlje, niže profesionalne kvalifikacije, lošiji uslovi stanovanja, loša geografska pristupačnost, jesu činoci koji prate više stope samoubistva i zato čine faktore rizika.

5. Faktori okruženja ili kontekstualni faktori:

- a) *pristupačnost letalnih sredstava* – laka pristupačnost "metoda" okončanja sopstvenog života može povećati stope suicida, na primer u zemljama gde postoji velika količina vatrengog oružja i nekontrolisana dostupnost "lekova" za mlade u porodičnim

kućama i stanovima, nepostojanje fizičkih barijera na zgradama ili mostovima, itd;

- b) *suicidalno ponašanje bliskih osoba* – rizik od samoubistva je veći ukoliko postoji porodična istorija samoubistva i ukoliko su prijatelji i poznanici ispoljavali suicidalno ponašanje;
- c) *izloženost negativnim medijskim uticajima* – izloženost suicidalnom ponašanju kroz medije, posebno preko senzacionalističkih izveštaja i detaljnih opisa načina samo-povređivanja, jeste jedan od faktora rizika čije je dejstvo naročito pojačano kada se udruži i sa drugim faktorima.

Sa druge strane, izloženost čak i brojnim faktorima rizika ne dovodi deterministički do suicidalnih ponašanja, zbog prisustva tzv. faktora zaštite ili otpornosti. Na primer, kada su mladi izloženi većoj grupi faktora rizika, ukoliko u njihom okruženju postoje faktori zaštite kao što mogu biti dobar emocionalni odnos sa jednim članom porodice ili nastavnikom, religijska uverenja, snažna socijalna podrška u sredini, pozitivno školsko iskustvo (itd.) onda će ovi faktori sprečiti suicidalni proces i čin.

Faktori zaštite jesu ključni sa aspekta prevencije samoubistava: to su činoci koji smanjuju verovatnoću da se samoubistvo dogodi na takav način što povećavaju otpornost u odnosu na faktore rizika tj. ojačavaju individualne kapacitete čoveka da se nosi sa ličnim teškoćama u svom okruženju. Postoje brojni faktori zaštite ili otpornosti u odnosu samoubistva: karakteristike ličnosti, stavovi i ponašanja, socijalno okruženje, kultura, religija, jesu opšti faktori zaštite. Kao posebni faktori zaštite mogu se izdvojiti (Stanković, Penev, 2009; RAJE, 2011; Filipović, 2010-2):

- rana identifikacija osoba u riziku u zajednici;
- klinički tretman mentalnih i fizičkih bolesti i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci;
- laka dostupnost raznovrsnih kliničkih intervencija;
- postojanje stručne podrške osobama u riziku;

- čvrste veze sa porodicom, školom, lokalnom zajednicom i snažna socijalna podrška;
- socijabilnost i poverenje u druge;
- snažna profesionalna samorealizacija i "kreativni individualizam" (liberalne i bolje plaćene profesije: "sreća na radu");
- razvijene veštine rešavanja problema i konflikata;
- osećanja odgovornosti za porodicu i decu;
- personalna rezilijentnost, kao što su načini i stilovi suočavanja sa ličnim problemima;
- socijalno-ekonomski sigurnost;
- dobro fizičko i mentalno zdravlje;
- ograničena dostupnost visoko letalnih sredstava za samoubistva;
- kulturna i religijska verovanja koja obeshrabruju samoubistvo, itd.

Faktori rizika i faktori zaštite se često nalaze na suprotnim krajevima istog kontinuma: na primer, socijalna izolacija (faktor rizika) i snažne socijalne veze (faktor zaštite) su na krajevima putanje socijalne podrške. Po svom delovanju faktori rizika i faktori zaštite mogu biti dvojaki (Australian Goverment, 2007): *promenljivi* (modifiable) i *nepromenljivi* (non-modifiable). Na primer, starost i pol jesu nepromenljivi faktori rizika, međutim, na njih je moguće delovati, u prevenciji samoubistva, promenljivim faktorima kao što su promena lokacije stanovanja ili smanjivanje socijalne izolacije.

SOCIO-KULTURNI KONTEKST SAMOUBISTAVA

Faktori rizika i zaštite, kao i odnos uže i šire socijalne zajednice prema samoubistvu oblikovani su socio-kulturnim kontekstom. Socio-kulturni kontekst je u snažnoj vezi sa rasprostranjenosću samoubistva. Pa tako, u većini zemalja koje imaju visoke stope samoubistva veća je

rasprostranjenost depresije, viši je nivo korišćenja alkohola, veći je udeo starije populacije, veće je prisutvo socijalne izolacije kao i kognitivne rigidnosti na individualnom planu.

Sa druge strane, u zemljama sa nižim stopama samoubistva, veliki je udeo mlade populacije, postoje jake mreže socijalne kontrole, snažne i šire porodične veze, samoubistva se izričito zabranjuju, stanovništvo je najčešće katoličke ili muslimanske veroispovesti (Stanković, Penev, 2009). Istraživanja SZO pokazuju da u Evropskim zemljama depresivnost i upotreba alkohola jesu ključni faktori rizika, dok u Azijskim zemljama impulsivnost ima veći značaj nego što je to u Evropi (WHO, 2009).

Na internacionalnom nivou pokazuje se i jak efekat bogatstva na samoubistvo: rast samoubistva je najjači u onim regionima i socioprofesionalnim kategorijama koje su najudaljenije od privrednog napretka i bogatstva. Pa tako, iako međunarodna poređenja ukazuju da su stope samoubistva više u bogatijim zemljama, socijalna distribucija samoubistva u najrazvijenijim zemljama govori nešto drugo. U SAD je najniža stopa u najurbanizovanim i najbogatijim regionima a najviša u siromašnim periferijskim regionima, u Velikoj Britaniji gradovi pogodjeni siromaštvom i dezindustrijalizacijom imaju najviše stope samoubistva, u Francuskoj najbogatiji regioni imaju najniže a najsilomašniji najviše stope (Filipović, 2010-2: 210-211).

Višedecenijska istraživanja širom sveta upućuju i na značaj religijskog konteksta u tumačenju suicida. Religija uverenja i posvećenost religiji jesu snažan faktor zaštite. Dominirajuće svetske religije poput hrišćanstva ili islama, jesu učenja koja naglašavaju svetost čovekovog života i važnost podređivanja božjoj volji. Religijska uverenja kao faktor zaštite deluju na više načina (Stanković, Penev, 2009): preko moralnih prepreka i zabrana; stvaranja cilja i nade u životu čoveka; razvijanja manje neprijateljskih osećanja i agresivnosti; uverenja o štetnosti korišćеja alkohola i droga; redukcijom otuđenosti i jačanjem socijalnih veza, naročito unutar iste religijske skupine; jačanjem osećanja odgovornosti prema porodici, itd. Religioznost može postati i faktor

rizika u situacijama osećanja gubitka vere, kada posvećenost religiji nailazi na veliko neodobravanje i osudu socijalne sredine i u slučajevima verskog fundamentalizma i sektaštva ("Dirkemovo altruističko samoubistvo").

Rizični faktori su uvek moraju razumeti i u širem društvenom i socijalno-političkom kontekstu. Dirkem je ubedljivo pokazao da društvena anomija izražena kroz poremećen sistem vrednosti stvara pogodni milje za nastanak i visoke stope samoubistava (Dirkem, 1997). Srpsko društvo, na primer, je prošlo kroz sveopštu destrukciju od ekonomije i politike do kulture i morala. Mnoge porodice su iscrpljene borbom za preživljavanjem uz iskustva rata, ratnih stradanja i izbeglištva. Ugroženo je zdravlje stanovništva, što se najbolje vidi u povećanim stopama smrtnosti i stalnim povećavanjem broja malignih i duševnih bolesti. Veliki broj ljudi živi sa osećanjima bezperspektivnosti i depriviranosti. Ako se na to nadovežu osjećajuće porodično okruženje i neki unutrašnji psihički faktori, onda "bekstvo u smrt" može za neke ljude da bude jedan od mogućih "izlaza" iz takvog stanja.

Iznete činjenice pokazuju da se faktori rizika i faktori zaštite prema samoubistvu dešavaju na tri nivoa (Australian Goverment, 2007):

- na individualnim ili personalnom nivou - mentalno i fizičko zdravlje, samopoštovanje, sposobnost pojedinca da se suočava sa teškoćama u svom okruženju, da upravlja svojim emocijama i savladava stres;
- na socijalnom nivou - učešće pojedinca u socijalnom mrežama kao što su porodica, prijatelji, kolege, šira zajednica i individualno osećanje pripadanja;
- na kontekstualnom nivou ili širem životnom okruženju - socijalni, politički, ekološki, kulturni i ekonomski faktori koji doprinose kvalitetu života.

I konačno, ovaj probabilistički i moderni koncept u savremenom pristupu uzročnosti suicida, suicidalna ponašanja tumači kao rezultat

međudejstva između različitih faktora rizika i protektivnih faktora koji postoje u životu jednog pojedinca.

SPECIFIČNOSTI SAMOUBISTAVA MLADIH

U adolescenciji i mladalačkom dobu, koje se u uslovima socijalno-ekonomске krize proteže i do ranih 30-tih godina života, sreću se različiti vidovi autodestruktivnog ponašanja. Autodestrukcija kod mladih se najčešće ispoljava "u vidu samopovredivanja, pokušaja samoubistva i izvršenog samoubistva, ali i drugih ponašanja koja predstavljaju neku vrstu pasivnog, povremenog ili hroničnog izlaganja samouništenju. Ovakva ponašanja se nazivaju autosaboterskim (odustajanje od sporta, napuštanje škole, povlačenje od vršnjaka) ili rizičnim (zloupotreba alkohola i drugih psihoaktivnih supstanci, brza vožnja, nebezbedan seks, anoreksija i bulimija, nasilno ponašanje)" (NSHC, 2011).

U Strategiji razvoja zdravlja mladih u Republici Srbiji ukazuje se da kliničko iskustvo i rezultati istraživanja u Srbiji pokazuju značajno psihološko trpljenje populacije mladih. Mladi manifestuju za ovaj uzrast specifične probleme: različite teškoće adolescentnog procesa skoncentrisane oko formiranja stabilnog i definitivnog identiteta, depresivna stanja (pokušaji samoubistva i samoubistva) i poremećaje ponašanja (zloupotreba psihoaktivnih supstanci, nasilno i delinkventno ponašanje i poremećaje ishrane). Trećina srednjoškolske i studentske populacije ima znake psihološkog trpljenja i mentalnih problema i iskazuje potrebu za organizovanom psihološko-psihijatrijskom zaštitom (Vlada Republike Srbije, 2006).

Mladi u urbanim sredinama su ugroženiji od onih u ruralnim u pogledu mentalnog zdravlja. Naročitih problema u zadovoljavanju specifičnih potreba imaju mladi iz ugroženih grupa kao što su: mladi sa invaliditetom, mladi bez roditeljskog staranja, mladi koji nisu obuhvaćeni školskim sistemom, mladi iz nacionalnih manjina, verskih zajednica,

mladi sa potrebom za posebnom podrškom i izbegla i raseljena lica. Značajan problem je što se suicidalne misli i znaci depresije ne prepoznaju od strane roditelja, nastavnika pa i lekara u rutinskim pregledima zdravstva (Vlada Republike Srbije, 2006).

"Destruktivni koktel" adolescencije. Adolescencija je period velikih psihosomatskih i socijalnih promena. Razvojne promene u adolescenciji mogu nositi sa sobom i dublje konflikte sa roditeljima, vršnjacima i socijalnom okolinom. Normalna i razvojna nesigurnost i nestabilnost ("haotičnost") adolescente stvara lične strahove. Način suočavanja sa takvim razvojnim strahovima može biti u određenim porodičnim i sredinskim okolnostima neadekvatan i izražen kroz destrukciju (prema drugima) ali i kroz autodestrukciju. Pomešana osećanja na relaciji nesigurnost-strah-tuga-depresija= (auto)agresivnost, je nekada "destruktivni koktel" adolescencije. Samoubistvo ili pokušaj samoubistava je tako potencijalno "sredstvo" pražnjenja posle ispijanja "ovog koktela".

Razmišljanja o samoubistvu, u sklopu razmišljanja o smislu života, o životu i smrti, sasvim su uobičajena za adolescente. Kada, međutim, adolescent razmišlja o samoubistvu kao jedinom izlazu iz trenutnih problema, to je već razlog za zabrinutost (NSHC, 2011). Iz tog razloga adekvatno i podstičuće porodično okruženje je ključni zaštni faktor koji može sprečiti nastanak mnogih devijacija mladih, pa i samoubistva. "Haotičnost" adolescencije naročito se pojačava u "haotičnom" i dezorganizovanom i anomičnom širem društvenom kontekstu, za šta je potvrda povećanje i izmenjena struktura većine društvenih devijacija i rizičnih ponašanja mladih a posebno zloupotrebe droga i alkohola, nasilništa i kockanja (Jugović, 2004-1) ali i samoubistava u drugoj polovini 90-tih godina 20. veka u Srbiji.

Akt protiv trpljenja a ne protiv života. Samoubistva mladih jesu izraz višestrukih osuđenja (separacije, gubici, socijalni neuspisi) i nepodnošljivog psihičkog trpljenja. U suicidalnom aktu su udruženi depresivnost, impulsivnost i (auto)agresivnost kojima pogoduju neke

osobine ličnosti kao što su: narcizam; perfekcionizam i frustracija u slučaju njegovog nedostizanja; nemogućnost tolerisanja neuspeha i nesavršenosti; nemogućnost prihvatanja separacija i gubitaka. Kada psihičko (depresivno) trpljenje dostigne stepen nepodnošljivog, zbog intezivne depresivnosti ili nedostatka kapaciteta psihičkog aparata da savlada trpljenje, raste rizik od autodestruktivnih činova, pa i samoubistava. Na osoben način, samoubistvo tako postaje jedna vrsta "odbrambenog manevra" i "akt protiv jakog psihičkog trpljenja a ne protiv života" (Ćurčić, 2010).

Između stresa i impulsivnosti. Prema Beautrais (2000) najsnazniji faktori rizika za samoubistva mladih jesu mentalni poremećaji, a posebno afektivni poremećaji, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, antisocijalno ponašanje, kao i lična i porodična istorija psihopatologije. Istraživači SZO ukazuju na činioce poput slabe emocionalne kontrole, marginalnog položaja mladog čoveka u zajednici koji je uslovljen školskim i porodičnim nedaćama i visokim nivoom socijalnog stresa. Većinu suicida mladih je moguće prevenirati: manji deo samoubistva mladih je učinjen kao posledica mentalnih bolesti i ova vrsta suicida je nepreventabilna. Ali, većina samoubistva mladih je impulsivna – to je reakcija na stresne događaje kao što su loše okončana ljubavna veza ili finansijski problemi (WHO, 2009).

U istraživanju mladih koji su pokušali samoubistvo i bili zbog toga hospitalizovani, na pitanje koliko vremena ste razmišljali da pokušate samoubistvo pre samog čina, odgovori su bili sledeći: oko 44% je izjavilo da je to učinilo bez većeg razmišljanja i u trenutku liče akutne emotivne krize, oko 27% je reklo da je razmišljalo do 3 časa, oko 23% je razmišljalo u periodu od tri dana, a samo oko 7% je razmišljalo da počini samoubistvo više od tri dana (Jugović, 2011). Impulsivnost suicidalnog čina obično je povezana i sa izmenjenim psiho-socijalnim stanjem koje umanjuje racionalne odluke: npr. snažan sukob u mikro-socijalnom okruženju (porodica, vršnjaci, polni partneri), stres, gubitak emocionalne kontrole, dejstvo psihoaktivnih supstanci, itd. Zajedničko dejstvo više ovakvih

činilaca koji menjaju psihičko stanje stvara povećan rizik od suicida mlađih. Zbog impulsivnosti suicida mlađih jako je bitan i jedan specifičan spoljni faktor: to je dostupnost sredstava za izvršenje samoubistva, poput oružja, lekova, nezaštićenih ograda na mostovima, itd. Laka dostupnost sredstava suicida je dodatni faktor rizika koji se uvek mora uzeti u obzir.

Fantazija o "životu posle". Impulsivnost i "lakoća" kod odlučivanja na suicidalni čin kao bitno obeležje samoubistava mlađih, konstruisana je i specifičnim odnosom prema smrti ove populacije. Mladi a naročito adolescenti iako racionalno znaju da je smrt konačno stanje, ipak imaju nadu i predstavu da to možda nije tako i da će se desiti neki srećan sticaj okolnosti kojim će izbeći smrt – čak i oni koji skaču sa visine, pucaju sebi u glavu i ležu na bombu (Ćurčić, 2010).

Neuzvraćena ljubav. Samoubistva zbog neuzvraćene ljubavi su posledica neadekvatnog suočavanja i emocionalnog reagovanja mlade osobe na životne gubitke. Način na koji će se reagovati na gubitak obično se prenosi na mlađu osobu preko porodičnog iskustva. Situacija kada se mlađa osoba, kojoj bazično nedostaje ljubav i koja je zato stalno traži, emotivno uloži u osobu suprotnog pola, pa joj se to vrati u nekom momentu odbijanjem od dotadašnjeg partnera, može da izazove pravi "psihički potres" koji se nekada završava i u samoubistvu. Na neki način, verovatno da oni koji počine samoubistvo zbog neuzvraćene ljubavi žele da "unuštavajući sebe", kod partnera koji ih je napustio stvore snažan osećaj krivice koji će ga pratiti ceo život zbog toga što je nečiju ljubav "uništio".

Ovu specifičnost samoubistava primetio je i Frojd u studiji o melanoliji i depresiji. Frojd samoubistvo objašnjava preko mehanizma introjekcije (Freud, 1949). Na primer, osoba koja je u bliskoj ljubavnoj vezi sa drugom osobom, prihvata ili inkorporira delove druge osobe u svoju ličnost. Time druga osoba postaje deo Selfa. Kada se dogodi gubitak ljubavi od voljene osobe, frustracija i bes u odnosu prema njoj se okreće ka sebi, što za posledicu pored samopovređivanja može nekada imati i samoubistvo. Zbog svega toga prevenirajući faktor ovakvih samoubistva

jest da mlada osoba ima bazični osećaj sigurnosti i voljenosti koji se stiče u porodici. Takve osobe mnogo lakše u životu savladavaju neminove teškoće i okolnosti mogućih različitih životnih gubitaka.

Paradoksalna značenja. U suicidalnom činu adolescenta javlja se, na nesvesnom planu, više različitih paradoksalnih značenja (Ćurčić, 2010): 1) akt uništenja tela i spašavanja psihe i obezbeđenja mira; 2) narcistički investiran čin sa osećanjem svemoći i vladanja sobom i svetom; 3) akt koji sprečava dublju psihičku regresiju i psihološku dezorganizaciju - do psihotične; 4) samoubistvo je "poslednje sredstvo" za očuvanje sopstvenog identiteta, integriteta i kontinuiteta.

Porodični faktori suicida. U istraživanju u Danskoj na uzorku od 496 mlađih na uzrastu od 10-21 godine koji su izvršili samoubistvo u periodu od 1981. do 1997. godine dobijeno je nekoliko važnih zaključaka (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002). Porodični faktori povezani sa povećanjem rizika za samoubistvo mlađih jesu samoubistvo ili rana smrt roditelja, porodična istorija (i bolničko lečenje) od mentalnih bolesti, nezaposlenost, niski prihodi, loše obrazovanje roditelja, razvod braka, mentalne bolesti kod braće i sestara. Rizični faktori povezani sa sa očevim socioekonomskim statusom bili su snažniji od ovog faktora kod majki, dok su rizični faktori povezani sa vitalnim statusom i mentalnom bolestima majke bili značajniji nego što su ovi faktori kod očeva.

U odnosu roditelj-dete pokazuje se da su oštećeni odnosi, slaba privrženost i siromašne veze između majke i deteta značajniji rizični faktor nego ove veze na relaciji otac-dete (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002). Nalaz je da je 15% mlađih koji su izvršili samoubistvo imalo zvaničnu dijagnozu mentalnih bolesti, pri čemu kod mlađih muškog pola dominira šizofrenija, a kod ženskog pola afektivni poremećaji i poremećaji ishrane. Globalni rezultat ove studije jeste da su porodična istorija suicida i mentalnih bolesti najvažniji faktori rizika. Ipak, samo 30% samoubistava mlađih bilo je povezano sa ova dva faktora što govori da prevencija treba da bude usmerena ka opštoj populaciji (Agerbo, Nordentoft, Mortensen, 2002).

U Danskoj studiji o rizičnim faktorima pokušaja suicida adolescenata i mlađih, došlo se do saznanja da je prvi pokušaj suicida bio povezan sa sledećim porodičnim faktorima rizika: psihijatrijske bolesti roditelja, suicidalno ponašanje roditelja, zlostavljanje i zanemarivanje dece. Faktori rizika kod mlađih su: psihijatrijske bolesti, fizički hendikep, boravak u zatvoru, zavisnost od droga, neobrazovanost i nezaposlenost. Zaključak je da stigmatizacija, socijalna isključenost i mentalne bolesti mlađih i roditelja povećavaju rizik od pokušaja suicida (Christoffersen, Poulsen, Nielsen, 2003).

Samopovređivanje kao "put ka suicidu". Samopovređivanje, uključujući i pokušaje suicida, je jedan od najprepoznatljivijih faktora rizika za samoubistvo mlađih (Carter, Reith, Whyte 2005; Gibb, Beatrualis, Ferguson, 2005). Ono predstavlja način "razrešavanja" (promene, kontrole) teškog unutrašnjeg emocionalnog stanja putem namernog nanošenja povreda vlastitom telu koje dovode do oštećenjenja tkiva.

Samopovređivanje se deli u devet kategorija (Walsh, Rosen, 1988): cutting/rezanje, biting/griženje, abrading/guljenje kože, severing /odrezivanje/prorezivanje, inserting/umetanje, burning/paljenje, ingestion or inhalation/ingestija ili inhalacija, hitting/udaranje, constricting/stezanje /stiskanje npr. delova tela.

U opštoj populaciji rasprostranjenost samopovređivanja je oko 1%, a kod adolescenata čak 10-15% (Mitić, Milosavljević, Krasić, 2010).

Postoje tri osnovna uzroka samopovređivanja mlađih (Sičić, Mužinić, 2008):

1. *regulacija emocija* - pokušaj da se telo dovede u ravnotežu nakon turbulentnih i uznemirujućih emocija;
2. *komunikacija* - samopovređivanje kao način da se izrazi ono što nije moguće izraziti rečima;
3. *kontrola ili kazna* - ponavljanje obrasca zlostavljanja pretrpljenog u detinjstvu (fizičkog ili seksualnog) i tzv. magično

razmišljanje ("ako povredim sebe, ono loše čega se bojim neće se dogoditi").

Procenjuje se da je suicid 10 puta češći među onima koji su imali činove samopovređivanja. Nekada nije jasna granica između samopovređivanja i pokušaja suicida jer se radi o kontinuumu jednog ponašanja. Ta granica se donekle može prepoznati po stepenu suicidalne namere (da li je ona bila jača ili slabija), tačnije po stepenu ugroženosti vitalnih funkcija organizma, kao i sredstvima koja su korišćena kod samopovređivanja. Zato američki kliničari samopovređivanje dele u dve kategorije: u suicidalno i nesuicidalno (Simić, 2010).

No, činjenica je da su prethodne epizode samopovređivanja jedno od glavnih predskazatelja suicida, ali čak i kada ne postoji suicidalna tendencija rizik od fatalnog ishoda samopovređivanja uvek je realan. Takođe, adolescenti koji imaju višestruke ponovljene činove samopovređivanja mogu razviti osećaj bespomoćnosti i gubitka kontrole nad svojim životom, što može ojačati suicidalne ideje. Dodatni rizik od samoubistva povećava se i saznanjem da čak 80% adolescenata koji se sampovređuju zloupotrebljava psihoaktivne supstance (Mitić, Milosavljević, Krasić, 2010).

Facebook i sms-"nova mesta" najava i oporuka. Ispitivanja onih koji su pokušali samoubistvo, pokazuju da se radi o mladim ljudima koji su u velikoj meri neuklopljeni u društvo (osećanje usamljenosti) i koji su bili u izrazito lošim odnosima sa najužom porodicom i roditeljima. Zajedničko samoubistvo dve mlade devojke u Beogradu, koje su skočile sa pančevačkog mosta u Dunav 2011. godine, ukazuje na "nova mesta" najava autodestrukcija, a to su internet, društvene mreže, fejsbuk i sms-poruke. To govori o vapaju za pomoć usamljenih, socijalno odbačenih i lično nesrećnih mladih osoba u virtuelnom životu koji ostaje kao jedina spona sa realnim društvom. Neki pokušaji i najave samoubistva koji se dešavaju na Brankovom mostu u Beogradu pokazuju i efekte imitacije drugih ali i savremeni duh vremena oličen u kulturi spektakla i opšte deintimizacije. Ipak većina najave ovih "samoubistava sa mosta", a koje

nekada spreče razgovorom prolaznici, jesu tipičan "poziv u pomoć" i vapaj za smislim postojanja (Jugović, 2011-3).

Mediji. Medijski izveštaji o samoubistvima, po više relevantnih istraživanja, ne predstavljaju dominantni faktor rizika za samoubistva mlađih, niti ima dokaza da oni smanjuju stope suicida (Milavić, 2010). Ali, senzacionalističko izveštavanje o samoubistvima mogu biti važan kontekst samoubistava mlađih, posebno kroz efekat imitacije. Mladi a naročito adolescenti su posebno osteljiva grupa u odnosu na medijske uticaje. Obično se oponašaju način i sredstava samoubistva. Takođe, kao model reagovanja na određene životne krize i sukobe koji iskažu npr. popularne javne ličnosti može biti unutrašnja legitimacija samoubistva za mlade osobe koje su u visokom riziku. Poznate su i "male epidemije samoubistva" u nekim zajednicama posle suicidalnih činova poznatih ličnosti.

Negativan uticaj je veći kada postoji sličnost između osobe koja izvršila samoubistvo i posmatrača, u pogledu uzrasta, pola, nacionalnosti i slično (Stanković, Penev, 2009). Mediji nekada samoubistva prikazuju vrlo uprošćeno i uzroke pripisuju pojedinačnim faktorima iako znamo da samoubistva nastaju kao kompleks spoljnih faktora i individualnih osobenosti. Suzdržano i odgovorno izveštavanje medija može spasiti mnoge živote jer smanjuje rizike od tzv. oponašajućih samoubistva (Milavić, 2010).

Zloupotreba psihoaktivnih supstanci. Zloupotreba alkohola i droga je na uzročno-posledični način povezana sa samoubistvima mlađih. Psihoaktivne supstance mogu uticati na javljanje suicidalnih misli i ponašanja, ali i obrnuto, suicidalne misli mogu uticati na njihovo korišćenje i biti sredstvo lakšeg sprovođenja u delo ideje o samoubistvu (tzv. dezinhibitor). Procjenjuje se da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci prisutna između jedne četvrtine i jedne polovine izvršenih samoubistava, kao i da alkoholna intoksikacija povećava rizik od samoubistva i do 90 puta (Stanković, Penev, 2009). Zloupotreba psihoaktivnih supstanci kod mlađih ima veći značaj kao faktor rizika samoubistva kada je udružena sa porodičnim nedaćama i gubicima,

socijalnim krizama porodice i društva, depresivnim stanjima i emocionalnim problemima. Impulsivnost kod samoubistava mladih je, takođe, pojačana dejstvom psihoaktivnih supstanci. Zloupotreba psihoaktivnih supstanci kao faktor rizika je bitno izraženiji kod mladića nego kod devojaka.

Socijalna isključenost. Podaci o drastičnom povećanju stope samoubistava mladih u Evropi i SAD u poslednje četiri decenije korenspodiraju sa povećavanjem više dimenzija socijalne isključenosti ove starosne grupe, kao što su: stope nezaposlenosti i siromaštva, potrošnja, stanovanje, relativno opadanje prihoda zaposlenih, smanjena socijalna mobilnost, opadanje upotrebe vrednosti diploma na tržištu rada, usamljenost i dosada, itd.

Kako ističe Filipović (2010-1), nezaposlenost je veoma traumatizirajuće iskustvo za mlađe. "Ono im uskraćuje pristup ognjištu vrednosti, velikoj logorskoj vatri sveta rada, koji osim redovne plate, pruža i društveni status priznanje od drugih, osećanje da je čovek koristan, priznat, priliku da se steknu prijatelji i neprijatelji, regulisanu upotrebu vremena i prostora, mogućnost pravljenja planova za budućnost... Naravno, uticaj nezaposlenosti na samoubistvo nije automatski i direktn. On zavisi od društvenog, afektivnog i psihološkog konteksta u kome žive različite individue, od širine polja njihove moguće akcije, od "mreža solidarnosti" koje poseduju i podrški koje mogu da dobiju, od mesta i statusa koji "posao" zauzima u njihovom životu" (Filipović, 2010-1: 432).

Motivi i načini samoubistava mladih. Na uzorku od 277 samoubistva u Beogradu (Knežić, Savić, 2010) koja su izvršena u periodu od tri godine (2006-2008.) mlađi uzrasta do 30 godina čine 14% svih samoubistava, a od toga do 24 godine starosti 7% (uzrasna kategorija od 31-60 godina činila je 44%, a ona preko 60 godina starosti 42%).

Struktura motiva samoubistava kod populacije do 30 godina izgleda ovako: 1) psihička bolest (29%); 2) bolest zavisnosti (19%); 3) ljubavni problemi i telesna bolest (po 14%); 4) učinjeno krivično delo (10%); 5) porodični sukobi, problemi na poslu i finansijski problemi (po

5%). Za razliku od populacije mlađih, motivi poput bolesti zavisnosti i ljubavni problemi su veoma retki kod srednje i starije populacije gde dominiraju telesna i psihička bolest, kao i porodični sukobi (Knežić, Savić, 2010).

Prema načinu izvršenja samoubistva mlađih do 30 godina starosti na prvom mestu su upotreba vatretnog oružja i skok sa visine (po 37%), na drugom mestu je vešanje (18%) i na trećem utapanje (8%). Sa druge strane, kod populacije od 31-60 godina i preko 60 godina na prva tri mesta u strukturi samoubistva prema sredstvima izvršenja su vešanje, vatreno oružje i skok sa visine. Ova razlika samo potvrđuje činjenicu o impulsivnosti samoubistava mlađih: mlađi ređe biraju načine koji zahtevaju pripremu i duže planiranje, kao što je to potrebno u slučaju izvršenja samoubistva vešanjem. Takođe, mlađi do 30 godina starosti, u odnosu na druge dve starosne grupe u uzorku, najmanje ostavljaju oproštajna pisma – samo 12% svih oproštajnih pisama (Knežić, Savić, 2010).

PREVENCIJA SAMOUBISTAVA MLADIH

Osnovni prioriteti u prevenciji suicida mlađih jesu: smanjivanje društvenih tabua i zabluda o suicidu mlađih; unapređivanje ranog prepoznavanja ponašanja koja čine "zname za uzbunu"; fokus prevencije na saznanjima o rizičnim i protektivnim faktorima; medijska deglamurizacija i desimplifikacija u izveštavanju o slučajevima suicida; izrada osnovnih preventivnih strategija; i na opštem društvenom nivou (kao univerzalna prevencija) povećavanje socijalne uključenosti mlađih.

Zablude ("mitovi") o samoubistvima mlađih. Svako samoubistvo i svaka smrt se ne mogu sprečiti. Ipak, zablude i negativni "mitovi" o samoubistvima mlađih utiču na to da sredina ne prepoznaće one kojima treba pomoći. Zato među nastavnicima, pa čak i roditeljima onih koji su pokušali ili izvršili samoubistvo, vidimo često nevericu i čuđenje. Najčešće zablude i mitovi koji su prisutni u odnosu socijalne

sredine prema samoubistvima mladih a koje mogu uticati i na "rezultat" individualne odluke o suicidalnom činu, jesu (Balkanexpress, 2009):

- mladi koji pričaju o samoubistvu, nikada to ne pokušavaju ili ne ostvare;
- pokušaji samoubistva i izvršenje samoubistva se dešavaju bez upozorenja;
- ako je osoba pokušala i preživela samoubistvo, više to neće pokušati;
- kad neko namerava da izvrši samoubistvo, u tome se ne može se sprečiti;
- razgovor o samoubistvu ili pitanje o tome da li se neko oseća "sklon samoubistvu" samo će ohrabriti tu osobu da to i pokuša;
- samoubistvo je genetski nasledno;
- samoubistvo je bezbolno;
- depresija i samouništavajuće ponašanje se retko javlja kod mladih;
- primetno i naglo poboljšanje u duševnom stanju osobe koja je pokušala samoubistvo u krizi ili depresivnom periodu, znači da je prošao rizik od samoubistva;
- kad osoba jednom postane "sklona samoubistvu", uvek će ostati "sklona";
- većina mladih u suicidalnom riziku nikada ne zatraži pomoć za svoje probleme;
- rasturanje veza je toliko česta pojava, da to ne dovodi do samoubistva;
- mladi skloni samoubistvu su "ludi" ili isključivo duševno bolesni;
- samoubistvo se mnogo češće događa kod mladih iz visokih ili niskih socio-ekonomskih slojeva društva; itd.

Proces samoubistava mladih: rano prepoznavanje "znakova za uzbunu". Samoubistvo mora da se razume i kao proces tokom koga čovek menja svoje ponašanje i emocionalno stanje. Za mlade je karakteristično da je taj proces brži u odnosu na odrasle, što zahteva bolje prepoznavanje promena u ponašanju od socijalne sredine u kojoj se kreću mladi sa rizikom za samoubistvo. Samoubistvu, najčešće, prethodi proces koji počinje prolaznim suicidalnim mislima, zatim se ideja o samouništenju razvija kroz konkretnije planove, u kasnijim stadijumima prisutan je visok nivo depresije i beznadežnosti, potom dolaze suicidalni pokušaji i konačno, učinjeno samoubistvo (Stanković, Penev, 2009).

Osnovana strategija prevencije jeste rano prepoznavanje ponašanja koja predstavljaju "zname za uzbunu" kao što su (Balkanexpress, 2009; RAJE, 2011):

- skorašnje samoubistvo/ili smrt druge prirode/prijatelja ili nekog od rodbine;
- raniji pokušaju samoubistva;
- preopterećenost temom smrti i pominjanje samoubistva;
- depresija, poremećeno ponašanje i problemi sa prilagađavanjem, zloupotreba droga;
- poklanjanje vrednih stvari ili pravljenje testamenta i nekih drugih konačnih aranžmana;
- velike promene u spavanju - previše ili premalo;
- stres posle saobraćajne nesreće;
- nagle i ekstremne promene u navikama u vezi sa hranom: mršavljenje ili debljanje;
- povlačenje od prijatelja/porodice ili druge veće promene u ponašanju;
- napuštanje dotadašnjih životnih aktivnosti;

- promene u ličnosti: npr. izlivi besa, impulsivno i nehajno ponašanje/nemar za svoj izgled ili zdravlje;
- česta razdražljivost i neobjasnjeno plakanje;
- česte izjave o svojoj bezvrednosti i neuspješnosti;
- nezainteresovanost za budućnost.

Prevencija fokusirna na faktore rizika i zaštite. Koncept rizičnih i protektivnih faktora omogućava jasniju identifikaciju populacija ili specifičnih grupa koje mogu biti u suicidalnom riziku. Podsticanje protektivnih i redukovanje faktora rizika jeste jedan od najvažnijih pristupa u prevenciji samoubistava mladih. Dva bitna zaštitna faktora koji smanjuju rizik od samoubistva i ostalih vidova autodestruktivnih ponašanja kod mladih su (NSHC, 2011):

- stvaranje uslova koji će dovesti do razvoja samopouzdanja kod mladih, kao i razvoja veština suočavanja sa emotivnim problemima;
- razvijanje i dostupnost sistema društvene podrške, naročito u momentima psihičke krize (bilo da podrška dolazi od porodice, škole, zdravstvene ustanove ili neke druge specijalizovane službe).

Edukacija medija. Mediji svojim senzacionalističkim izveštajima o samoubistvima često više deluju podstičuće nego sprečavajuće na samoubilačke akte kod onih osoba koje su u riziku. Edukacija medija u deglamurizaciji samoubistava je od vitalne važnosti (WHO, 2009). Mediji treba da predstavljaju životne probleme tako što će ohrabriti ljude da traže pomoć u ličnim i porodičnim kriznim situacijama (Stanković, Penev, 2009).

Osnovne preventivne strategije. Svakom razvijenom i humanistički orijentisanom društvu je neophodna sistemski urađena nacionalna strategija prevencije poremećaja ponašanja mladih, pa i suicidalnog ponašanja. Prevencijom i tretmanom ne treba da se bave samo malobrojne nevladine organizacije već to je zadatak organizovanog sistema države. Zato se prevencija samoubistva mora fokusirati na

preventivnu strategiju koja treba da ima tri nivoa: univerzalni, selektivni i indikovani.

Univerzalna prevencija je usmerena na opštu javnost i ona ima generalni značaj. Ovaj nivo prevencije uključuje sledeće aktivnosti:

- promocija pozitivnog mentalnog zdravlja;
- unapređenje faktora rezilijencije u zajednici;
- smanjivanje upotrebe psihoaktivnih supstanci među mladima;
- informisanje i edukovanje javnosti o temama koje su povezane mentalno-zdravstvenim problemima i poremećajima ponašanja mlađih;
- prevencija među-vršnjačkog nasilja;
- izvođenje programa prevencije u školama (sa ciljem npr. jačanja faktora otpornosti na mentalne i psihičke probleme, poput načina rešavanja kriznih ličnih situacija ili veština traženja podrške);
- podrška roditeljstvu, razvoju i mentalnom zdravlju porodice;
- promocija mentalnog zdravlja u zajednici;
- trening programi za profesionalce koji treba da se bave prevencijom i tretmanom suicidalnih ponašanja;
- izrada internet sajtova koji se bave prevencijom suicida;
- državna podrška naučnim istraživanjima fenomena i prevencije suicida, itd.

Selektivna prevencija je ciljana na pojedince kod kojih postoji veći rizik od suicidalnog ponašanja nego kod prosečne osobe. Ovaj nivo prevencije zahteva specifične strategije procene osoba sa većim suicidalnim rizikom. To mogu biti npr. osobe koje imaju porodični istoriju mentalnih bolesti ili suicidalnog ponašanja. Kod mlađih su to osobe koje imaju izražene rane znake ličnih teškoća poput depresivnosti i anksioznosti. Selektivne intervencije treba da kod ovakvih osoba uvećaju

veštine rešavanja i savladavanja ličnih mentalnih problema (ojačavanje protektivnih faktora) i izgradnje rezilijentnosti.

Indikovana prevencija se usmerava ka ljudima koji imaju najveći rizik od suicidalnog ponašanja. Intervencije indikovane prevencije treba da obuhvate pojedince čije ponašanje ukazuje na aktuelni rizik od suicidalnog ponašanja. To mogu biti osobe u dubokoj depresiji ili one koje su pokušale suicid u poslednjih nekoliko meseci. Procenu i tretman osoba koje spadaju u ovu grupu sa najvećim rizikom od suicida rade specijalizovane službe i posebno edukovane psiho-socijalne ekipe stručnjaka (psihiyatara, psihologa, specijalnih edukatora, socijalnih radnika). Deo ove prevencije mogu biti i tzv. tele-apel službe koje osobama u suicidalnom riziku mogu pružiti "prvu" savetodavnu pomoć kroz urgentno jačanje ličnih psihičkih i socijalnih kapaciteta suočavanja sa suicidalnim mislima i odlukama.

Opšti nivo prevencije: socijalna uključenost mladih.

Najopštiji nivo prevencije suicida mladih jeste povezan sa pitanjima socijalne uključenosti i integrisanosti mladih u raznolike društvene tokove i mreže putem kojih se zadovoljavu potrebe za radom, školovanjem, zapošljavanjem, identitetskim pripadanjem, kulturnim sadržajima, socijalnim aktivizmom, itd.

DEVIJANTNOST BEDE ILI BEDA DEVIJANTNOSTI: PROSJAČENJE I SKITNJA

Prosjačenje i skitnja spadaju u "klasične" socijalne probleme i društvene devijacije. Ova društvena pojava poznata je još od robovlasničkog društva, tačnije od nastanka prvih socijalnih raslojavanja. Kroz istoriju ljudskog društva prosjačenje i skitnja menjali su sadržaje, oblike i obim ispoljavanja, ali je jedna činjenica uvek ostajala ista: prosjačenje i skitnja su neodvojivi deo pojave siromaštva. Kao deo siromaštva, prosjačenje i skitnja imaju sve karakteristike socijalnog problema. Prosjačenje i skitnja jesu i devijantna ponašanja zato što dovode u pitanje jednu od najvažnijih vrednosti svakog društva: to je vrednost ljudskog rada i sticanja sredstava za život putem rada.

Sa druge, strane u savremenom društvenom kontekstu prosjačenje ima vrlo upečatljive izazove za državu zbog jasne veze između ove pojave i organizovanog kriminala, trgovine ljudima i decom, prostitucije i zloupotrebe i zlostavljanja dece. Prosjačenje ima danas i upečatljiv međunarodni karakter, i u pogledu fenomenologije pojave, ali i u pogledu neophodnosti saradnje dražava u prevenciji ove društvene devijacije.

DEFINISANJE PROSJAČENJA I SKITNJE

Prosjačenje i skitnja nisu sa teoretskog i empirijskog stanovišta privlačila veliku pažnju naučnika, pa tako i nema mnogo definicija ove pojave. Jedan broj tih shvatanja polazi od moralističkog stava u odnosu na prosjačenje i skitnju. Pa tako, u klasičnoj pravnoj literaturi u Francuskoj pod prosjacima se podrazumevaju one osobe koje ne mogu dokazati da žive poštено i moralno, niti to mogu potvrditi osobe dostoje verovanju. Stara definicija sa legalno-pravnog aspekta pod prosjacima podrazumeva one osobe koje nemaju ni zanimanje, ni zanat, ni sigurno boravište, niti mesto za opstanak (Milosavljević, 2003).

U pozitivno-pravnom smislu prosjačenje se shvata kao prekršajno delo bez jasne definicije samog pojma, uz određene sankcije. U sociološkom pogledu prosjačenje je društvena devijacija i socijalni problem koji se sastoji u sticanju materijalnih vrednosti traženjem od drugih lica, bespovratno i bez pružanja protivusluge. Ova definicija prosjačenja ima tri obeležja (Milosavljević, 2003): 1) iskanje ili traženje koje može biti govornim putem ili gestom (ispružena ruka ili slično); 2) sticanje materijalnih vrednosti (novac, hrana, odeća, obuća i sl.); 3) odsustvo vraćanja i bilo kakvih protivusluga (mada, prosjačenje često prate neke prividne protivusluge, stim što ta ponuđena usluga nikad nije ekvivalentna onome što se dobija — na primer, gatanje, vraćanje ili neke manje zanatske usluge kao što je pranje šoferšajbne na kolima itd.).

Za prosjačenje bi se moglo reći da predstavlja oblik sticanja materijalne dobiti korišćenjem sklonosti ljudi ka samilosti prema osobama koje se time bave (Bose, Hwang, 2002-09-03). Iza toga često proističe zloupotreba koja se izražava kroz organizovani kriminal i eksplataciju osoba, a posebno dece koja su primorana na ovaj oblik aktivnosti. To se odnosi na jedan broj osoba sa hendikepom ili pripadnika marginalnih grupa. Kao delatnost koja ima negativne posledice po psiho-

socijalno stanje pojedinca, kao i na teškoće u socijalnom funkcionisanju, iziskuje naročitu pažnju socijalnih službi za prevenciju i obezbeđenje odgovarajućih uslova socijalne terapije i rehabilitacije (Vidanović, 2007).

Prosjačenje se definiše i kao javni poziv za novac ili hranu na ulici od osoba koje se nalaze u stanju krajnjeg siromaštva i nemaštine (<http://dictionary.die.net>). Jedna od definicija prosjačenja polazi od toga da ono može biti jedino moguće sredstvo za preživljavanje ljudi koji nemaju posao i nemaju pristup socijalnom osiguranju, što se posebno odnosi na izbeglice bez dokumenata i poljoprivrednike u vreme gladi i suše. Prošnja se vezuje i za ljude koji koriste drogu, alkohol i imaju psihijatrijske i porodične probleme što ih sve sprečava da žive u svojim primarnim porodicama. To su ljudi koji su odbačeni od porodica i koji se nalaze na ulici kao skitnice gde se izdržavaju prošnjom. (<http://encyclopedia.thefreedictionary.com>)

Prosjaci su uglavnom ljudi koji nisu u stanju da zarađuju legalnim radom za život i koji se izdržavaju milostinjom i milosrđem drugih ljudi (<http://definitions.uslegal.com/b/beggars/>). To su osobe koje: 1) su provele veći deo svog života u institucijama i koje imaju slabu socijalnu i porodičnu podršku kada napuste sistem za negu ili zatvor; 2) imaju problem mentalnog zdravlja kada ne dobijaju tretman; 3) koje životom na ulici i prošnjom izbegavaju prethodno doživljene situacije poput fizičkog, psihičkog i seksualnog zlostavljanja u porodici; 3) obično sa sela ili iz manjih gradova koje nisu uspeli da pronađu posao u gradu i koje socijalne okolnosti (npr. glad) opredeljuju da se izdržavaju prošnjom; 4) gde prošnja nastaje kao posledica zloupotrebe droga.

Prosjačenju je veoma bliska pojava skitnje, naročito u fenomenološkom i etiološkom pogledu, s tim što one nisu nužno istovetne pojave (Peace Studies Program, 2006).

Najveća sličnost ogleda se u činjenici da je skitnja često praćena prosjačenjem kao glavnim načinom izdržavanja i da se prosjaci regrutuju iz reda skitnica. Postoje mišljenja i da je reč prosjačenje ("fechten" što znači "aktiviranje ruku") iskovana na bazi ponašanja projaka proizvliših

iz skitnica i pustolova srednjeg veka koji su vršili razna krivična dela, kao što su razbojništva, krađe, paljevine, itd. (Milutinović, 1981: 372). Međutim, vidljivo je da nisu sve skitnice prosjaci (ali je i činjenica da većina prosjaka skita) pa iz tog razloga ne možemo staviti apsolutni znak jednakosti između skitnje i prosjačenja. Jedan od najpoznatijih istraživača skitnje u svetu Aleksandar Veksliar smatra da bi se skitnja mogla izdvojiti kao poseban podtip prosjačenja.

Skitnju bi se mogla definisati sa tri pozicije: pravne, sociološke i psihološke. Pravni pojam vezan je za zakonske odredbe o skitnicama. U krivičnom pravu termin skitnica se javlja u francuskom i engleskom jeziku još u XIV veku, a pojam skitnje u XVIII veku. Od tada se ti pojmovi sa svojim istorijskim specifičnostima različito tretiraju u pravnim sistemima pojedinih zamalja (Milutinović prema A. Vexliard, 1981). U sociološkom smislu skitnja (neki je nazivaju i vagabondažom: od francuske reči *vagabond* - što znači skitnica) je društvena pojava koja izvire iz društva, iz društvenih odnosa, struktura i uslova. "To je negativna pojava koja se ispoljava na osnovu ponašanja skitnica tj. takvih lica koja su, manje više, izolovana od društvenog života, koja nikada ozbiljno ne traže zaposlenje, a nemaju sopstvenih sredstava za život, već žive od prosjačenja, krađe i drugih sličnih delatnosti" (Milutinović, 1981: 371).

U ovoj definiciji uočavamo sledeća obeležja i karakteristike skitnje: 1) izolovanost od društva; 2) društvenu marginalizaciju izraženu kroz nezaposlenost i nemogućnost normalne egzistencije zbog nedostatka sredstava za život; 3) postojanje veze sa drugim devijacijama (prosjačenjem, kriminalom – krađama) koja predstavlja adaptaciju na uslove života.

U psihološkom smislu skitnice se najčešće opisuju kao osobe sa izrazito slabim voljnim osobinama i slabom unutrašnjom psihološkom čvrstinom što rezultira sa devijacijama u strukturi ličnosti (asocijalni tipovi) i sa jasno izraženim crtama neprilagođenosti društvenoj sredini (Milutinović, 1981: 371). Ovo shvatanje skitnje potencira dva momenta: 1) skitnju kao devijaciju ličnosti (asocijalnost i neprilagođenost); 2)

odbijanje prilagođavanja društvu (odbijanje svoje uzroke ima u poremećajima ličnosti).

Psihološka definicija ima ključnu slabost zbog očitog brkanja uzroka i posledica: odbijanje prilagođavanja društvu i poremećaji u ličnosti svoje uzroke imaju, prevashodno, u uslovima i načinu života. Jer, uslovi i načini života kod prosjaka i skitnica nisu određeni poremećajima (devijacijama) ličnosti, već njihovim društvenim položajem (koga karakteriše marginalizacija i društvena izolovanost). Njihovo odbijanje da se prilagode društvu i prilagođavanje na neki drugi način (devijantan) izraz je adaptacije na društveni položaj i uslove i način života, a određene karakteristike ličnosti pre pogoduju prosjačenju i skitnji nego što su glavni uzroci.

Kada se analizira prosjačenje i skitnja dece i maloletnika može se reći da ova pojava predstavlja vid ometenosti u socijalnom razvoju i zadovoljavanju socijalnih potreba dece i omladine. U stvari dolazi do osujećenja i izvitoperenja u zadovoljavanju potreba, jer prosjačenje i skitnju dece i maloletnika prati siromaštvo (beda), neobrazovanost, nepismenost, kulturno zaostajanje, razni vidovi otuđenja, zloupotreba i zanemarivanje od roditelja, itd (Jugović, 1998). Prosjačenje i skitnja maloletnika predstavljaju devijaciju povlačenja kao vid reakcije na nepovoljne društvene i socijalne okolnosti i uslove života ali i kao specifičan supkulturini izraz nekih marginalnih društvenih grupa.

SOCIJALNE KARAKTERISTIKE

Prva upečatljiva karakteristika ove pojave jeste njen *istorijski karakter*. Prosjačenje i skitnja poznati su još od starog i srednjeg veka. Ova društvena pojava javila se kada je društvo počelo da se socijalno raslojava i kada je nastao prvi sloj siromašnih. Pojavom i razvojem robovlasničkog društva javlja se sloj isluženih i nepotrebnih robova koji su činili gradsku sirotinju. Ovi prvi prosjaci i skitnice obično su uz vojsku

išli u ratove. U srednjem veku krstaški ratovi ostavili su za sobom veliki broj skitnica i pustolova koji su živeli van zakona. "Među njima posebno se zapažaju vojnici poraženih armija, razni artisti, komedijaši, šarlatani, mačevaoci i pevači" (Milutinović prema A. Vexliard, 1981: 370). Prosjačenje i skitnja naročito su se razvili u periodu ranog kapitalizma usled masovnog osiromašenja, pauperizacije i stvaranjem tzv. rezervne armije rada, odnosno viška stanovništva. Prosjačenje i skitnja imaju istorijsku uslovljenost koja se ogleda kroz činjenicu da je ova pojava menjala svoje oblike, vidove, sadržaje i načine ispoljavanja.

Karakteristika prosjačenja i skitnje nalazi se u činjenici da ova devijacija predstavlja tip tzv. *adaptivne devijacije*. To znači da ljudima koji skitaju i prosjače nisu, zbog društvenog položaja, dostupna društveno prihvatljiva sredstva za sticanje materijalnih vrednosti. Ovakva situacija dovode do toga da prosjačenje i skitnja postanu način egzistencije, odnosno način adaptacije na društvene zahteve.

Društvena izolacija prosjaka i skitnica stvara kao karakteristično obeležje ove pojave specifičnu *supkulturu*. Prosjaci i skitnice ne koriste na stalan način postojeće društvene funkcionalne mehanizme, ne znaju za socijalne veze — ekonomске, pravne, političke, teritorijalne, kulturne i druge. To su izolovani i zaboravljeni ljudi bez društvenih odnosa i veza (Milutinović, 1981). Duga a nekad i višegeneracijska društvena izolovanost neminovno stvara supkulturne obrasce ponašanja i vrednosti. Prosjačenje i skitnja imaju sve karakteristike tzv. "kulture siromaštva" (Lewis, 1985). Ova "kultura" ili još preciznije rečeno supkultura predstavlja način adaptacije i reakcije marginalizovanih slojeva na svoj socijalni i kulturni položaj.

(Sup)kultura "predstavlja napor za ovladavanjem osećaja beznadežnosti i očajanja koji nastaju iz shvatanja nemogućnosti postizanja uspeha koji bi bio u skladu s vrednostima i ciljevima šireg društva. Kultura bede nije samo prilagođavanje objektivnim uslovima društva. Kada nastane, ona teži svom ovekovečavanju, iz generacije u generaciju, delujući na decu. U uzrastu od šest ili sedam godina deca iz

islama su obično već apsorbovala osnovne vrednosti i stavove svoje supkulture i nisu psihološki pripremljena da iskoriste uslove koji se menjaju ili mogućnosti koje im se mogu ukazati u životu" (Luis, 1985: 16). Odlike ove supkulture jesu i specifičan sleng, kao šifre i lozinke koje im služe u komunikaciji, a naročito u zaštiti od policijskog privođenja.

Prosjaci i skitnice pripadaju vidljivim *marginalizovanim grupama* i najnižim društvenim slojevima koji žive u izrazito lošim socijalnim, kulturnim i ekonomskim uslovima života. Među prosjacima i skitnicama je visok procenat nepismenih, bez zanimanja i sa neupotrebljivim zanimanjima. Takođe, kulturne i higijenske navike, zbog načina života, zaostaju za prosečnom populacijom. Sve ovo doprinosi nerazvijenosti većine širih ljudskih potreba, osim potrebe da se preživi, prehrani i zaštiti od vremenskih nepogoda. Prosjačenje i skitnja pokazuju se i kao postojana društvena pojava. Ona ima tendenciju reprodukcije tako da se unutar porodice i među različitim generacijama iste porodice stalno obnavlja.

Prosjačenje karakteriše *mobilnost i razrađenost tehnika prošnje*. Prosjaci (naročito profesionalni) stalno menjaju mesto boravka, tražeći područja gde se najviše daje. Uspeh u prosjačenju zavisi od broja prolaznika, vremena i mesta za prošnju, spremnosti prolaznika da daju novac, itd. "prilikom prošnje prosjaci se često predstavljaju na razne načine, samo da bi izazvali samosažaljenje kod prolaznika. U tom smislu, govori se o posebno razrađenoj tehniči ("moljenje milostinje") koja se prenosi na novopridošle prosjake i svoju decu, koju prosjaci posebno uvežbavaju za prosjačenje" (Milutinović, 1981: 372). Čest je slučaj zloupotrebe dece u prosjačenju: držanje bose i gole dece na hladnoći, pokazivanje raznih telesnih deformiteta (nekad čak u tu svrhu i nasilno sakate sopstvenu decu) "iznajmljivanje" dece drugim prosjacima, itd. Skitnja (kada se posmatra odvojeno od prosjačenja) i kod odraslih i kod maloletnika karakteriše se besposličenjem i besciljnim lutanjem. Za maloletnike je karakteristično da beže od kuće dok ih ne otkriju policija i

socijalne službe. U tom lutanju i skitnji, ne retko, oni čine prekršaje i krivična dela, naročito krađe.

Prosjačenje i skitnja odlikuju se *masovnošću i organizovanošću*, iako nema pouzdanijih podataka o stvarnom broju prosjaka i skitnica u našem društvu. Verovatna je i pretpostavka da ova pojava "raste" u periodima društvene krize i masovnog siromaštva. Kao i kod većine devijacija, i ovde postoji tamna brojka. Po nekim procenama u Srbiji ima 2.500 – 4.000 prosjaka iako institucije socijalne zaštite godišnje identifikuju nekoliko stotina prosjaka i skitnica (Milosavljević, 2003).

Procenjuje se da se u Beogradu više od 1.200 ljudi "bavi" prosjačenjem. Ova pojava je prerasla okvire pojedinačnih slučajeva i postala organizovana kriminalna delatnost u kojoj se godišnje samo u glavnom gradu Srbije ostvari prihod od oko deset miliona evra. Procena je da su u oko 90 slučajeva prošnje radi o profesionalnim prosjacima. Neke slobodnije procene ukazuju da prosečna mesečna zarada jednog beogradskog prosjaka može da ide i do 1.000 evra, a u zavisnosti od lokacije prošnje i milosrđa prolaznika. Organizovanost prošnje vidi se i po tome što prosjaci u našoj sredini imaju i "svoje radno vreme i dan za odmor": najčešće prose od devet ujutru do četiri posle podne, dok se nedeljom odmaraju.

U potrazi za milostinjom uključene su i čitave porodice. Najčešće se raspoređuju na glavnim raskrsnicima, prometnim parkovima, ispred verskih objekata, gradskih groblja i kod autobuskih i železničkih stanica. Organizacija se odvija tako što makro ili nekada najstariji član porodice prikuplja novac na kraju dana i raspoređuje ga ostalima.

Jedan od načina organizovanog prošenja su i tzv. *vršnjačke komune*, najčešće maloletnika, čiji su članovi bivši i sadašnji štićenici domova za decu bez roditeljskog staranja i deca pobegla od kuće. Ove grupe imaju po 20-30 članova. Stručnjaci smatraju da u Beogradu trenutno ima pet-šest grupa ovakvih grupa. Voda je obično ili najstariji ili fizički dominantan maloletnik. Poznato je da ove grupe maloletnika i dece borave po napuštenim kućama i zgradama van centralnog dela

grada, pa čak i šahtovima. Između vršnjačkih komuna dešavaju se i sukobi u kontroli teritorije koju pokrivaju prošnjom.

Ipak, uz društvenu krizu, ratove i osiromašnje srpskog društva nastao je jedan broj prosjaka koji nema organizovanu zaledinu. Obično se radi o osobama, "totalnim životnim gubitnicima", koje su imale čak i uspešne porodične i profesionalne živote ali su u krizi i naročito ratu na prostoru bivše Jugoslavije ostale i bez porodica i bez imovine.

Postoji bliska veza između prosjačenja i skitnje i drugih društvenih devijacija i kriminala, kao uzročno–posledična veza. To se posebno odnosi na alkoholizam, niže oblike prostitucije, neke vidove kockanja, pojedina krivična dela koja vrše prosjaci (najčešće krađe) ali i na krivična dela koja su vezana za organizovani kriminal, trgovinu ljudima i zloupotrebu dece. Često su isluženi kriminalci i bivše prostitutke uključeni u prosjačenje kao "prihvatljiviji" način obezbeđenja egzistencije nego što je to bila njihova dotadašnja "delatnost".

Prosjačenje i skitnja posebno su *rašireni među određenim etničkim grupama*. Kod nas je to slučaj sa Romima, kojih među prosjacima ima ubedljivo najviše, iako su u ukupnoj populaciji mala etnička zajednica. Ova činjenica pokazuje da pojedine etničke grupe i zajednice (Romi) imaju loš društveni položaj koji pokušavaju da prevaziđu adaptivnim devijacijama u koje spadaju i prosjačenje i skitnja.

TIPOVI I OBLICI PROSJAČENJA I SKITNJE

Postoje različite tipologije prosjaka i skitnica i različite klasifikacije prosjačenja i skitnje. Sve ove tipologije imaju vrlo jasne i socijalne, socijalno-političke i bezbednosne implikacije. Pa tako, Aleksandar Veksliar prosjake svrstava u tri grupe (Milosavljević, 2003: 213):

1. *socijalno slabe*: to su klasični prosjaci, na primer invalidi, stari, mentalno hendikepirani kod kojih je prosjačenje proizvod društvenih uslova i hendikepa;
2. *pojedince i grupe koji su izbačeni iz društvenih tokova*: usled rata i kataklizmi;
3. *gradsku sirotinju seoskog porekla*: koji su došli u gradove iz nerazvijenih područja i bave se klasičnim prosjačenjem.

Isti autor skitnju deli na elementarnu i strukturalnu (Milutinović prema Vexliard, 1981: 371):

1. *elementarna skitnja* javlja se kao posledica prirodnih nepogoda – poplava, gladi, suše, epidemija i sl. pojava.
2. *strukturalna skitnja* je posledica nezaposlenosti, ekonomskih kriza i drugih pojava koje izviru iz strukturalnih odnosa u društvu. Elementarna skitnja može preći u strukturalnu ukoliko društvo ne ukloni posledice elementarnih nepogoda.

Prema obliku prosjačenja mogu se razlikovati tri osnovna tipa (Milosavljević, 2003: 214):

1. *individualno prosjačenje*, kada se pojedinačno prosi i svako za sebe;
2. *grupno prosjačenje*, bilo da se dobit deli ili ne.
3. *kolektivno prosjačenje*, kada se grupno prosi, postoji podela uloga i organizator prosjačenja.

Prema načinu i obliku prosjačenja razlikuju se (Milutinović prema Vexliard, 1981: 372):

1. *klasično prosjačenje*: koje se ispoljava u traženju milostinje pozivajući se na bolest i fizičku nemoć;
2. *aktivno prosjačenje*: koje postoji onda kada prosjaci idu od kuće do kuće, prodaju predmete bez vrednosti, traže pomoć po

osnovu bolesti, nedavnog napuštanja bolnice ili izlaska iz zatvora.

U sociološkom pogledu najvažnija je podela prosjaka prema društvenom položaju i stilu života (Milosavljević, 2003: 213). Postoje dva osnovna tipa:

1. Siromašni, socijalno ugroženi prosjaci kod kojih se izdvajaju dva podtipa:

- a) slučajni prosjaci kojima prosjačenje nije stil života, niti način egzistencije ali u nekoj kriznoj situaciji prose i
- b) prosjaci iz navike koji su pokušali da se ponašaju na legalan način, međutim nakon višestrukih neuspelih pokušaja i siromaštva okreću se prosjačenju. Ova grupa prosjaka je na putu da postane profesionalna.

Ovi prosjaci često se vode u statistikama socijalne zaštite kao materijalno neobezbeđena lica (to se odnosi i na maloletnike). Deo maloletnih prosjaka u socijalnoj zaštiti vodi se i kroz kategoriju dece bez roditeljskog staranja.

2. Profesionalni prosjaci koji se prošnjom bave u vidu zanata. Oni imaju većinu obeležja uobičajnih profesija (čak i visoke prihode) kao što su:

- posedovanje specifičnih tehnika i metoda prosjačenja koje su rezultat obuke ili učenja;
- prostornu pokretljivost: obavljanje "posla" gde se očekuje najveća dobit uz najmanji rizik;
- praktično iskustvo kako pridobiti mušterije i zaštiti se od sankcija;
- udruživanje sa ciljem da se izbegnu sankcije, represije i neugodnosti "zanata";
- iznajmljivanje dece radi prosjačenja;
- međunarodno prisustvo mnogih profesionalnih prosjaka.

Prema kretanju prosjaka možemo govoriti o tri glavna tipa:

1. prosjaci koji *prose samo u određenim gradovima* i užim regionima;
2. tzv. *turistički prosjaci* koji idu u turistička mesta gde očekuju veliki broj ljudi a samim tim i veću šansu za dobijanjem "milostinje" pri čemu se po završetku "sezona" vraćaju u svoja mesta;
3. *međunarodni prosjaci* koji su deo međunarodno organizovanih kriminalnih grupa i koji prose u više zemalja.

TEORIJSKI PRISTUPI U RAZUMEVANJU PROSJAČENJA I SKITNJE

Različiti teorijski pristupi u okviru socijalne patologije i kriminologije nisu se posebno i specifično bavili prosjačenjem i skitnjom. Međutim, određenim opštim teorijskim konceptima mogli bi se objasniti neki od glavnih društvenih uzroka ove pojave.

Teorija anomije Roberta Mertona devijacije objašnjava društvenom protivrečnošću ili stanjem anomije koje dovodi do toga da određene društvene grupe (klase), zbog svog položaja u strukturi društva, ne mogu da do kulturalnih i poželjnih ciljeva dođu legalnim sredstvima. Pritisak ka devijantnom ponašanju biće najizraženiji u nižim klasama (kod najsiromašnijih i najmarginalizovanijih) gde je raskorak između ciljeva i sredstava najveći (Jugović, 2009-2). Jedan od mogućih pet adaptivnih reagovanja na stanje anomije (pored konformizma, inovacije, ritualizma i bunta) jeste i povlačenje. Povlačenje je adaptivna devijacija kod koje se odbacuju i kulturni ciljevi i dozvoljena sredstva. Ova devijantna adaptacija karakteristična je za prosjačenje i skitnju. Uzrok prosjačenju i skitnji je u doživljenom "dvostrukom neuspehu". Pošto su pri pokušaju da ciljeve ostvare dozvoljenim sredstvima doživeli neuspeh,

oni odbacuju i ciljeve i sredstva i adaptiraju se povlačenjem tj. devijacijom kao što je prosjačenje.

Dugotrajna društvena izolovanost i marginalizacija prosjaka i skitnica utiče na njihovo društveno adaptiranje i stvaranjem supkulture. To znači da prosjaci i skitnice imaju svoj poseban sistem vrednosti i način života. Funkcionalističkom *teorijom različitih sistema mogućnosti Ričarda Klauarda i Lojda Olina*, prosjačenje i skitnja mogli bi se objasniti konceptom supkulture povlačenja. Devijantne supkulture posledica su nemogućnosti siromašnih, nižih slojeva (nekih marginalizovanih etničkih zajednica) da dostignu poželjne i dominantne vrednosti koje nameće srednja klasa. Supkultura povlačenja (prosjačenje, skitnja, narkomanija, alkoholizam) pokazuje da ni nelegitimna sredstva nisu svima dostupna, kao što su dostupna kriminalnoj supkulturi i delimično konfliktnoj supkulturi. Prosjaci i skitnice ne učestvuju u kriminalu, sem povremenih sitnih krada. Znači, oni ne ulaze u sistematsku i organizovanu kriminalnu aktivnost. Supkultura povlačenja nastaje u neintegrисаним zajednicama (getima), gde prosjaci i skitnice status mogu tražiti samo u okviru najuže grupe (drugih prosjaka) a ne u široj devijantnoj sukulturi i kulturi uopšte.

Određeni oblici prosjačenja, a pre svega profesionalnog, mogu se shvatiti i *teorijom diferencijalne asocijacije*. To znači da prosjaci postepeno stiču znanje, veštine, tehniku i motivaciju za devijantno ponašanje. Prosjačenje se uči kroz interakciju u primarnim grupama pre svega porodici i vršnjačkoj grupi. Bitno je da u socijalizaciji maloletnika, pod uticajem okruženja postoje odobravajući stavovi prema ovom devijantnom ponašanju i da ti stavovi preovladavaju u odnosu na negativan odnos prema prosjačenju i skitnji (Jugović, 2009-2).

Teorija etiketiranja polazi od stava da nema bilo kakve devijacije mimo reakcije društva. To znači da sve devijante (pa samim tim i prosjake i skitnice) proizvode društvene grupe koje nametnu svoja pravila ponašanja i na osnovu njih sude i etiketiraju ona delanja kojima se krše ta pravila. Prosjačenje i skitnja bi, po ovom pristupu, imali svoje

faze razvoja ili "modele devijantne karijere". Pod uticajem društvene reakcije situacioni prosjaci (siromašni, ugroženi) pojačavaju primarnu devijaciju i postepeno reorganizuju svoju društvenu ulogu u pravcu prihvatanja devijantnog društvenog statusa.

Veliki ideo u društvenoj reakciji imaju i institucije socijalne kontrole koje svojim delovanjem stvaraju autsajdere, marginalce i u našem slučaju prosjake. Na primer, ustanove socijalne zaštite koje se bave prosjačenjem maloletnika (centri za socijalni rad, prihvatališta) svojim programima i načinima rada i organizacije (tzv. "totalne ustanove") mogu doprinositi obezličenju i gubitku identiteta kod maloletnika. Boravak u ovakvim ustanovama utiče na to da maloletnici zauvek nose etiketu devijanta i marginalca. Socijalna kontrola, kao način društvene reakcije na prosjačenje i skitnju, sankcijama, osudama i etiketiranjem ne zadire u korene prosjačenja i skitnje, nego, samo ovu devijaciju pojačava (Jugović, 2009-2).

Socijalno-antropološki pristup u proučavanju društvenih devijacija polazi od kriterijuma ljudskih potreba. Društvene okolnosti u kojima dolazi do izvitoperenja u karakteru, sadržaju, i načinima zadovoljenja univerzalnih ljudskih potreba (za udruživanjem, prevazilaženjem, ukorenjenošću, identitetom i okvirom orijentacije) mogu se označiti kao devijantne a ta društva bolesna (From, 1984). Prosjačenje i skitnja maloletnika su društvena pojava koja dovodi ili se ispoljava u osujećenju i izvitoperenju u zadovoljavanju ljudskih potreba, kao i u nemogućnosti iskazivanja čoveka kao radnog i stvaralačkog bića. Uzroci ove devijacije su u društvu ili u karakteru društva koje nije u stanju da zadovolji osnovne i autentične potrebe, pa ih pojedinci i grupe zadovoljavaju na devijantan način.

Kulturološke perspektive marginalizacije polaze od ideje kulture i supkulture bede, pri čemu prosjačenje i skitnja jesu izraz ove kulture (Milosavljević, Jugović, 2009). Kultura bede je adaptacija siromašnih na sopstveni marginalni položaj u društvu. U socijalnom-ekonomskom smislu odlike ove kulture koja su povezane i sa prosjačenjem jesu

izražene u sledećim osobenostima (Lewis, 1985): neintegrisanost u šire društvo, segregacija, hronična nezaposlenost, nepostojanje imovine, odsustvo štednje, odsustvo rezervi hrane kod kuće, hronični nedostatak novca, pozajmljivanje novca od "lokalnih pozajmljivača" uz zelenaške kamate, spontano međususedsko organizovanje kreditiranja, upotreba polovne odeće, često kupovanje malih količina hrane u toku istog dana, nizak nivo pismenosti, loši stambeni uslovi i prenaseljenost, mržnja prema predstavnicima vlasti (policiji, npr.), itd.

Individualno-psihološke teorije prosjačenja i skitnje vezane su za pojedine karakteristike ličnosti koje mogu pogodovati nastanku ovog devijantnog ponašanja. Reč je o tome da postoje neke osobine ličnosti koje pogoduju opredeljenju za prosjačenje kao stilu života i načinu egzistencije: na primer, nestabilne ličnosti, lenjivci, pasivni i parazitski tipovi ličnosti, itd. (Milosavljević, 2003). Pojedinim konceptima psiholoških teorija o devijacijama kao što su teorije frustracije, učenja, imitacije, neuspele socijalizacije ili teorijama o psihopatijama, mogu se razumevati i prosjačenje i skitnja. Međutim, značajno je istaći da individualno-psihološke karakteristike ličnosti prevashodno čine pogodno tlo za nastanak prosjačenja i skitnje kod maloletnika, nego što su dominantni i direktni uzroci. Određene karakteristike ličnosti kod skitnica i prosjaka uslovljene su, u većoj meri, društvenim kontekstom tj. načinom i stilom života.

UZROCI I POSLEDICE PROSJAČENJA I SKITNJE

Uzroci prosjačenja i skitnje su mnogobrojni. U najopštijem smislu mogu se podeliti na društvene i individualno-psihološke. Najvažniji društveni uzroci prosjačenja i skitnje jesu sledeći (Milosavljević, 2003: 212).

Socijalno-ekonomski uslovi egzistencije - podjeljenost društva na siromašne i bogate tj. socijalna i statusna raslojenost.

Profesionalni uslovi života - neobrazovanost dece i maloletnika, neredovno pohađanje i napuštanje škole, što kasnije u punoletstvu dovodi do nezaposlenosti i odsustva bilo kakvog radnog statusa. Jedna od ključnih odlika prosjačenja i skitnje, uopšte, je dovođenje u pitanje ljudski rad kao vrednost tj. sticanje sredstvava za život putem rada. Između ostalog ovo je jedan od najvažnijih razloga zašto se prosjačenje i skitnja identificuju od društva kao devijacija.

Socijalno biološki faktori - kao što su invalidnost i bolest ili drugi socijalni rizici koji podstiču osiromašenje.

Socijalno-politički uzroci - od kojih se posebno izdvajaju ratovi, koje uvek prati masovno osiromašenje stanovništva. Kroz istoriju ljudskog društva jedna od socijalnih posledica ratova uvek je bilo i povećanje prosvjaka i skitnica usled opšte društvene kataklizme.

Uticaj drugih društvenih devijacija - kada se prosjačenje i skitnja javljaju kao prateća pojava ili rezultat neke druge devijacije, na primer alkoholizma, prostitucije, kriminala, ponekad i narkomanije, itd.

Neadekvatan društveni odnos i socijalna politika prema pojavi prosjačenja - radi se o društvenoj reakciji koja ne dopire do uzroka siromaštva i prosjačenja, nego u svom delovanju mnogo više pojačava ovu devijaciju ili se njom uopšte ne bavi.

Devijantna ponašanja u porodici - ona jesu od posebnog značaja za nastanak prosjačenja i skitnje kod maloletnika. Ogleda se u uslovima porodičnog života koga karakteriše roditeljska nebriga, razne devijantne pojave kao što su alkoholizam, prostitucija, kriminal, mentalne i psihijatrijske bolesti roditelja, višegeneracijsko prenošenje prosjačenja, itd.

Posledice prosjačenja i skitnje ispoljavaju se na sličan način kao i posledice siromaštva. To je još jedan argument o istorodnosti ovih dveju društvenih pojava. Najvažnije posledice koje prate prosjačenje i skitnju su (Jugović, 1998):

- *ekonomski posledice*: ograničenost ili nepostojanje izvora prihoda ili imovine i nezaposlenost.

- *kulturne posledice*: izopštenost i marginalizacija iz šireg društva, poseban stil života i adaptacija stvaranjem supkultura.
- *političke posledice*: odsustvo i iz bilo kakvog uticaja na javni život.
- *socijalno-egzistencijske posledice*: nemogućnost zadovoljavanja osnovnih životnih potreba i velika nemoć da se menja vlastita situacija i život; poremećaj odnosa sa okruženjem i širom sredinom.
- *obrazovne posledice*: nepohađanje ili napuštanje školovanja, nepismenost, neobrazovanost i opšta zaostalost.
- *psihološke posledice*: osećanja bezperspektivnosti, nesigurnosti, nemoći i odsustvo planiranja budućnosti.
- *povezanost sa drugim devijacijama*: način društvene adaptacije koji ih prinuđava da postojeće devijantno ponašanje šire i na druge devijacije kao što su kriminal, prostitucija, kockanje, narkomanije, autoagresije.
- *zdravstvene posledice*: loše higijenske navike; socijalne i psihijatrijske bolesti.

DRUŠTVENA I DRŽAVNA REAKCIJA NA PROSJAČENJE I SKITNJU

Istorijski kontekst. Ponašanja kojima se krše društvene norme i vrednosti od prvih, primitivnih, ljudskih zajednica do savremenog društva uvek su izazivala društvenu reakciju. Društvena reakcija se ogledala u različitim stepenima intenziteta: od individualnog neodobravanja do opšte osude, kažnjavanja, indiferentnosti i tolerancije. Društvena reakcija na prosjačenje i skitnju prolazila je kroz više perioda, ispoljavana je kroz razne oblike i specifičnosti.

U starom veku društvo je bilo strogo prema prosjacima i skitnicama. Najčešće, ono nije pokazivalo nikakvu brigu u odnosu na

njih. Jedan od poznatijih vidova zaštite prema siromašnima i skitnicama javio se u klasičnoj Grčkoj. Radilo se o instituciji *xenodocie* - ubožnice ili kuće za zbrinjavanje sirotinje i stranaca.

U srednjem veku javlja se dvostruki odnos prema prosjačenju i skitnji. Sa jedne strane, pod uticajem hrišćanske religije i ideje o raju na nebu, društvo je slavilo prosjake, nazivalo ih "božijim iskušenicima na zemlji" jer je njihov život bio oličenje skromnosti i asketizma (Milosavljević, 2003). Pojedine kategorije skitnica vršile su i neke funkcije (vračanje, služenje u vojsci) koje je društvo odobravalo. Zbog svojih društvenih uloga postojala je moralna obaveza da im se pomogne.

Međutim, u pojedinim evropskim zemljama, naročito gde je bio jak uticaj judeizma i protestantizma, odnos društva prema prosjacima i skitnicama bio je izrazito negativan. Poznate su kazne ponižavanja i žigosanja prosjaka i skitnica. U okviru ovih kazni spadali su: izlaganje na stubu srama, nošenje ponižavajućih znakova, nošenje teških gvozdenih krstova oko vrata, javno bičevanje, itd. (Milutinović, 1985). Prosjaci su nazivani "đavoljim semenom" i "vešticama; čak su i spaljivani. Ovaj negativni odnos pod uticajem protestantizma, javlja se kao neodobravanje prema poricanju vrednosti ljudskog rada i sticanja sredstvava za život radom. Srednjovekovni dihotomični odnos prema prosjačenju i skitnji aktuelan je i u savremenom društvu.

U novom veku, pojavom ranog kapitalizma, usled velikih društvenih potresa i promena (mnogih ratova, masovnih bolesti, ekonomskih i političkih previranja) javlja se siromaštvo a sa njim i masovno prosjačenje i skitnja. I u novom veku uočava se dihotomični odnos u reakciji društva prema prosjačenju i skitnji. Pozitivan odnos prema skitnicama (ne toliko prema prosjacima) nastaje zbog njihovog slobodnog ponašanja, nesputanog života i boemije. Taj pozitivan stav uzrokovani je otporom prema feudalizmu koji je postojao da bude istorijski prevaziđen poredak tj. to je bio otpor prema neslobodi u feudalizmu.

Ipak, masovno širenje siromaštva, skitnje i prosjačenja, društvenu reakciju prebacuje prema negativnom odnosu. Ta reakcija društva iskazivala se na tri načina (Milosavljević, 1997: 111). Prvo, donošenjem prvih propisa protiv siromaštva: na primer, Zakon o sirotinji u Engleskoj (1701.) čija je funkcija bila da "natera" siromašne da rade. Drugo, u periodu od XVI do XVIII veka formiraju se prve institucije koje se specijalizovano bave prosjacima, skitnicama i sličnim devijantima. To su bila popravilišta, zaštitne radionice, prihvatališta i domovi za siromašne. Na Evropskom kontinentu prvo popravilište javlja se u Engleskoj, u Londonu, u palati Bridewell, 1553. godine. Ova popravilišta su pretvorena u ustanove za rad i proizvodila su robu za tržište (Milutinović, 1985: 20). Cilj ovih ustanova bio je da osposobi prosjake i skitnice za vršenje određenih poslova i da ih tako odvrati od devijantnog ponašanja. Iako su ovo bili začeci ideje resocijalizacije i rehabilitacije, činjenica je da su prosjaci u ovim ustanovama živeli u lošim uslovima, i da su u te ustanove nasilno privodeni. I treće, u pojedinim zemljama, i u različitim periodima, prema prosjacima i skitnicama primenjivane su i vrlo surove sankcije. Poznato je pogubljenje 8.500 skitnica u Engleskoj za vreme Henrika VIII ili gilotiranje više hiljada skitnica u Francuskoj (Milosavljević, 1997).

Interesantni su zaključci Vilijema Čemblisa, koji je analizirao istorijsku prirodu socijalne kontrole i krivičnog pravosuđa upravo na primeru engleskih zakona o zabrani skitnje. On je došao do saznanja da se zakonsko definisanje skitnje menjalo kroz istorijske periode u zavisnosti od potreba proizvođača za radnom snagom. U vreme nestašice radne snage skitnicama su smatrani svi oni koji su odbijali da se zaposle, a kazna za skitnju bila je prinudni rad u manufakturi. Nasuprot ovome, u periodima masovne nezaposlenosti, kao skitnice su kažnjavani oni za koje se sumnjalo da su izvršioci krivičnih dela ili čak i oni za koje se pretpostavljalo da mogu biti izvršioci krivičnih dela (Jugović, 2009-2).

Društvena/državna reakcija savremenog društva prema prosjačenju i skitnji. U reakciji savremenog društva prema

prosjačenju i skitnji uočavamo mnogo sličnosti sa prošlim vremenima ali i nove pristupe. Novi pristupi su rezultat opšte humanizacije društvenih odnosa. Javlja se svest da klasične mere ispaštanja, represije, odmazde i zastrašivanja nisu primerene savremenom dobu. Pa čak, kada se društvo bori protiv ove devijacije sankcijama ili bilo kojim drugim represivnim merama, te mere više nemaju iste sadržaje, ciljeve i posledice kao pre dva, tri ili pet vekova.

Osnovni tipovi društvene reakcije na prosjačenje i skitnju su (Milosavljević, 2003):

1. *Indiferentnost ili nezainteresovanost društva:* ovaj tip društvene reakcije izražava ili karakter društveno–ekonomskih i političkih odnosa ili nemoć siromašnih i nerazvijenih društava da odgovore na pojavu prosjačenja i skitnje.
2. *Tolerancija:* javlja se u svim slučajevima kada postoji razumevanje, izostanak osude i neprisustvo odbojnosti prema prosjačenju i skitnji. Model tolerancije podrazumeva i reakciju koja ovu devijaciju ne smatra značajnom ili "opasnom" ("nema žrtve").
3. *Prezir i odbacivanje:* izražavaju tip društvene reakcije zasnovane na moralnom suđenju i izražavaju se kroz odbojnost i moralnu osudu prosjaka i skitnica (ovaj model reagovanja značajan je za maloletnike sa asocijalnim ponašanjem - bežanje od kuće i škole, besposlišenje, lutanje i sl.).
4. *Sankcije i represija:* kroz istoriju, kao što je pokazano, javljali su se u različitim vidovima: od žigosanja, odmazde, smrtne kazne do zatvora, zastrašivanja, prinudnog rada itd. Cilj današnjih sankcija je resocijalizacija, prevaspitanje i rehabilitacija. Čin prosjačenja i skitnje smatra se prekršajem koji se sankcioniše.

Prosjačenje i skitnja se u našem pozitivnom pravnom sistemu kvalificuje kao prekršaj protiv javnog reda i mira. U Zakonu o prekršajima prosjačenje se posebno nedefiniše. Ovaj prekršaj određuju dva elementa: "Ko se zatekne u prosjačenju kazniće se..." i "ko se uz

naknadu bavi vraćanjem, proricanjem sudbine ili sličnim oblicima predskazivanja kazniće se...". Sankcija je novčana ili u izdržavanju kazne zatvora do 30 dana (o broju dana u zatvoru i o visini novčane kazne odlučuje sudija za prekršaje). Za one koji organizuju prosjačenje, skupljaju prosjake i razvoze ih, uzimaju novac od njih, takođe su predviđene kazne. Kada se radi o maloletnicima, za lica ispod 14 godina života nema prekršajne odgovornosti jer oni spadaju pod ingerenciju organa starateljstva.

Takođe, uočava se velika razlika između registrovanih i presuđenih prekršaja protiv javnog reda i mira. Kod registrovanih prekršaja prosjačenje i skitnja su zastupljeni u velikom procentu, dok se kod presuđenih "gube": dominiraju tuče, svađe, nepristojno ponašanje ili pojedini tipovi agresija. Ovde uočavamo nekoliko stvari koje treba istaći. Prvo, postoji, često, zbrka u identifikovanju vrste prestupa. Drugo, prosjačenje i skitnja se često "kombinuju" sa drugim prekršajima i krivičnim delima. Treće, pod skitnjom (kada se posmatra izdvojeno od prosjačenja) često se registruju bekstvo od kuće ili prostitucija.

Bekstvo od kuće nije propisano kao prekršaj pa ga službe (MUP, tužilaštvo) podvode pod skitnjom dok se prostitucija maloletnica kvalificuje kao skitnja iz, najčešće, kako bi maloletna prostitutka izbegla moguće etiketiranje i imala veće šanse da se resocijalizuje. Četvrto, prema prosjačenju i skitnji maloletnika, ukoliko nisu praćeni drugim prekršajima ili krivičnim delima, postoji visoka tolerancija pravosudnih organa ali i organa unutrašnjih poslova. Institucionalna tolerancija posledica je stava "da je prosjačenje takav vid devijacije kod koje se ne pojavljuje žrtva, ukoliko se zanemari činjenica da su sami prosjaci prave žrtve društvenih okolnosti" (Milosavljević, 1997: 114).

Socijalno–zaštitni model društvene reakcije. Ovaj model polazi od toga da je prosjačenje posledica društvenih uzroka. Prosjaci su korisnici određenih socijalnih prava i prestacija. Ovaj tip društvene reakcije trebao bi da bude u funkciji društvene zaštite, a ne osude i represije i on je izraz je humanističkog odnosa prema socijalnim

problemima. Njegov cilj je društvena zaštita kroz materijalnu, stručnu i institucionalnu pomoć. Prosjaci i skitnice su, kao lica sa negativnim oblicima ili poremećajima ponašanja i kao materijalno neobezbeđena lica, korisnici socijalno–zaštitnih prava.

Osnovna prava iz socijalne zaštite koja mogu koristiti i prosjaci i skitnice su: materijalno obezbeđenje, pomoć za osposobljavanje za rad, smeštaj u ustanovu socijalne zaštite ili drugu porodicu, naknada za negu i pomoć drugog lica, dnevni boravak dece ometene u razvoju i usluge socijalnog rada. Takođe, prema prosjacima i skitnicama moguće je i starateljstvo kao oblik porodično–pravne zaštite. Ključnu ulogu u ovom modelu društvene reakcije treba da ima Centar za socijalni rad (organ starateljstva) kao jedan od nosilaca socijalno–zaštitne funkcije države.

Kako se ostvaruju funkcije socijalne zaštite prema ovoj populaciji korisnika?

Pre svega, praćenje i proučavanje ove devijacije i socijalnog problema praktično ne postoji: ono je sporadično i retko. Izgleda da i ovde dominira pristup "o manje važnom problemu". Kao da se zaboravlja da su prosjačenje i skitnja najbolji indikator i posledica siromaštva. Specijalizovani preventivni programi, od centara za socijalni rad, su retki. Izuzetak su povremene akcije u Beogradu tzv. humanih patrola, ali koje opet imaju odlike sporadičnosti i zakasnele prevencije. Maloletni prosjaci i skitnice najčešće se u evidenciji centara nalaze u kategorijama socijalno-materijalno ugrožene dece, dece sa poremećajima u ponašanju i dece bez roditeljskog staranja. Samim tim, najčešći oblici zaštite su materijalno obezbeđenje, trenutne novčane pomoći, smeštaj u ustanovu socijalne zaštite, starateljstvo, vaspitne mere (najčešće pojačanog nadzora) i usluge socijalnog rada.

Socijalni o pedagoški rad u sadržinskom i metodološkom smislu, prema ovoj populaciji ima sva obeležja rutinskog i administrativnog posla koji se svodi na rešavanje zahteva za materijalno obezbeđenje, dostavljanje dijagnostičkog izveštaja sudiji za prekršaje ili posredovanje kod ustanova socijalne zaštite radi smeštaja deteta. Znači, radi se o sadržinskoj usmerenosti ka posledicama a ne uzrocima. U metodološkom

smislu dominiraju rad sa pojedincem, verbalne metode rada, davanje informacija i saveta, gde je osnovni cilj (ako se i o njemu može govoriti) menjanje ličnosti. Međutim, bez menjanja socijalnih okolnosti rad ostaje nedovršen i neuspešan. Centar za socijalni rad u svom delovanju prema prosjačenju i skitnji ograničen je mogućnostima društva u materijalnom pogledu. Niska materijalna osnova socijalne zaštite utiče na moć delovanja organa starateljstva.

Uz sve rečeno, centri za socijalni rad nisu ni kadrovski niti specijalizatorski opremljeni za rad sa prosjacima i skitnicama, s obzirom na specifičnosti ove devijacije. To se naročito odnosi na rad sa profesionalnim prosjacima gde treba da dominiraju šire metodološke i terapijske aktivnosti od onih koje se najčešće koriste u radu stručnjaka centara za socijalni rad. Znači, Centar za socijalni rad je u svom delovanju ograničen u materijalnom sadržinskom, metodološkom i stručnom aspektu, što iz objektivnih što iz subjektivnih razloga. Delovanje Centra ne doseže do socio-kulturnih uslova života ove dece, jer, bez promena tih uslova (koji su izrazito nepovoljni) ova pojava se stalno reprodukuje i uvećava.

U našem sistemu socijalne zaštite ne postoji, u pravom smislu, specijalizovana ustanova koja se bavi prosjačenjem i skitnjom maloletnika i odraslih. Ovu ulogu vrše prihvatališta za decu i odrasle u nedostatku takve ustanove, iako im je osnovna društvena funkcija kratkotrajni prihvat i zbrinjavanje osoba koja se usled raznih okolnosti nađu van mesta prebivališta. Po našem Zakonu o socijalnoj zaštiti i materijalnom obezbeđenju porodice deca u Prihvatalištu treba da ostanu dok im se ne utvrde mogućnosti za vraćanje u porodicu, porodicu hranitelja ili u drugu ustanovu socijalne zaštite. U Srbiji trenutno postoje četiri Prihvatališta i Prihvatile stanice: u Beogradu, Novom Sadu, Nišu i Subotici. Poslednjih nekoliko godina vrlo je aktivna i nevladina organizacija "Centar za integraciju mladih" iz Beograda koja je pokrenula projekat skloništa za decu ulice.

"ČAROBNI POMAGAČ": KOCKANJE

POLITIČKI RUSKI RULET: KONTEKST

Zašto u Srbiji danas "cvetaju kladionice"? Odgovor traži kratko vraćanje na kraj 80-tih. Sećam se, tada, jako popularnih ispraćaja u JNA. Kao u transu pevalo se: "ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala, nije mala, tri puta ratovala i opet će ako bog da sreće"! Tada smo kao društvo započeli igru karme. Nažalost nije mi tih godina bila poznata Frojdova teza da "ludilo ne uviđa niko, kad i sam učestvuje u njemu". Verovatno bih lakše podneo to vreme. Zaigrali smo ruski rulet sa destruktivnom vlašću i NATO oficirima iz milosrdnog anđela. Ovo vreme je pesnički, sjajno, opisao Balašević u "Plavoj baladi": "I tad su dosli popovi, pa topovi, pa lopovi/i čitav svet se izobličio/ispuzali su grabljivci, pa lažljivci, snalažljivci". Izgubili smo puno života, dostojanstvo i moralne vertikale.

A onda smo 2000-te zaigrali na kartu nade koja nam je bila kao vazduh potrebna. Nismo više izgledali kao velika buvљa pijaca. Benzin smo počeli da točimo na pumpama a ne iz coca-cola flaša. Ali postoktobarske elite su "proigrale" kartu. Većina je opet izgubila igru. Srbija je danas siromašna, korumpirana, tajkunski privatizovana i socijalno raspolućena zemlja. A kada je tako lako "niču kladionice": poslednje utočište nade.

Naravno, kockarske igre jesu fenomen svih društava. I najbogatijih i naјsiromašnijih. Igre na sreću proizilaze i iz ljudske prirode i iz socijalnih motiva. Čovek nije samo biće koje radi: čovek je i *homo ludens*. Različitim igramu ljudi zadovoljavaju deo potreba kao što su izražavanje kreativnosti, zabava, razonoda, laka zarada, komunikacija i emotivna razmena sa drugim ljudima. Kockanje ima za čoveka i arhajsko-magijsko značenje: to je uverenje u svemoć kontrole života i igre.

Međutim, važno je primetiti: društvene krize, nezaposlenost, anomija i masovno siromaštvo podstiču kockanje. U situacijama kada se ugrožava ljudski rad kao vrednost, raste broj ljudi koji putem "sreće" žele da promene "sudbinu" i nestimulišuću životnu stvranost. Takođe, neuporedivo veći broj ljudi "strada" od masovnih kockarskih igara nego od profesionalnog kockanja.

U istraživanju beogradskog Centra za proučavanje alternativa (Jugović, 2004-1), koje je publikованo u knjizi "*Mladi zagubljeni u tranziciji*", zabeleženo je da sportsko klađenje igra skoro polovina muške omladine u Srbiji između 17 i 35 godina i samo oko 6% devojaka.

Najmanje se kladila omladina iz Beograda i sa sela, a najviše omladina iz gradova srednje veličine. Finansijska situacija u domaćinstvu nije bila u značajnijoj vezi sa odlaskom u kladionicu. Ipak, skoro trećina mladih koja je ocenila da je finansijska situacija u njihovom domaćinstvu takva da "nemaju dovoljno novca za hranu" igrala je sportsko klađenje. Najveći broj mladih koji se kladi (oko 63%), nedeljno je trošilo oko 25 evra. Četvrtina omladine trošila je između 25-90 evra nedeljno.

Međutim, stavljanjem u odnos sportskog klađenja sa drugim rizičnim ponašanjima došlo se do zabrinjavajućih podataka. Pokazalo se da oni koji igraju sportsko klađenje u odnosu na one koji ne igraju: tri i po puta više piju alkoholna pića; dva puta više se opijaju; tri puta više upotrebljavaju alkohol zajedno sa drogom; jedan i po put više su upotrebljavali marihuanu; jedan put više su imali iskustva uzimanja ekstazija; jedan i po put više su imali fizičke obraćune (Jugović, 2004-1).

Klađenje je u velikom broju slučajeva reakcija nezadovoljstva omladine i to pre svega, mladića, na životnu stvarnost koja ih okružuje. Put u neslobodu mogu zajedno pratiti alkohol, droga, agresivnost i kladionice. Kockanje je u tranziciji Srbiji, često, način bekstva od sumorne društvene i lične realnosti i "čarobni pomagač" u ojačavanju uverenja da je život samo igra u kojoj smo svi marionete "sudbine". Kada mladi nemaju otvorene mogućnosti da stvaraju onda se javlja, ono što je Erih From nazvao, "sindrom izopačavanja života".

KOCKANJE KAO ZAVISNIČKO PONAŠANJE

Kockanje je zajednički naziv za sve hazardne igre koje uključuju ulaganje novca uz rizik i nadu u očekivanju pozitivnog ishoda tj. da će igrač dobiti ono što je uložio ili više od toga (The Free Dictionary, 2008). Mogu se prepoznati četiri tipa kockanja (Winters, Specker, Stinchfield, 1997; NORC, 1999).

Prvi je *socijalni ili društveni tip kockanja* koji traje u ograničenom razdoblju uz predviđene i prihvatljive gubitke. Procena je da oko opšte 85% populacije pripada ovom tipu. Ono može biti: a) nefrekventno i epizodično kockanje (manje od jednog kockanja mesečno); b) frekventno i redovno kockanje (barem jednom mesečno).

Drugi tip su *osobe sa rizikom od razvoja problematičnog kockanja*. Ove osobe kockaju često i ponavljano u poslednjih 18 meseci. Osobe visokog rizika imaju jedan ili dva problema povezana s kockanjem, npr. kratkotrajan "lov na dugove" ili gubitak kontrole kod kockanja. Rizično kockanje je, po procenama, prisutno kod 10% onih koji se kockaju.

Treći tip je *problematično kockanje* koje je kod osobe već izazvalo probleme u više životnih područja, uključujući socijalne odnose, bračni status, zaposlenje, finansije i sukob sa zakonom. Procenjuje se da 5-6% opšte populacije pripada ovom tipu. Problematični kockari igraju

kockarske igre učestalo i imaju 3 ili 4 lična i interpersonalna problema u vezi sa kockanjem.

Četvrti tip je *patološko - kompulzivno kockanje* koje prerasta u zavisnost od kockanja. Procena je da oko 1% opšte populacije pripada ovom tipu ali neka istraživanja ukazuju i da je preko 7% opšte populacije u zoni patološkog kockanja. Patološki kockari se definišu kao osobe koje u poslednjih 18 meseci učestalo kockaju i imaju 5 ili više socijalnih nedaća povezanih s kockanjem.

U Međunarodnoj klasifikaciji bolesti DSM-IV i ICD-10, patološko kockanje predstavlja (312.3 i F63.0 ili Z72) jednu od šest kategorija u poglavlju "Poremećaji kontrole poriva". Zajedničko obležje te grupe poremećaja jeste nemogućnost otpora porivu, nagonu i iskušenju, odnosno, nesposobnost suzdržavanja od izvođenja čina koji je opasan i koji šteti samoj osobi ili drugima (American Psychiatric Association, 2003; World Health Organization, 1992).

Prema DSM-IV, pod patološkim kockanjem podrazumeva se ponavljajuće kockarsko ponašanje koje obeležava najmanje pet simptoma od navedenih deset:

1. zaokupljenost kockanjem i ponovno proživljavanje prošlih kockarskih iskustava i planiranje ponovnog uključivanja u kockarske aktivnosti;
2. potreba za kockanjem sa sve većim količinama novca kako bi se doživelo potrebno uzbuđenje;
3. ponavljanji neuspešni napori za kontrolisanjem i prekidom kockanja;
4. nemir i razdražljivost prilikom pokušaja prekida kockanja;
5. kockanje kao način bekstva od problema i određenih raspoloženja (osećaj nemoći i krivice, "teskoba", depresija);
6. vraćanje kockanju nakon gubitka novca kako bi se vratilo izgubljeno;

7. laganje članova porodice, prijatelja, terapeuta i drugih ljudi kako bi se prikrale razmere uključenosti u kockanje;
8. činjenje krivičnih dela u svrhu finansiranja kockanja (falsifikovanje, prevare, krađe, pronevere);
9. zbog kockanja su ugroženi meduljudski odnos, posao, obrazovne i poslovne obaveze;
10. pozajmljivanje novca za ublažavanje loše finansijske situacije uzrokovane kockanjem.

Patološko kockanje tipično počinje u ranoj adolescenciji kod muškaraca, a kasnije u životu i kod žena. Muškarcu je potrebno u proseku osam godina kockanja da "stigne" do patološke zavisnosti, a ženama od tri do pet godina. Adolescenti su rizični zbog same prirode razvoja i odrastanja koji su praćeni znatiželjom i pomeranjem granica društvene dozvoljenosti.

Rizični faktori za razvoj problematičnog kockanja su mnogobrojni. U prvom redu to su muški pol, rani početak uključivanja u kockarske aktivnosti i postojanje problematičnog kockanja unutar porodice. Uključivanju u kockarske aktivnosti povezano je i sa različitim karakteristikama ličnosti kao što su: depresivnost, nisko samopoštovanje, povišena anksioznost i slabe veštine rešavanja interpersonalnih problema. Takođe, mnoga istraživanja pokazala su da se i druga rizična ponašanja, poput zloupotrebe droga/alkoholnih pića i delinkventnih ponašanja, često javljaju zajedno sa rizičnim i problematičnim kockanjem: da imaju slične prediktore i da ih u preventivnom i tretmanskom smislu treba posmatrati kao jednu celinu (Rićijaš, Dodig, Huić, 2011).

Beogradski psihiyatror I. Mladenović, u autorskom tekstu u dnevnom listu *Politika* (od 01.03.2013. godine), sublimirajući svoj praktični rad sa kockarima, piše o fazama razvoja kockanja. Po njemu, prva faza je "*pobednička*" koja obično traje nekoliko godina. Druga faza je "*gubitnička*" kada dođe do nekog većeg gubitka i kad kockar svakog narednog dana ide da vrati ono što je izgubio (tzv. "jurenje gubitaka").

Treća faza je faza "očajanja" kada se kockar okreće prevarama i krađama: prvo od porodice, a posle i na druge načine. I četvrta, poslednja, faza jeste faza "*beznađa*" kada se ne vidi izlaz iz problema i gde se značajno javlja čak i rizik od samoubistva. Po svetskim statistikama 20 – 30% klinički lečenih zavisnika od kocke pokušalo je samoubistvo.

KA DRUŠTVENOJ DEFINICIJI KOCKANJA

Može se zaključiti da kockanje i učestvovanje u kockarskim igramma postaju rizična socijalna ponašanja onda kada:

- a) svet igre postane svet realnosti – kada kockanje bude jedina životna aktivnost (igra je izdvojena aktivnost od drugih ljudskih aktivnosti);
- b) kada se javljaju veliki materijalni gubici i izdaci koji ugrožavaju socijalno stanje pojedinaca i porodice;
- c) kada kockarske igre i igre na sreću prati konzumiranje alkohola ili droga;
- d) kada kockanje, pa bilo to i legalizovano, postane dominirajući način provođenja slobodnog vremena mladih;
- e) svaka kockarska igra – od ruleta u kazinima do sportske kladionice rađa rizik za razvoj kockarske strasti koja znači nemogućnost samokontrole, naviku i kockarsku zavisnost.

I na kraju: rizično društvo podstiče i rizična ponašanja.

II DEO:

MEDIOLOŠKI OGLEDI

MEDIJI U KULTURI SPEKTAKLA: IZMEĐU DEINTIMIZACIJE I NASILJA

Postoji mnogo relevantnih mišljenja da živimo u doba vladavine medija i informatičke kulture. Upotreba savremenih komunikacionih tehnologija, poput televizije, radija, kompjutera i interneta bitno obeležava život savremenog čoveka. Televizor kao centralni medij modernog društva već odavno je postao legitimni "član domaćinstava". U razvijenijim društvima televiziji se po značaju približava internet.

Pitanje od koga treba poći je koliko savremene komunikacione tehnologije a pre svega televizija, menjaju vrednosti, stilove života pojedinaca i porodice? Zatim, kakve se promene događaju u životu društva i identitetu čoveka u eri elektroničke/tehno-komunikacione revolucije i "umreženog društva" kao dela procesa globalizacije?

Postavlja se pitanje zašto mediji imaju veliki uticaj na život ljudi u savremenom društvu? Da li je taj uticaj posledica same prirode modernog ili postmodernog društva koga karakterišu:

- potrošenost svih velikih političkih ideologija i dominiranje "ideologija interesa i profita";
- dominacija hiperpotrošnje i "hodočašća" u megatržnim centrima;

- disciplinacija i kontrola ponašanja ljudi koju M. Fuko simbolično naziva zatvorskim arhipelagom;
- brzina kao simbol uspešnosti a sporost kao odlika nemodernosti i neprilagođenosti;
- fluidnosti i raspršeni identiteti čoveka u društvu;
- kultura straha i rizika;
- izraziti socijalni kontrasti: sa jedne strane, neslućenog bogatstva malog broja ljudi i života velikog broja ljudi u bedi.

Da je uticaj medija na društvo zaista veliki najbolje se vidi po tome što najvažnije interesne, političke i finansijske (pa i kriminalne) grupe pokušavaju da stave pod kontrolu ili delimični uticaj ključne medije poput televizijskih kanala, dnevne i nedeljne štampe. Uticaj različitih medija na kulturu, društvo, religiju, vrednosti, obrazovanje, seksualnost, modu i stilove života - je nedvosmislen.

Delovanje medija na društvo se ostvaruje preko tri nivoa komunikacije: 1) *eksplicitne ili površinske komunikacije*: kada npr. posmatramo sadržaj komunikacije u informacionim medijima ili medijima zabave; 2) *tehnološke komunikacije*: u tehnološkim komunikacijama stvara se lažni svet koji je stvoren tehnologijom: cilj je ostaviti što jači utisak na gledoca (primer suigrani filmovi); 3) *podsvesne komunikacije*: ona se obično primenjuje u reklamama i odnosi se, ne na ono što je rečeno već, na ono što se podsvesno doživljava (Pakard, 1994).

TELEVIZIJA U PORODICI

Uočljiv je uticaj medija, a pre svega televizije, na porodični život. Televizor kao glavno komunikaciono sredstvo danas postaje "elektronsko srce" porodičnog života oko koga se odvijaju mnoge dnevne porodične interakcije (Jugović J., Jugović, A., 2008).

Kada se upotreba medija stavi u korelaciju sa socijalnim položajem domaćinstava u društvu, uočava se nekoliko značajnih tendencija. Prva, da deca iz porodica sa nižim prihodima češće imaju televizore u svojim sobama nego deca iz porodica sa višim prihodima. Drugo, prisustvo televizora u dečijim sobama negativno korelira sa obrazovanjem roditelja: što su manje obrazovani roditelji to su televizori prisutniji. Treće, deca koja imaju iskustvo medija u svojim spavaćim sobama manje su nagledana od svojih roditelja. I četvrto, deca koja sama provode vreme gledajući filmove, slušajući muziku i surfujući internetom imaju manje mogućnosti da se uključe u socijalnu interakciju i porodične aktivnosti.

Mediji su snažno povezani sa dinamikom i stimulacijom dnevnih porodičnih događaja i komunikacija. Porodična upotreba medija je u bliskoj vezi sa ključnim pitanjima socijalne pedagogije poput: pitanja karaktera i stilova porodičinog vaspitanja i komunikacionih modela, konflikata u porodici i izgradnje porodičnih uloga. Članovi porodice najviše uče o porodičnom životu iz sopstvenog iskustva ali velikim delom to iskustvo potiče i iz medija, posebno televizijskog programa i filmova.

Televizijski sadržaji su čvrste ritualizovane poruke koje gledaocu više puta ponovljene na isti ili sličan način konstruišu pogled na stvarnost. Medijski sadržaji mogu stvoriti i "negovati" ideje o porodičnom životu i biti jedan od glavnih izvora izgradnje stavova i vrednosti o porodici. Upečatljiv portret porodice u savremenim medijskim sadržajima, poput tv serija i filmova, je da se ona u pogledu komunikacije prikazuje između dva pola: uzajamnosti i konflikata.

Televizija može služiti različitim funkcijama u porodici. Upotreba televizije može delovati integrišuće po porodicu kada npr. stimuliše komunikaciju između članova porodice, kada obogaćuje neverbalnu komunikaciju i podstiče zajedništvo. Sa druge strane, upotreba televizije može doprinositi i unutarporodičnoj separaciji, lošoj komunikaciji, smanjivanju verbalne komunikacije, stvaranju konflikata oko izbora sadržaja za gledanje, itd. U porodici često postoji i borba za moć u pogledu kontrole i regulacije upotrebe medija, pre svega televizije,

naročito kada je u domaćinstvu prisutan samo jedan TV prijemnik (Jugović, J., Jugović, A., 2008-2).

U odnosu prema upotrebi medija/televizije postoje dve tipične vrednosno-komunikacione orijentacije u porodici. Prvi obrazac se zove socio-orijentacija a drugi pojmovno-konceptualna orijentacija.

Socio-orijentisane porodice više gledaju televiziju ali su manje zainteresovane za informativne sadržaje (poput tv vesti) ali ih zato više privlače zabavne i tv-šou emisije. Motivi ove grupe porodica za upotrebu medija su pretežno socijalne prirode: porodična solidarnost, drugarstvo, podsticanje razgovora. Televizijski sadržaji se doživljavaju više realistično i dihotomno (npr. stvarnost se deli na zlo i dobro). Adolescenti iz ovako medijski orijentisanih porodica dele obrasca gledanja televizije sa odraslim članovima porodice i za razliku od vršnjaka iz druge grupe porodica osećaju veću depriviranost kada nisu u prilici da gledaju televizijske programe.

Pojmovno-konceptualno orijentisane porodice televiziju doživljavaju kao način da deci usade određene vrednosti: televizija se više koristi zbog ideja koje pruža nego zbog ljudi koji se predstavljaju. Ove porodice više zanimaju politika, informativni program, naučno-istorijski program nego zabavni sadržaji. Zato su adolescenti iz ovako orijentisanih porodica zainteresovani za politiku i društvena pitanja. Roditelji iz ove grupe sa svojom decom više diskutuju o medijskim porukama i kritički ukazuju na nerealistične aspekte tv sadržaja nego roditelji iz prve grupe.

Prema specifičnostima vaspitnih stilova u pogledu upotrebe medija i tzv. tv - porodične medijacije, istraživači se slažu da postoje tri modela: instruktivni, restriktivni i ko-posmatrački.

Instruktivna medijacija znači diskusiju koju roditelji i odrasli imaju sa decom o televiziji. Tipičan cilj ove vrste medijacije jeste da se objasni medijski sadržaj ili da se on evaluira na određen način.

Restriktivna medijacija znači da postoji skup pravila kojima roditelji definišu koliko često, kada i šta deca mogu da gledaju na televiziji.

Ko-posmatračka je najkompleksnija forma medijacije. U najosnovnijem shvatanju, ona znači da postoji jasan povod i razlog kada roditelji gledaju televiziju sa svojom decom. Za vreme zajedničkog gledanja može se dešavati i konverzacija ali takođe, ko-posmatračka medijacija može se događati i bez razgovora i instruktivne medijacije koja može da se ostvari i van zajedničkog gledanja televizije.

Neka istraživanja pokazuju da roditelji više koriste medijaciju i superviziju u vezi upotrebe televizije nego video-igara i interneta. Takođe, poznato je da neki roditelji dosta obraćaju pažnju na ovaj problem, dok drugi roditelji veoma malo intervenišu u dečije medijske navike. Nekoliko faktora se kozistentno pokazuju kao prepostavke porodične medijacije što ukazuju brojna istraživanja (Lemiš, 2008).

Prvo, to je *starost deteta*. Većina istraživanja pokazuje da je roditeljska kontrola gledanja televizije više usmerena na mlađu decu. U tom pogledu, postoji dosta empirijskih nalaza koji govore da televizija više ima štetne efekte na mlađu decu. Izgleda i da je starost deteta povezana i sa prisutnim tipom porodične medijacije. Ko-posmatračka medijacija je više usmerena na stariju decu.

Druga prepostavka medijacije jesu *roditeljski stavovi prema televiziji*. Studije ukazuju da roditelji koji televizijske programe doživljavaju kao potencijalnu "vaspitnu opasnost" za svoju decu, posebno zbog nasilnih sadržaja, više upotrebljavaju restriktivnu nego instruktivnu medijaciju. Roditelji koji manje veruju tv propagandi češće diskustuju sa svojom decom o nerealističnoj prirodi televizije. Na drugoj strani, roditelji koji veruju da televizija može dati pozitivne lekcije o svetu više su ko-posmatračke.

Treće, *demografske varijable* nisu dovoljno jasne za utvrđivanje ovog pitanja i one su još uvek istraživačka nepoznanica. Neke studije

govore da majke više koriste restriktivnu i instruktivnu medijaciju od očeva, dok druge studije tvrde da pol nije u vezi sa tv-medijacijom. Ipak, neka istraživanja sugerišu da visoko obrazovani roditelji češće uspostavljaju pravila za upotrebu televizije i da takvi roditelji više razgovaraju sa svojom decom o tv programu.

Četvrtog, sa medijacijom je u visokoj korelaciji *nivo roditeljske uključenosti* u opšte životne, obrazovane i vaspitne aktivnosti dece. Roditelji koji su više "uključeni" u sve aktivnosti dece, više i koriste sve tri forme medijacije.

I peto, *prisutnost medijske tehnologije* u kućama je u značajnoj vezi sa porodičnom tv-medijacijom. Na primer, što je veći broj televizijskih aparata manja je i roditeljska kontrola onoga šta, kad i koliko deca gledaju na tv-u (Lemiš, 2008).

Porodične komunikacije na direktni ili indirektni način oblikovane su upotreboom medijskih sadržaja, a naročito televizije. Zajedničko gledanje roditelja i dece, npr. tv programa, može doprineti procesu učenja. Konverzacija roditelja sa decom o sadržajima televizije može uticati na: bolje dečije razumevanje nerealistične prirode televizije, razvijanje kritičkih sudova u vezi sadržaja programa, razlikovanje realnosti od nerealističkih poruka koju nude pojedini medijski sadržaji, i umanjivanje potencijalno štetnih efekata (poput razvoja agresivnog ponašanja). Porodica treba da bude nosilac medijske pismenosti kao procesa razvoja kognitivnih, etičkih, estetskih i filozofskih veština i znanja u upotrebi medija.

MEDIJI I DRUŠTVENE VREDNOSTI

Globalni medijski vrednosni kontekst ima nekoliko prepoznatljivih odlika. Iz pozicije kritičkog čitanja medijskih sadržaja moglo bi se primetiti sledeće vrednosne odlike medija u (post)modernom društvu:

- deintimizacija međuljudskih odnosa;
- hiperemocionalizacija koja se kreće između pojednostavljene patetike i hiperrealnosti u prikazivanju ljudske tuge, psihičkog bola i telesne bolesti;
- težnja ka "tri s": senzacija, sport, seks;
- dramatizacija događaja ("kultura spektakla");
- simplifikacija, banalizacija i brutalizacija stvarnosti;
- bavljenje rizicima svakodnevice modernog društva (npr. nasilnog kriminala i terorizma);
- stereotipizacija;
- tehnološki razvoj nadzora i kontrole upotreboom medija;
- težnja ka profitu baziranom na "prodaju ljudskog bola";
- pojednostavljena slika dece: ili kao ranjive ili ka "zle" populacije (Jewkes, 2004);
- naročiti interes za bavljenje životom tzv. "slavnih" (estradnih ličnosti (Jewkes, 2004);
- pretvaranje ratnih događaja u tv spektakle (gubljenje razlike između TV-war i realty war)?
- da li su holivudski ratno-propagandistički filmovi (poput filma "Rambo" gde glavni junak simbolički vraća SAD u Vijetnam) koji promovišu konzervativizam, manihejstvo, mitski heroizam u službi legitimacije američke spoljne politike?
- uticaj tzv. rijaliti programa koji su pustili "duh iz boce": humanitet ovde postaje nebitan, važni su glednost i rejting, pri čemu je ključno pitanje dokle će se ići u daljoj medijskoj manipulaciji i učesnicima i gledaocima;
- seks, moć i medijska slava jesu vrednosti društva spektakla.

MEDIJI, ŽIVOTNI STILOVI I POLNI IDENTITETI

Pojedina istraživanja u Srbiji pokazuju da među populacijom dece i mlađih u strukturi slobodnog vremena ubedljivo dominira gledanje TV programa. Deca u proseku provode oko 3 sata u gledanju televizijskog programa što čini 50% njihovih vanškolskih obaveza, a odrasli oko 5 sati. Ovde se može konstatovati da se tv program više gleda u porodicama koje su socijalno deprivirane, siromašnije i izolovanije.

Jedna studija koja je sprovedena u Evropi pokazala je da smo stanovništvo koje u toku dana najviše vremena provodi ispred tv-a. Razlozi su svakako kompleksni: materijalno i duhovno siromaštvo, nezaposlenost, anomija, društvena dezorientacija, smanjenje životne šanse i mogućnosti posebno mlađih, dominiranje materijalnih i hedonističkih vrednosti, društveno nametnuta filozofija preživljavanja, kič-estrada kao poželjni model života... Televizija i njeni "laci" sadržaji su najjeftinija zabava za široke mase. To je i vid povlačenja od stvarnosti. Ali i kao deo kulture siromaštva. Jedan od njenih pokazatelja jeste i prevelika upotreba tv-a.

Istraživanja u svetu nedvosmisleno pokazuju da manje obrazovani, siromašniji i oni koji žive u haotičnim porodicama značajno više gledaju televizijske programe. Medijski sadržaji kao laki papir savremenog društva utiču na modele ponašanja i sistem vrednosti ljudi. Pogotovo u sferi telesnog, seksualnog, partnerskog i naročito formiranja hedonističko-materijalističke životno-vrednosne orijentacije što služi održavanju "ideologije potrošnje" i ključnog pokretača kapitalističke ekonomije izraženog u stavu koji je prepoznao Erih From: samo novo je lepo!

Dejstvo i uticaj medija je uočljiv u pogledu modela polnih ponašanja. Prema istraživanju A. Pavićević o životu seoske omladine u selu Dubona kod Mladenovca, pokazalo se da kod mladića i devojaka postoji velika stereotipizacija modela polnih uloga i nesklad između viđenja "realnog" i "idealnog" partnera (Pavićević, 2007). Dubljinski mladići kao ideal

savremene ženske lepote izdvajaju američku glumicu Pamelu Anderson: tipičan medijski proizvod holivudske koncepcije ženske seksualnosti koji je imao veliki uticaj na savremenih doživljaj "savršenosti" ženskog tela.

Prema ovom istraživanju, medijski uticaj u pogledu polnih uloga ogleda se u zapažanju da je kod, naročito, devojaka, veoma prisutan model tzv. "nesrećne ljubavi": "ovaj model je zasnovan na konstataciji da se ljudi uvek zaljubljuju u pogrešene osobe, koje nisu u stanju da im ljubav uvrate istom merom ili da je čest motiv za sklapanje veza zaborav prethodnih "nesrećnih" ljubavi" (Pavićević, 2007: 29). Poruke o nesrećnim ljubavima preplavljuju medije naročito kroz popularne južnoameričke telenovele i tekstove novokomponovane srpske folk muzike i to već više decenija. Rod danas predstavlja socijalnu konstrukciju, u stalnom procesu nastajanja i transformacije tokom života savremenog čoveka.

Uticaj medija na stilove života može se lako uočiti u sferi mode, naročito u populaciji mladih, i u trenucima njihove zabave i "večernjih izlazaka". Po mnogo čemu pevačice turbo-folk muzike predstavljaju jednu vrstu "*serbian dreams*" za mnoge mlade devojke danas u Srbiji. Razlog ovoj činjenici treba tražiti u promociji stila života ovih muzičkih "zvezda" koje napadno podupiru mnogi televizijski kanali i tabloidna štampa.

MEDIJSKA I DEVIJANTNA PONAŠANJA: UTICAJI I POSLEDICE

Veza devijantnog ponašanja - mediji ima istorijski "background" kroz tzv. "istoriju strepnji" o negativnom uticaju različitih medijskih sadržaja na ponašanja ljudi (Jugović, 2008-1). Pitanje odnosa uticaja medija na nasilna ponašanja ljudi najčešće se posmatra kroz četiri hipoteze.

Prvu istraživačku hipotezu, koja je najčešće proveravana, zanima da li nasilje u medijima doprinosi nasilju u životu. Kao najčešći zaključak izvodi se da nasilje u medijima utiče na nasilje u životu tako što uči i

podstiče korisnike nasilja, razvija pozitivne stavove prema nasilju i slabih inhibiciju prema ispoljavanju vlastite agresije.

Druga hipoteza proverava efekat pojavljivanja nasilja na psihički život čoveka. Postavlja se pitanje koliko čovek gubi čovečnost i saosećajnost posmatrajući ili čitajući u medijima prikaze nasilja. Smatra se da kod mnogih ljudi, naročito dece, prilozi i scene nasilja direktno izazivaju strah kao emocionalnu reakciju.

Po trećem istraživačkom stavu mediji stvaraju atmosferu u kojoj se smatra da se na nasilje može uzvratiti nasiljem. Potvrda ove hipoteze dovodi do toga da ljudi izgrađuju pozitivne stavove prema upotrebi sile u životu.

Četvrta prepostavka vezana je za psihanalitičku teoriju jer se smatra da nasilje u medijima ima ulogu katarze. Po ovom stanovištu, eskalacija nasilja ima pozitivnu funkciju jer služi kao ventil preko koga se rasterećuju nagonske agresivne predispozicije. U stvari, postavlja se pitanje da li mediji mogu upravljati i manipulisati tanatosom?

Pitanje posledica ili efekata medijskog nasilja proveravala se kroz dve velike grupe metodoloških pristupa. Šta ta istraživanja govore?

Prva velika grupa istraživanja polazi od toga da se medijska konstrukcija devijantnih ponašanja može tumačiti po *efektima koji se mogu prepoznati na makro-socijalnom planu*. Ovde su u pitanju istraživanja iz sociologije kulture, kulturologije, politikologije, sajber sociologije i psihologije, religije i interdisciplinarnih proučavanja fenomena medija. Ova istraživanja ukazuju da se na makro-društvenom planu efekti medijske konstrukcije društvenih devijacija i kriminala ispoljavaju kroz: pasiviziranje i apatiju javnosti; moć medija za legitimizaciju nasilja; društvenu anksioznost; legitimizaciju poretka; ideološki hegemoniju; kulturu straha; oblikovanje identiteta; proizvodnju kulturnih modela; suočavanje javnosti sa nasilničkom i kriminalnom pozadinom nekih društvenih događaja; itd.

Iz pozicije određenih hrišćanskih religijskih stanovišta smatra se da pojedini medijski sadržaji predstavljaju atak na hrišćanske vrednosti jer stvaraju antihrišćanske predrasude, razvijaju neopaganizam (magijski i okultni sadržaji, koketiranje rok-muzike sa satanizmom) i ekstremni egoizam. Istraživači interneta upozoravaju i na njegove mnogobrojne negativne konsekvene: od psihičke zavisnosti, socijalnog izopštavanja i prelaska sveta "sajber realnosti" do npr. mogućnosti stvaranja i održavanja devijantnih supkultura (upečatljive su supkulture sekti i korisnika droga, itd.).

Druga velika grupa istraživanja fokusira se u metodološkom pogledu *na mikro-socijalni aspekt: tu se radi o psihološkim i socijalno-psihološkim istraživanjima*. Ova istraživanja se uglavnom bave ispitivanjem uticaja izloženosti nasilju kroz različite medije (televizija, video-igre, dvd –filmovi, internet) na razvoj agresivnosti kod dece. U metodološkom pogledu glavni fokus je na merenju i kvantifikaciji štetnosti uticaja pojedinih medijskih sadržaja (pre svega nasilja) na razvoj dece. Pri čemu, ideja vodilja je da su deca "nesavršeni odrasli" pa su zato "podložni" negativnim uticajima (Lemiš, 2008). Manje je kvalitativnih istraživanja koje uzimaju u obzir i istorijski, ideološki, kulturni i simbolički kontekst odnosa deca – medijski sadržaji.

Problem izloženosti dece ranog uzrasta sadržajima nasilja jeste u tome što deca od tri godine ne prave razliku između stvarnosti i mašte, dok deca od 6-10 godina veruju da je većina stvari koje vide u tv programima istinita. Prema američkom istraživanju na jednom univerzitetu, 1 od 4 studenta je imao dugotrajne strahove zbog tv emisije koju je gledao u detinjstvu, dok se 26% povremeno oseća uznemireno zbog takvog medijskog iskustva (Douglas A. G. and others, 2004).

Sa mikro socijalnog aspekta, istraživački nalazi ukazuju da pojedini medijski sadržaji (a pre svega agresivnost i nasilje) imaju dugoročno negativan uticaj na ponašanja odraslih ljudi i posebno dece, zato što mogu podstićati efekte poput: imitacije; podsticanja agresivnosti; negativne identifikacije; pojačavanja nerealističnog straha od kriminala;

desenzitizacije i disinhibicije; modelovanja ponašanja i stvaranja negativnih uzora.

Američki istraživači Anderson, Dill i Bushman razvili su teoretski model kako bi pokazali vezu između medijske izloženosti nasilju i agresivnih stavova i ponašanja kod dece (Anderson & Dill, 2000; Anderson & Bushman, 2002). Taj model su nazvali Opšti Model Agresivnosti (ili GAM – General Aggression Model). Ovaj teorijski model opisuje relaciju – izloženost medijskim sadržajima nasilja i razvoj agresivnog ponašanja – kao kompleksan proces interakcije personalnih faktora (npr. agresivna ličnost) i situacionih faktora (upotreba npr. video igara sa sadržajem nasilja). GAM pravi razliku između kratkoročnih (short-term) i dugoročnih (long-term) efekata izloženosti medijskom nasilju.

Kraktoročni efekti izloženosti medijskom nasilju kod dece pokazuju se kroz ispoljavanje agresivnih misli, osećanja i ponašanja. Dugoročni efekti izloženosti nasilnim sadržajima mogu rezultirati stvaranjem struktura znanja i uverenja kod ličnosti koja uključuju sledeće karakteristike: stalna opreznost prema potencijalnim "neprijateljima", agresivne akcije prema drugima, očekivanja da će svi drugi biti agresivni, pozitivne stavove prema upotrebi nasilja, uverenja o efektivnosti upotrebe nasilja u mnogim životnim situacijama, smanjena saosećajnost za druge ljude, itd.

Nekoliko longitudinalnih studija i istraživanja, poput rada Douglas-a i saradnika (Douglas A. G. and others, 2004) pokazuje nam vrlo ubedljivo o postojanju snažne veze između izloženosti nasilnim sadržajima na televiziji u ranom uzrastu i kasnijeg ispoljavanja agresivnih ponašanja kod dece. Više američkih longitudinalnih istraživanja o aktuelnim medijskim sadržajima i njihovim "konzumentima" daje sledeće rezultate:

- prosečno američko dete uzrasta od 2-11 godina gleda TV 28 sati nedeljno, a tinejdžer 23 sata nedeljno;

- do sredine tinejdžerskih godina deca odgledaju 15.000 sati TV programa što je više vremena nego što ukupno provode sa roditeljima, učiteljima i prijateljima;
- deca će do 18. godine na televiziji videti oko 16.000 simuliranih ubistava i oko 200.000 nasilnih činova;
- zločin se na televiziji pojavljuje 10 puta češće nego u stvarnom životu;
- u toku jednog sata udarnog vremena na tv-u prosečno se prikaže 12 ubistava;
- seksualna aluzija ili seksualni čin događaju se svaka 4 minuta u udarnom TV terminu;
- do 17. godine deca na televiziji vide oko 400.000 seksualnih činova, dok je više od 90% dece ispod 18 godina videlo eksplisitne pornografske scene.

U ovom istraživanju kao ključni rezultat je dobijeno saznanje da deca koja su na ranom uzrastu više "konzumirala" sadržaje nasilja u medijima imaju izraženiju verbalnu i fizičku agresivnost, kao i da su ukupno agresivniji u socijalnoj interakciji od dece koja su bila manje izložena medijskom nasilju.

Takođe, deca izloženija medijskom nasilju pokazivala su izraženije neprijateljske predrasude prema sredini i drugim ljudima, kao i manje razvijena prosocijalna ponašanja. Medijska izloženost nasilju se opisuje kao faktor rizika za nastanak agresivnih stavova i ponašanja. Istraživanja negativnih efekata upotrebe video igara kod dece naglašavaju da ovaj medij može da izazove i psihofizičke smetnje poput: epileptičnih simptoma, suženja svesti i orijentacije, prisilnih grčeva i gubljenja osećaja realnosti.

Ipak, mnogi istraživači zaključuju da izloženost medijskom nasilju u sadejstvu sa drugim faktorima rizika može produkovati veće efekte od svakog pojedinačnog faktora koji utiče na nastanak agresivnosti. To znači da izloženost nasilju kroz medije nije samo po sebi dovoljno kao faktor

uzročnosti ali jeste jedan od ključnih faktora koji u kombinaciju sa drugim značajno povećava verovatnoću ispoljavanja devijantnih ponašanja. Zato su, sa druge strane, mnogi istraživači ovog naučnog problema ukazivali na relativnost medijskih uticaja, a naročito u sklopu pitanja koliko su mediji faktor devijantnih ponašanja u sadejstvu sa drugim indikatorima uzročnosti. Naravno, postavlja se i metodološko pitanje utvrđivanja veličine, inteziteta i trajnosti uticaja medija na ispoljavanje devijantnih ponašanja u sklopu drugih faktora.

RASPRODAJA KIČA I BOLA: MEDIJSKE (BEZ)VREDNOSTI

Tranzicija nije samo proces strukturalnih promena u ekonomiji i svojinskim odnosima društva. Ona je isto toliko i proces koji duboko zadire u društvene odnose, društvenu svest, kulturu, društvene vrednosti, sistemsko-institucionalne promene ali i u načine života ljudi. Tranziciono vreme koje živimo u vrednosnom smislu možda se najbolje može opisati kao doba društvene dezorientacije. Ono se izražava kroz socijalno osećanje da "naziremo šta nestaje ali još ne znamo šta nastaje". U Srbiji smo dobili generacije odloženog života i produžene mladosti (Mihajlović, 2003).

Srpsko društvo je društvo velikih socijalnih raslojavanja i društvenih fragmentacija. Indikator za ovo jeste apatija i rezignacija srednjih slojeva brzinom i kvalitetom promena i političkom elitom. Problem je što upravo srednji sloj treba da iznese vrednosni i ekonomski tranzicioni preobražaj. Postoje i masovna osećanja građana da se posle demokratskih promena nisu zadovoljile potrebe za pravdom već da su dobitnici u društvu uvek (isti) privilegovani pojedinci.

Srpsko društvo uglavnom se bavi posledicama: i međunarodne politike i svojih socijalnih problema. Stvara se "efekat ringišpila u začaranom krugu", nemoći, gubitništva i prebacivanja odgovornosti jednih na druge. Stranke se bave "velikim temama": nacionalnom ugroženošću, da li "ići u Evropu ili ne" - a poznato je da "velike teme jedu

svoju decu". Mi smo još uvek duboko kolektivističko društvo u kojem se stalno obnavlja ideološka manipulacija u formi "ili – ili".

Mediji su lakmus papir stanja društva. "Nema demokratskog i slobodnog društva bez slobodnih medija. Zatvoreno društvo stvara medijski mrak kao svoje prirodno stanje. Srpsko društvo u proteklom veku uglavnom zna za medijsku kulturu koja je bila u službi ideoloških paraliza i interesa represivnih, autoritarnih i povremeno autističnih vlastodržaca. Naš ulazak u pluralizam, početkom devedesetih, bio je za vlast samo nužno zlo. Maska sa demokratskim licem ispod koje je bio zatvoren um. Zato se i naš "pluralizam" pretvarao u parodiju. Pa i medijsku parodiju. Nažalost, obično političke parodije imaju tragičan i nasilan kraj – i za režisera i za publiku" (Jugović, 2010: 54).

Sa takvim nasleđem, ključno je pitanje: da li mediji mogu postati promoteri nužnih društvenih promena? Da li imaju kapacitete da budu društveni korektiv? Prepostavka da oni to budu jesu medijska autonomija, profesionalizam i odgovornost. A ne medijska zavisnost, novinarski ekstremizam i neodgovornost. Problem je za društvo kada mediji služe promociji socijalno sputavajućeg konformizma, straha od promena i vrednosti samo užih grupnih interesa. Ili kada banalizuju život i društvene odnose (Jugović, 2010).

MEDIJI: GENERATOR ILI PRENOSNIK VREDNOSTI?

Mediji imaju društveno pozitivnu ulogu u osvetljavanju stvarnosti i prikazivanju društvene realnosti. Oni služe informisanju, zabavi, druženju, učenju, itd. Mediji sa svojom realnom moći da tipifikuju socijalne odnose, da oblikuju identitete, da modeluju životne stilove i vrednosti, da podstiču kognitivne i emocionalne procese, da učestvuju u socijalizaciji i procesu vaspitanja, da stvaraju društveni konsenzus ali i da produkuju stereotipe – utiču na društvenu stvarnost i ponašanja ljudi. Oni koji kontrolišu značenje pojmove – kontrolišu jezik a samim tim i

utiču i na misli i ponašanja ljudi. Savremeni mediji postaju konstitutivan deo današnje realnosti pri čemu realnost nije dovedena u pitanje razvojem novih komunikacionih tehnologija, već sam doživljaj te realnosti (Jugović, 2010).

U Srbiji deo medija, primetno, teži profesionalizmu i istinitoj i kritičkoj intonaciji stvarnosti. Drugi deo medijskih kuća, koje bi smo mogli zvati "kameleonskim", očito je sposoban da se prilagodi svakom poretku. Čini se da su mnogi vlasnici medijskih kuća shvatili da su se potrošile sve ideologije osim "ideologije novca". Neki mediji su u otvorenoj službi pojedinih finansijsko-političkih moćnika ili pretendenata na veći udio u raspodeli političke moći. Deo medija koristi tržište i njegovu relativnu slobodu služeći se senzacionalizmom, ugađanjem najnižim ukusima, demagoško-populističkim parolama, montiranim konstrukcijama stvarnosti i događaja, rečnikom straha i brutalnim jezikom. Zato se za njih i može reći da su sredstvo javnog dezinformisanja.

Tendencija je svih onih koji grabe ka širenju moći da na tom putu upotrebljavaju medije. I organizovani kriminal i tajkuni ali i političke stranke. Nije teško uočiti kako se "svoji" mediji koriste i u obračunu sa političkim ili finansijskim konkurentima. Slabo dejstvo pravne države, visoka korupcija, osiromašeni novinari i moralna kriza doprinose takvom stanju.

POLITIČKO PREDATORSTVO U MEDIJIMA: "LINČ REČIMA"

U javnoj sferi često je prisutna neopaganistička isključivost koja živi kroz princip, bodrijarovski rečeno, agoničnog dualizma. Taj princip lako rađa nasilnu političku komunikaciju. Kada se učinilo da će političke promene dovesti do pluralnijeg i demokratskijeg odnosa prema stvaranosti od decenijske podele na "patriote i izdajnike" tokom 90-tih, tranzicione političke elite stvarnost ponovo vidi dihotomno ali sa drugačijim sadržajem.

Vrednosne etikete idu po linijama: "brzi reformatori" i "kornjača reformatori", "evropejci" i "evromrsci", "evroskeptici" i "evroentuzijasti", "moderna/nova i nazadna/stara Srbija", itd. Neki tzv. TV dueli izgledaju kao vašar taštine, primitivizma, verbalnog nasilja i "linča rečima". Zato se i rađa politička apatija kod građana kroz doživljaj da su "svi isti". U društvu se konstantno podstiče kulturno nasilje kroz poruku da je biti verbalno nasilan samo "normalan" način komuniciranja između ljudi koji različito misle.

MEDIJSKI IZVEŠTAJI O ŽRTVAMA KRIMINALA: "RASPRODAJA BOLA KAO MEDIJSKA VREDNOST"

Deo novinara i medijskih kuća trudi se da poštuje etičko-profesionalni kodeks. Međutim, postoji mnogo slučajeva kada je taj kodeks narušen. Povremeno se u našem društvu razvija pojava koju su britanski sociolozi nazvali moralnom panikom (Tompson, 2003). Moralna panika se javlja u situacijama društvenih previranja i moralnih kriza: kada raste svest o društvenim rizicima i kada se javljaju pretnje temeljnim društvenim vrednostima. Moralna panika je i izraz potreba za novim oblicima regulacije društvenog života i nju prati porast aktivnosti i broja grupa tzv. moralnih preduzimača koji obezbeđuju dokaze o moralnoj i društvenoj krizi. Među tim grupama prednjače neke medijske grupe postajući tako profiteri na moralnoj krizi.

Moralne panike obično imaju sličan tok. Kad se desi neki devijantni čin događa se medijsko popisivanje događaja u kome ima puno elemenata preuveličavanja, iskriviljavanja, laičkog predviđanja, optuživanja i osuđivanja, pa i neukusnog zadiranja u privatnost i žrtava i počinilaca. I ne samo to, problem je što u tom popisivanju događaja ima i simbolizacije, etiketiranja i održavanja stereotipa (Jugović, 2010).

U drugoj fazi spirale moralne panike mediji "prozivaju" zvanične institucije i stručnjake koji se bave pojedinim vrstama devijacija. To rađa

zabrinutost javnosti i pojačava moralnu krizu. Javnost stiče utisak da je došlo do prave epidemije određenog oblika devijantnosti. Kao da ga nije bilo pre. I na kraju šta se dešava? Ili se potvrde stereotipi ili se panika kao talas bure povlači i "nikom ništa". Ponekad, istina, mediji i podstaknu institucije na neku temeljniju reakciju i promene u radu (Jugović, 2010).

Etičko gnušanje izazivaju neke medijske kuće koji lične i porodične tragedije prikazuju u paketu sa političkim tračevima, polupornografijom i "pričama" kvazi-elite iz reality programa ili sa estrade. Poruka je da je sve na prodaju pa i ljudska bol. Različiti oblici nasilja jesu deo naših života i mediji imaju profesionalnu obavezu da to i beleže. Nasilje je, očito, "medijska roba" koja se svuda pa i kod nas "dobro prodaje". Ove "robe" ima i u filmu, informativnim i dokumentarnim emisijama televizije, štampanim medijim i njihovim internet izdanjima (Jugović, 2011-2).

Kod ljudi postoji opravdan strah od nasilja i želja da se ono shvati. Tu se onda umeću mediji sa svojim načinom markiranja i prikazivanja događaja. Želeći da pobude pažnju konzumenta, mediji lako skliznu u prikazivanje događaja tako da podstiču i socijalne i individualne strahove (Jugović, 2001-2).

U istraživanju o nasilju u našoj dnevnoj štampi glagol ubiti u "tabloidnom novinarstvu" lako se pretvara u "sadizam jezika" uz glagole poput "iskasapiti", "smaknuti", "saseći", "preklati", "pomoriti", "masakrirati" (Jugović, 1997) . Što je novina "tabloidnija" ovaj rečnik je izraženiji. Novinari ne treba nikada da zaborave da prilozi sa sadržajem nasilja mogu da izazovu realna uznemirenja i strah kod ljudi, pogotovo dece. Medijske sadržaje koriste i ljudi sa različitim psihičkim tegobama i ličnim traumama na koje ovakve slike ostavljaju snažne i bolne tragove. Neke osobe mogu doživeti naknadnu viktimizaciju zbog poistovećivanja sa sličnom situacijom koju su doživeli u stvarnom životu.

Izveštaj medija o zločinima mora da bude takav da zaštitи svaku privatnost i dostojantsvo žrtve i porodice žrtve. Neki izveštaji o teškim zločinima izgledaju kao slike iz policijske i sudsko-medicinske istrage. Ili još gore kao prizori iz horor filmova: gde se vide krvavi tragovi. Problem

se javlja kada se nasilje kroz medije konstruiše na takav način da se razvija nešto što se zove kultura straha (Jugović, 2011-2).

TABLOIDIZACIJA I PROFESIONALNA ETIKA

Medijska etika treba da podrazumeva i profesionalizam ali i odgovornost. A ne novinarski ekstremizam i neodgovornost. Problem je za društvo kada mediji banalizuju život i društvene odnose. Ili kada sebe vide kroz borbu na tržištu gde je "sve dozvoljeno", pa se onda služe senzacionalizmom, ugađanjem najnižim ukusima, demagoško-populističkim parolama, montiranim konstrukcijama stvarnosti i događaja, rečnikom straha i brutalnim jezikom. Nažalost, iz medijskog jednoumlja koje je ovo društvo imalo preko pola veka, doživljavamo paradoks slobode: da su danas u tranzicionom kapitalizmu vodilje mnogim medijima banalnost, primitivizam, jeftina demagogija, neodgovornost i deintimizacija koja ide čak i do "rasprodaje ljudske tuge", upravo odlike fenomena koji se naziva tabloidizacija.

Reč "tabloid" pretežno ima negativnu konotaciju, jer je postala povezana sa sadržajem lošeg kvaliteta i tehnikama nemoralnog izveštavanja (Drašković, 2009). Britanski istraživač savremenih trendova u novinarstvu J. Street upotrebljava pojam "zaglupljivanja" u kontekstu tabloidnog novinarstva jer smatra da se tabloidni medijski trendovi mogu posmatrati kao ciljno "zaglupljivanje" čitalaca s namerom se od populacije stvoriti masa bez kritičke svesti, koja će bez pitanja i sumnji slediti popularne i političke trendove (Street, 2003).

Sekulović (2009) zapaža da je tabloidizacija medija je samo pojarni, površinski sloj mnogo dubljih društvenih procesa i zakonitosti, u prvom redu ekonomskih, političkih i kulturoloških: "problem nije u lapidarnosti, kratkoći, jezgrovitosti, jasnosti i glasnosti medijske poruke, već u načinu prezentacije, a najčešće u sadržaju medijskih priloga, tj. u

primitivizmu, lošem ukusu, zadiranju u privatnost, senzacionalizmu, jeftinoj i srceparajućoj retorici" (Sekulović, 2009: 52-53).

Kako ističe Valić-Nedeljković (2011) "tržišnocentrični mediji" koji su uređivačku politiku zasnovali na *modelu tabloida* novinarima najčešće nameću nekoliko pravila koja obezbeđuju finansijski uspeh a koja su protivna profesionalnom etičkom kodeksu. To su "pravila": 1) svidi se uredničkom timu; 2) dosegni prvu stranu i ostani na prvom mestu po svaku cenu; 3) oponašaj predrasude auditorijuma; 4) stani na stranu one opcije koja je trenutno u modi; 5) staraj se da za svoj medij obezbediš što više razgoličenih javnih ličnosti; 6) bori se za vladavinu skandala sa što manjim zakonskim posledicama; 7) nikada se nemoj emotivno angažovati; 8) bez ikakvog skrupula nasrni na privatnost uz objašnjenje da javnost ima pravo da zna.

Istraživanja su pokazala da tabloidi prvenstveno utiču na emocije, a ne na razum. Time je smanjena mogućnost racionalizacije i kritičkog čitanja medijskih sadržaja. Zato je uticaj tabloida na auditorijum veći, pri čemu je posebna specifičnost tabloida u Srbiji bavljenje populističkom politikom. Tabloidi su jedna od pravih mera (ne)uspeha demokratizacije društva (Valić-Nedeljković, 2011).

MEDIJI I SENZACIONALIZAM

Puno je bilo i teorijskih i ideoloških rasprava na temu značenja medijskog senzacionalizma. Postoje mišljenja da mediji imaju "narkodejstvo" na publiku i da su konzumenti medija kao sunđer upijači. Mnogi zastupaju tezu da mediji lako manipulišu ljudskih osećanjima i stavovima. Prema "teoriji vakcine" mediji imaju sposobnost da otupljuju čula i da se vremenom ljudi naviknu npr. na nasilje tako da ono ne izaziva više emocionalne reakcije. Drugi opet osporavaju ovakva tvrđenja stavom da javnost ima sposobnost da sama stvara značenja medijskih sadržaja i poruka: javnost ne mora nešto da prihvati kao popularno i ako joj se to

nameće. Ili da sadržaj shvati na drugačiji način od onoga kakav je bio cilj medijske poruke (Jugović, 2010).

Postoje i shvatanja da su želje publike za senzacijama posledica težnje javnosti za zabavom, socijalnom komunikacijom, informacijama, itd. Medijske senzacije i jesu najjeftnija zabava za široke mase. Prisutna su i mišljenja da "prljavi ili ulični" jezik i senzacionalistički i populistički pristup događajima, kojim se služe posebno tabloidi, predstavlja otpor pritiscima ka konformizmu koju nameću vladajuće grupe. Zato u svim društвima tabloide više čitaju manje obrazovani i marginalniji slojevi kojima je takav jezik i pojednostavlјivanje događaja bliže životnom iskustvu. I da kroz njih osećaju određeno zadovoljstvo u narušavanju pravila koja se definišu i kroz "pristojan jezik" (Jugović, 2011-1).

Težnja publike za senzacijama posledica ispraznosti i dosade u životima mnogih ljudi. Senzacije podstичu "socijalni aktivizam" koji je ukorenjen u ljudskoj prirodi, onda kada ga u stvarnosti nema. Nažalost, medijske senzacije ipak predstavljaju samo simulaciju života. Društveni paradoks je da nešto što služi za masovnu i jeftinu zabavu, a proizvođачima tih medijskih sadržaja za visoku zaradu, može imati tamnu stranu po svojim posledicama, osim što su *reality shows* promoteri ljudske gluposti. Ubedljiva je i opšta društvena promocija hedonističkog stila života koja je prisutna u savremenoj kulturi.

Očita je sveprisutnost seksualnosti u medijima i njihova laka dostupnost. To se naročito odnosi na televiziju, interenet i tabloidnu štampu. Primer je masovna glamurizacija seksualnih aktivnosti tzv. slavnih ličnosti. Dobar primer medijskog senzacionalizma jeste video-zapis pornografskog tipa hrvatske pevačice Severine Vučković od pre 10-tak godina. Čine sa da nijedan događaj od raspada bivše SFRJ nije tako "ujedinio" bivše "bratske prostore" (ili kako je "seks spojio Jugoslaviju"). Neki su ovo "seksualno ujedinjenje" doživeli pozitivno: kažu, *eros* je konačno pobjedio balkanski (dominirajući) *tanataos*.

Drugi su u ovome videli moralno izvitoperenje koje "nema granice". Čuli su se i komentari kako će ovaj film "pokvariti mlade" i tako ugroziti

moralno zdravlje društva. U skladu sa tradicionalnom duhovitošću pojavili su se i vicevi o Severininom seksu (simptom moralne reakcije). Treći su u ovom filmu videli konačni znak ženskog oslobođenja svih skrupula koje nameće tradicionalizam i patrijarhalnost Balkana: jedna autorka je u novinama pisala kako će ovaj film poboljšati seksualni život žena u ovom kraju sveta.

Neki su, opet, u filmu videli komercijalnu stranu: ona je pevačica, bolje će prodavati svoju muziku, biće joj skuplji nastup i mislili su da ga je sama pevačica "namerno pustila u etar". Pokrenute su i priče o pravu na privatnost, na televizijama su vođenje rasprave advokata, naučnika, novinara o celom događaju ali se vremenom kao i svaka moralna oluja sve stišalo a Severina stekla još veću popularnost! Ali mediji su tako dobili pravu i profitabilnu robu koja ima sve elemente "uspeha": estradna ličnost, "tajni snimak", seks, vanbračna veza, deintimizacija.

DEINTIMIZACIJA KAO MEDIJSKA VREDNOST: SLUČAJ "REALITY" PROGRAMA

Postoji jasan medijski trend da se briše granica između medija i realnog života (Kelner, 2004)? Tragajući za novim sadržajima koji će doneti profit neki mediji nameću deintimizaciju međuljudskih odnosa. Ljudi lako prihvataju ovakve sadržaje zato što ih oni asociraju na sopstveni život i što mogu da se poistovete sa njima. Ovaj trend igra i na potrebu nekih ljudi da se "zaviri komšiji u sobu". Telo - emocije - seks to je, pojednostavljeni rečeno, medijska "dubitna kombinacija" u tranzicionom duhu vremena. U svim medijima je primetna i promocija "mekog egzibicionizma" i "pornografskih aluzija" kao posledica fenomena deintimizacije. Ova promocija se vidi i kroz muzičke spotove, reklame, neke TV emisije, itd.

U našim uslovima, zadiranje u privatnost naročito tzv. estradnih ličnosti poprimilo je oblike potpune vulgarizacije i banalizacije, i telesnog

i seksualnog. U tome prednjače neki nedeljni časopisi. Sa druge strane, promoviše se i deintimizacija "običnih" ljudi. Slikaju se svadbe, ljubavni susreti i izlivi emocija. Kao da se želi pokazati da je život estrada a da je i estrada isto što i život "malih ljudi".

Gledanost rijalitija podstiče efekat "novog" i potrošenost standardnih tv-formi. Ove emisije promovišu smanjivanje značaja ljudske intimnosti. One zadovoljavaju potrebe mnogih ljudi za "tračom" i za "zavirivanjem u tuđu sobu". Nude laku zabavu i nekritičko razmišljanje. Sa strane publike, "ugodaj" je i u društveno dopuštenom načinu da se "žive tuđi životi" i da se učestvuje u zajedničkom "voajerizmu". Na psihološkom nivou, privlačnost rijalitija je u identifikaciji široke publike sa učesnicima koje prepoznaje kao sebi slične, za razliku od udaljenih zvezda (po bogatstvu i stilu života) iz šou biznisa. Takođe, privlačnost čini i "bajkovito-sudbinski efekat": kako od "nepoznatog i običnog" pojedinca postati medijska zvezda koja posle izlaska iz emisije rešava i svoje egzistencijalne probleme s obzirom na visoku novčanu nagradu.

U ovim emisijama ima puno "seksualnih aluzija" sa "slatkim ukusom" detabuizacije. Vrlo je upadljivo da su organizatori i voditelji nekih "naših rialitija" vrlo otvoreno podsticali "ukućane" na upadljivo seksualno ponašanje. Međutim, problem je što se telesno, seksualno i emotivno u njima često pokazuje kao banalno i vulgarno. Kroz njih se promoviše nerealistični sistem vrednosti vezan za partnerstvo ili uspešnost. Uostalom, jedan od serijala "Velikog brata" je promovisan kroz poruku "ima hleba bez motike" (Jugović, 2011-1).

Javnost je podeljana u pogledu prihvatanja ove emisije. Oni koji ih redovno gledaju, govore da ih to zabavlja - teorija da mediji služe zabavi. Drugi ih gledaju kao socijalni eksperiment - "da vidimo kako se snalaze u neprirodnoj situaciji". Treći "uživaju" sa idejom da utiču na to ko ostaje u igri a ko se izbacuje. Četvrti u njima pronalaze sličnosti sa sobom i svojim životom. Peti su u iščekivanju rušenja tabua i skandala što podstiču i mnoge dnevne novine koje prate događaje u kući, itd (Jugović, 2011-1).

Poruke iz tih emisija koje su vezane za podsticanje nekih poželjnih vrednosti poput socijalne komunikativnosti, aktivizma, druženja, društvene otvorenosti i razbijanja stereotipa, jesu, ipak, u drugom planu. Jer u toj komunikaciji između učesnika reality-ja ipak je osnovni cilj da samo jedan učesnik pobedi i zaradi veliki novac. A do toga će doći tako što će se njegovo ponašanje svideti tv gledaocima. To znači da je svaki od učesnika spreman i na manipulacije u odnosu sa drugima. Svoje pravo lice ne moraju da otkriju ukoliko imaju takve sposobnosti. Ovde se postavlja i pitanje psihološke dobrobiti učesnika u rijalitijima. Iz ovog razloga su, na primer u Velikoj Britaniji nacionalno psihološko društvo i Fondacija za mentalno zdravlje, izrazili veliku zabrunutost zbog narušavanja medijskih etičkih standarda koji u ime zabave često iskorišćavaju psiho-socijalno ranjive pojedince (Džajls, 2011).

Iz pozicije publike, "reality ugođaj" je posledica nesuočavanja sa životnom dosadom i socijalnom prazninom. Onima koji vode isprazne i dosadne živote "vipovci" ili "obični" učesnici rijalitija stvaraju "čarobni osećaj" socijalnog aktivizma. U medijsko-tehnološkom smislu ove emisije su pokazatelj jedne strane modernizma. To je upotreba savremene tehnologije u banalne svrhe, gde dobit nije društvena nego je to samo profit organizatora, pa i po cenu "rasprodaje" ljudske gluposti i kiča. Istraživači ovih emisija ukazuju da je jedan od najgledanijih termina naših reality-ja onda kada učesnici spavaju.

Zato "verna publika" ima problem buđenja u tranzicionom "međuvremenu" koje živimo (Jugović-2011-1). A razlozi tranzicionog mamuranog buđenja su kompleksni: materijalno i duhovno siromaštvo, nezaposlenost, anomija, društvena dezorientacija, dominiranje materijalnih i hedonističkih vrednosti, društveno nametnuta "filozofija preživljavanja".

PORNOGRAFIJA: ZBUNJIVANJE ILI ZAČIN SEKSUALNOSTI?

Pornografija je kompleksan fenomen koji je duboko povezan sa mitologijom, tabuima, inhibicijama, moralnim i verskim ubedjenjima i kulturnim običajima koji utiču na formiranje konstrukata o seksualnosti i intimnosti. Preteče pornografije pronalazimo na pećinskim crtežima iz kamenog doba: to su bili "paleolitni prototipovi" savremenih lepotica meseca sa duplerica. Erotske scene i teme su kroz vekove prisutne i u umetnosti: možemo pomenuti samo Kamasutru kao drevni indijski seksualni priručnik koji potiče iz IV veka. Sam termin pornografija je nastao kada je drevni grad Pompeja uništen 79. godine erupcijom Vezuva a posle njegovog otkopavanja su pronađene seksualno živopisne slike i skulpture.

Danas samo u SAD profit od porno-industrije iznosi 15 milijardi dolara godišnje i samo u Los Anđelesu se godišnje snimi 10.000 tzv. hardkor porno-filomova. Tema pornografije je posebno zanimljiva za analizu u vremenu promena načina života savremenog čoveka koje je doneo internet. Internet pornografija je omogućila da se izbegne izlaganje pojedinca javnosti u "upotrebi" pornografije: internet omogućava da se do porno-sadržaja dolazi bez moguće nelagode kupovine časopisa na kiosku ili iznajmljivanja filma iz video kluba.

ŠTA JE PORNOGRAFIJA?

Pornografija prikazuje samo fizičke a ne i emocionalne i socijalne aspekte seksualnosti. U pornografskim filmovima seksualni odnos nije u vezi sa održanjem emocionalnih odnosa između partnera. Pornografija predstavlja sve tipove seksualnih aktivnosti koji pružaju ekstatičko zadovoljstvo učesnicima, uključujući vidove ponašanja koje se u mnogim društвima smatraju devijantnim, izvitoperenim pa čak i nasilnim. U ovim sadržajima postoje mnogobrojni tipovi seksualnih aktivnosti koje nekada imaju i karakteristike psihopatološkog ponašanja (sadizam, mazohizam, zoofilija, itd.).

Pornografija je tema koja pokreće neka od sledećih pitanja:

- odnosa seksualnosti i normalnosti;
- vrednosti (šta je poželjno a šta ne) u seksualnoj rodnoj ulozi;
- efekata seksualnosti u medijima: činjenica je da se većina mladih prvi put susreće sa seksualnim ponašanjem preko medija (televizije i interneta), čak i mnogo pre nego što dostignu fizičku, emocionalnu i društvenu zrelost;
- pitanje uticaja pornografskih filmova na mlade u razvoju i problem potencijalne "štetnosti" za mlade;
- da li je pornografija deo slobode seksualnog izražavanja ili kroz nju dominira mizogeni koncept kako tvrde feminističke analize: to je stav da pornografijom dominira mizogini konstrukt koji se ogleda kroz ponižavanje žene što ima za posledicu osnaživanje nepoželjnih stavova prema ženi, eksploraciju žena i neravnopravnost polova?

PORNOGRAFIJA I RODNI IDENTITETI

Pornografija je po svom predstavljanju seksualnosti uglavom usmerena ka muškim konzumentima i ima efekat "brzog seksualnog fiksa". Međutim, izgleda da je dominacija muške populacije u "konsumiranju" pornografije deo kulturnih vrednosti i načina seksualnog vaspitanja muškaraca i žena. Kroz istoriju, seksualne želje žena uglavnom su suzbijane mehanizmima socijalne kontrole u porodici i sredini. Istraživanja pokazuju da seksualno eksplicitan materijal ima isti efekat i na muškarce i na žene u pogledu izmerenih fizioloških nivoa uzbudjenja.

Jedna studija otkrila je da više od polovine žena (55 odsto) gleda video snimke seksualnog sadržaja barem jednom mesečno, a 40 odsto priznaje da to čini jednom nedeljno. Rušeci stereotipe da muškarci imaju viši libido od žena, čak devet odsto pripadnica "lepšeg pola" gleda pornografiju svakodnevno. Većina njih voli takozvane "soft" porno filmove (73 odsto), a gotovo polovina (47 odsto) se uživljava u porno filmove sa ulogama. Samo 21 odsto uživa u fetišima. Nova generacija seksualno osveštenih žena prihvata gledanje pornografije kao deo sopstvene seksualnosti, ali to rado čini i sa svojim partnerom. Istraživanje koje je sproveo sajt za prodaju seks igračaka Ann Summers, otkrilo je od ukupnog broja onih koje gledaju pornografiju, čak 96 odsto gledalo porno film sa partnerom, a 58 odsto smatra da je to imalo pozitivan učinak na njihov seksualni život. Gotovo polovina tvrdi da pornografija pomaže da nađu samopouzdanje i priznaju partneru šta žele da rade kad ostanu sami. Zanimljivo je da je više od trećine (40 odsto) priznalo da je snimalo porno film sa voljenom osobom u "kućnoj radinosti".
http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2013&mm=11&dd=16&nav_id=777969

Ipak, pogled na pornografiju je radikalno različit iz pozicije muških i ženskih konstrukata ovih sadržaja. Dok muškarce više privlače tzv. tvrdi porno-sadržaji, žene više privlače tzv. meki i eksplicitni sadržaji u kojima

ima bar naznaka emocionalnosti. Muškarci bitno manje povezuju pornografiju sa emocionalnošću. Za žene je više emocionalno uzbudjujuće ono što se prepusta mašti, a za muškarce ono što je eksplicitno. Više istraživanja pokazuje da je za najveći broj muškaraca osnovna funkcija pornografije masturbiranje u osami, dok žene ređe gledaju pornografiju u osami. Žene kada koriste pornografiju to uglavnom čine kako bi obezbedile seksualnu stimulaciju udvoje: za žene je to nešto se deli sa partnerom i kao uvod u partnersku intimnost. Rodni odnos prema pornografiji povezan je sa kulturološkim shvatanjem seksualnosti.

Gde je problem različitog rodnog prihvatanja pornografije?

Pornografski sadržaji jesu faktor oblikovanja seksualne mašte i očekivanja od partnera u seksu. Pornografija može imati bitan uticaj na vrednosne sudove o intimnosti i seksualnosti čoveka. Intezivno gledanje porno-sadržaja utiče na rast uverenja o istovetnosti seksualnog ponašanja u stvarnosti i na filmu. Pornografija može oblikovati nerealistična očekivanja u seksualnosti od suprotnog pola, naročito muškaraca prema ženama i to u pogledu: sagledavanja ponašanja žena, odražavnja partnerske veze, dostizanja seksualnog zadovoljstva, tretiranja žena kao objekata, zavisnosti od vizuelne imaginacije (jedan od oblika zavisnosti od interneta jeste i preokupiranost pornografijom), smanjivanja emocionalno-seksualne stimulacije od realnih partnera, itd.

Žene se mogu osećati prilikom partnerove česte upotrebe pornografije kao manje vredne i izgraditi osećaj da su neprivlačne partnerima ili da im to oštećuje fizičku pažnju partnera. Neke partnerke pornografiju doživljavaju kao znak nepoverenja, pa čak i neverstva. Žene nekad navode da pornografija može izazvati smetnju intimnosti: žene mogu imati osećaj da je njihovo telo samo produžetak sajber zadovoljstva njihovih partnera.

Istraživanja pokazuju da su emotivni problemi između partnera zbog pornografije više oblikovani sistemom vrednosti pojedničanih partnera nego količinom gledanja: pokazuje se da veću grižu savesti imaju oni partneri koji ponekad pogledaju porno-sadržaj nego oni koji to

rade često. Konflikt sa pornografijom upravo i nastaje kada muškarac taj sadržaj doživljava ko stimulišući a žena kao uvredljivi.

Pored ovakvih teza postoje u kontekstu tumačenja pornografije i drugačija shvatanja: da pornografija može pokrenuti uspavanu intimnost; da ona može osvežiti telesnost i oslobođiti senzualnost tj. da može imati funkciju "začina seksualnog života"; da ona predstavlja samo razonodu i hobi za oslobođanje seksualne energije; da je za društvo opasno ne samo imati preterano dostupnu i nekontrolisanu pornografiju već i imati društvo u kome se potiskuje seksualnost. Prema tezi V. Rajha seksualno potiskivanje je osnov sublimisanja seksualnosti u žudnju ka idealima nacije, časti, religioznosti koji mogu biti u funkciji totalitarno-kolektivističkih ideologija (Reich, 1973). Uostalom, ekspanzija pornografije u post-komunističkim društvima, do koje je došlo odmah nakon promena, bila je jedna od najranijih i najočiglednijih oblika ispoljavanja "demokratizacije" društva. Ona je često smatrana sinonimom novoosvojene slobode i otvaranja prema Zapadu.

PORNOGRAFSKI SADRŽAJI I MLADI

Pitanje uticaja pornografskih sadržaja na mlade koji su u procesu psiho-socijalno-seksualnog sazrevanja otvara nekoliko pitanja:

- da li mladi koji su seksualno aktivniji više gledaju seks na televiziji ili oni koji više gledaju su i seksualno aktivniji?
- da li mladi oponašaju prikaze u pornografskom materijalu?
- da li mladi koji gledaju ove sadržaje postaju manje osetljivi prema seksualnim potrebama svojih partnera?
- u kojoj meri na recepciju pornografije kod mlađih imaju uticaj porodica, mikro-socijana sredina, društveni sistem vrednosti, religija?
- da li se mladi u seksualnosti porede sa "porno likovima"?

- kako mladi porno-sadržaj povezuju sa sopstvenim iskustvima?

Odgovor na ova pitanja ne može da bude jednoznačan u smislu da na sve mlađe pornografski sadržaji utiču na negativan i (ili) pozitivan način. Postavlja se i pitanje, koje negativne posledice susretanja sa pornografijom mogu biti izazvane, kao i pitanje kod koje grupe mlađih taj susret može imati negativnije efekte. Postoje argumentovana mišljenja da muške osobe koje često gledaju pornografiju (naročito tzv. "tvrdi") imaju izraženiji negativan stav prema ženama, da zauzimaju grub i bezobziran stav prema seksualnim potrebama svojih partnerki i da više potcenjuju ozbiljnost seksualnih delikata i njihove posledice na žene.

Sigurno je da susret mlađe dece, koja su na ulazu u adolescenciju, sa pornografskim sadržajima a naročito ako je on čest, može uticati na izgradnju pogrešnog sistema vrednosti u odnosu na seksualni život. Deca koja su izložena takvim sadržajima mogu izgraditi pogrešna očekivanja i modele ponašanja u odnosu na suprotni pol. Dečaci mogu doživljavati devojčice, a kasnije u punolestvu ako to postane i deo njihovog trajnog sistema vrednosti, i sve osobe ženskog pola kao bića koja su "laka" i koja bi sve uradila samo da bi došla do seksa i materijalnih vrednosti. Deo devojčica može prihvati sistem vrednosti da se samo "razgolićenost" i erotizovano ponašanje kod muškaraca "ceni" i "prolazi".

Takođe, mogu se izgraditi i pogrešna uverenja u odnosu na seksualni život i očekivanja šta suprotni pol može da im pružu u seksualnom činu. Zatim, rani kontakt sa pornografijom može biti problematičan zato što "ubrzava" neke faze razvoja seksualnosti što može da izazove i konfuziju u seksualnom identitetu maloletnika. Jedna od mogućih negativnih posledica je i podsticaj za rani ulazak u seksualne odnose koji nose višestruke rizike. Ali sam po sebi taj susret maloletnika sa pornografskim sadržajima ne mora da izazove negativne efekte jer na ličnost i njenu seksualnost utiče još više način vaspitavanja u porodici, odnosi između roditelja, stavovi roditelja prema seksualnom životu, vršnjaci sa kojim se druži, obrazovanost itd.

U savremenom dobu koga karakterišu značajne seksualne slobode i "erotizacija" koja je prisutna u medijima, teško je u potpunosti sprečiti takva susretanja ali je zato važno da deluju tzv. protektivni (zaštitini) faktori u životima mladih (pre svega porodica i škola). Ukoliko roditelji i nastavnici na pravi način i postepeno uvedu mlađe u seksualni život onda "neminovni" susreti sa pornografijom neće imati negativno dejstvo. Ne treba biti lažni moralista pa ne reći da se mlađi putem pornografskih sadržaja i seksualno edukuju i izgrađuju svoju seksualnost – ali u uzrastu kada to mogu da zrelije prihvate i kada su drugi faktori seksualnog obrazovanja bili pozitivni.

Činjenicu da mlađe generacije ranije stupaju u seksualne odnose možemo tumačiti promenama u porodičnom vaspitanju, opadanjem patrijarhalnosti u srpskim porodicama, opštim padom socijalne kontrole na svim nivoima našeg društva, razbijanjem seksualnih tabua, erotizacijom medija, velikom dostupnošću seksualnih, itd. Ipak, "novo vreme" i novi sistemi vrednosti donose nove poglede na seksualnost koji se ne mogu menjati bilo kakvom "čvrstom rukom" društva ili roditelja, jer mogu izazvati i suprotan efekat kod mladih.

Suština je da mlađi budu svesni rizika seksualnog života, da u njega stupaju onda kada oni individualno osete da su za to spremni a ne kada postoje pritisci sredine, da nauče da se čuvaju od seksualnih bolesti i neželjene trudnoće, da roditelji i škola imaju pozitivan uticaj na seksualno obrazovanje a to znači da ne "žmure" pred normalnim adolescentskim promenama, da razgovaraju na te teme sa decom ili učenicima. Neminovna izloženost mladih erotizovanim modelima ponašanja koji propagiraju mnogi mediji i otvorenim seksualnim sadržajima može se pretočiti u normalni seksualni razvoj samo razvijanjem svesti kod mladih o karakteru i rizicima seksualnog života. U tom pogledu, ključnu ulogu i odgovornost imaju roditelji, škola i mediji.

TITANIK VIRTUELNE PLOVIDBE: INTERNET I ZAVISNOST

VARIOLA VERA 21. VEKA?

Da li će se "variola vera" 21. veka zvati zavisnost od interneta (Internet Addiction Disorder) ili patološka upotreba interneta (Pathological Internet Usage)?

Sve je počelo u SAD. Strah od "nove epidemije" pokrenuo se oktobra 1997. godine kada je gospođa Pam Olbridž sa Floride izgubila starateljstvo nad svojom maloletnom decom (od 7 i 8 godina starosti) jer je zapostavljala njihove osnovne potrebe. Sud i socijalne službe su tu odluku doneli na osnovu dijagnoze: "sindrom internet zavisnosti". Gospođa Olbridž je toliko vremena provodila u on-line životu da je zaboravljala da svojoj deci priprema hranu u off-line životu.

A onda je "klupko počelo da se odmotava". Saznalo se, po tvrdnjama američkih advokata i bračnih suds, da je u SAD jedan od čestih razloga za razvod braka prevelika opsednutost, naročito muževa, seksom i pornografijom na internetu. Potom, u nekim psihijatrijskim klinikama u SAD počeli su i da se pojavljuju mladi ljudi koji su voljno ili nevoljno radili pokrete rukama i prstima u vazduhu i stolu kao da kucaju po tastaturi i "klikću" sa mišem. Uz to oni su fantazirali o plutanju internetom uz osećanja tremora, skučenosti i drhtanje telom.

KOMUNIKACIJA KOJA STVARA ZAVISNOST

Internet je radikalno promenio živote ljudi omogućivši im da deo normalnih potreba (za znanjem, učenjem, kontaktom sa drugima, samoaktuelizacijom) zadovoljavaju na nov način. Komunikacija između ljudi je "meteorski" ubrzana, informacije su postale dostupne i brže, lako se osvajaju novi horizonti znanja, zabave i seksualnosti. Međutim, internet nosi jednu specifičnost koja prevazilazi samo činjenicu da on "proističe iz mašine": kroz njega se grade novi društveni odnosi i interakcije između ljudi koje mogu biti i pozitivne ali i negativne u smislu samootuđenja ili sajber nasilja prema drugima. U današnjem vremenu neupućenost u kompjutersku tehnologiju i internet može se nazvati funkcionalnom i informatičkom nepismenošću. Sa druge strane, predominacija i opsednutost virtuelnom tehnologijom stvara jednostranog, necelovitog ali i potencijalno otuđenog čoveka.

Danas postoji puno mladih ljudi koji nekontrolisano igraju video-igre i uopšte se "bave" računaram zapostavljajući svoje školske i radne obaveze. Ovde se otvara nekoliko pitanja. Da li to može proizvesti zavisnost od virtuelnih oblasti koje stvara kompjuter i da li je prekomerna upotreba interneta "poremećaj socijalnog ponašanja" i kog tipa? Da li se radi samo o preteranom korišćenju interneta koji izaziva brojne negativne socijalne i psihičke posledice ili je to deo šire zavisnosti koja bi se mogla zvati "zavisnost od kompjutera"?

Termin internet-zavisnost nastala je u šali psihijatra Ivana Goldberga 1996. godine koji je želelo da napravi parodiju na učestale anegdote o ljudima čiji se život bitno promenio prekomernom upotrebom interneta. Ipak, Kimberli Jang, prvi je svetski naučnik koja je ukazala na postojanje problema internet zavisnosti, obrasce upotrebe interneta kod zavisnika, posledice problematične upotrebe interneta i moguće načine adekvatnog psiho-socijalnog tretmana (Young, 1996). Jangova je

nastojala da pruži odgovor na pitanje kako neko može postati zavistan od tehnološkog oruđa, nalazeci da internet-korisnici postaju zavisni od osećaja i doživljaja koje dobijaju koristeći računar i internet. Korisnici ne postaju zavisni od interneta po sebi, već od određenih aktivnosti koje tim putem obavljaju (Kovačević-Lepojević, 2011).

Neki stručnjaci, poput Jangove, smatraju da zavisnost od interneta ima sve karakteristike i drugih zavisnosti pri čemu je ova zavisnost naročito bliska tzv. patološkom kockanju. To su:

- *tolerancija*: potreba za povećanjem vremena koje se provodi na mreži kako bi se doživeli efekti zadovoljstva;
- *sipmtomi povlačenja*: tremor, anksioznost, potištenost;
- *afektivni poremećaji*: depresivnost, iritabilnost;
- *apstinencijalna kriza*: žudnja i psihomotorne reakcije kada se ne koristi internet i kada pokušava da se "ostavi" njegova upotreba;
- *poremećaj socijalnih odnosa*: zapostavljanje i opadanje kvaliteta realnih životnih aktivnosti – u off-line stvarnosti.

GRANICE "INTERNET NORMALNOSTI"

Normalna potreba za boravkom na mreži prelazi u "problematičnu" kada se ispune dva kriterijuma.

Prvi kriterijum jeste *provedeno vreme na internetu*. Međutim, dilema je: koje je to vreme? Po nekim to je četiri sata svakodnevno u dužem vremenskom periodu, a po nekim to je šest sati dnevno. Ipak, postoji jedan deo ljudi koji je i na poslu obavezan da provodi vreme na mreži, tako da je ovaj kriterijum dosta relativan, ali nam bar preventivno šalje signal da svoje vreme "unormalimo" u upotrebi interneta. Činjenica je da ako neko provodi svaki dan po 4 sata samo na mreži, uz sve druge

životne aktivnosti uključujući i san i odmor, on zasigurno zapostavlja mnoge svoje realne socijalne obaveze i narušava svoje psihofizičko stanje.

Drugi graničnik internet normalnosti možemo nazvati kriterijumom "*spajanja svetova*". Problematična upotreba interneta nastaje onog trenutka kada "sajber-život" postane svet za sebe i kada nije integriran u stvarni život, nego je više zamena realnosti i beg od stvarnosti. Normalno korišćenje interneta jeste ono kada "sajber-svet" postane deo "stvarnog sveta" i kada upotpunjuju jedan drugog. To znači kada postoji komunikacija između doživljaja i korišćenja interneta pojedinca sa njegovim stvarnim socijalnim odnosima.

Prema Američkoj psihijatrijskoj asocijaciji tri ili više od ovih kriterijuma moraju biti prisutni u periodu od godinu dana kako bi se dijagnostikovala zavisnost od interneta:

- tolerancija: potreba za povećanjem količine vremena na internetu u cilju postizanja zadovoljstva.
- povlačenje: dva ili više simptoma povlačenja nastalih do mesec dana nakon smanjenja ili prekida korišćenja interneta koji pogoršavaju društveno, lično ili profesionalno funkcionisanje; Ovo uključuje i nastanak psihomotornih poremećaja kao što su drhtanje, tremor, anksioznost, opsativno mišljenje o tome šta se dešava na mreži, fantazije i sanjarenja o internetu, voljne ili nevoljne pokrete prstima u vidu kucanja i tipkanja;
- upotreba interneta olakšava ili otklanja simptome povlačenja;
- internet se posećuje češće ili na duže vremenske periode nego što je nameravano;
- značajna količina vremena troši se na aktivnosti povezane sa internetom;
- značajne socijalne i personalne aktivnosti su napuštene ili redukovane zbog korišćenja interneta.

- Osobe rizikuju gubitak značajnih mogućnosti povezanih sa poslom, stvaranjem veza, za obrazovanjem zbog prekomernog korišćenja interneta.

GDE SU KORENI INTERNET ZAVISNOSTI?

Zavisnost od interneta i prekomerna upotreba interneta ima najmanje četiri korena.

Prvi je *socijalno-kulturološki uzrok*. Ova zavisnost može predstavljati bekstvo od društvene realnosti koje nastaje kao posledica različitih životnih osujećenosti i nezadovoljstava: društvenih, porodičnih, bračnih, radnih, komunikacijskih. Takođe, i zbog visokih društvenih očekivanja, kulturnih modela koje se nameću u društvu, trke za novim kulturnim stimulacijama, itd.

Drugi uzrok je vezan za *karakter samog interneta*. Na on line mreži mogu se graditi društvene veze što čini da je internet socijabilan. Internet omogućava laka upoznavanja, jednostavnu komunikaciju, on je pristupačan, na njemu se mogu doživeti i različita uzbudjenja i ispuniti različite fantazije. Internet lako simulira realni život, na njemu je manja odgovornost za neke postupke, on omogućava i nekonformistička ponašanja, osuda sredine zbog nekih ponašanja ili maštanja je isključena jer se na njemu gradi novo cyber-okruženje.

Treći uzrok je *socijalno-psihološke prirode*. Na internetu se može izgraditi novi identitet, može se postati "neko drugi" što naročito prija stidljivim, usamljenim i zatvorenim osobama. Preko mreže se mogu izbeći osećanje usamljenosti, bespomoćnosti, a steći iskustva zajedništva, uzbudjenja i novih poznanstava.

Četvrti uzrok zavisnosti od intereneta leži i u nekim *psihičkim faktorima*. Istraživači ove zavisnosti smatraju da osobe koje su: "sklone fantazijama", stidljive, socijalno fobične, nezadovoljne socijalnim

stutusom u sredini, depresivne, nesigurne, slabe kontrole impulsa – spadaju u rizične grupe.

Istraživači ovog fenomena ukazuju da postoji pet tipova prekomernih korisnika ili zavisnika od interneta:

1. kompulzivni pretraživači informacija (*information overload*);
2. posednuti sajberseksom (*cybersexual addiction*);
3. zavisni od virtuelnih veza i prijateljstava (*cyber-relational addiction*);
4. opsesivni igrači na mreži: kockanje, interaktivno igranje, kupovanje, berze (*net gaming*);
5. patološki upotrebljivači elektronske pošte ili mejloholičari (*mailholism*).

Na kraju, čini se da "priča o internet zavisnosti" (zasada "bolesti" koja ne pogađanja siromašne slojeve društva i manje obrazovane) samo potvrđuje antropološku konstantu koja se zove - dualizam ljudske prirode. Predominacija i opsednutost virtuelnom tehnologijom stvara jednostranog i necelovitog čoveka. Čoveka koga programira kompjuter a ne obrnuto. Tako se rađa čovek-marioneta. Internet nosi u sebi ujedno i ono najbolje i ono najgore. Napredak se sastoji u komunikaciji skoro bez granica, a nevolja je u tome što će ovaj titanik virtuelne plovidbe jednog dana naići na santu leda (Pol Virilio, "Informatička bomba", u: Božović, 2006). Kroz istoriju civilizacije koliko god da je razvijao tehnologiju i širio granice svoga uma, čovek je, u isto vreme tu tehnologiju i svoj um koristio i za (auto)destruktivna ponašanja. Možda je i zavisnost od interneta samo "kolateralna šteta" razvoja ljudskog uma i tehnologije.

III DEO:

TEORIJSKO-

METODOLOŠKI OGLEDI

BEKSTVO OD DOGME: PLURALIZAM U SOCIJALNIM ISTRAŽIVANJIMA

NA PUTU KA ISTINI

Sve naučne oblasti i discipline zasnovane su na određenim zajedničkim prepostavkama koje čine temelj njihove naučne zgrade. Bez ovih prepostavki nauka ne bi ni imala smisla. Društvena nauka kao sistem saznanja duboko je ukorenjena na filozofskim prepostavkama. Naučni razum je izgrađen na filozofskom umu, što se često u praksi istraživanja zaboravlja. Prepostavke su samosvest nauke – bez njih nauka ne postoji. U isto vreme naučni sistem saznanja je i sistem verovanja u određene prepostavke. To verovanje, bilo ono racionalno ili iracionalno, jeste vera u istinu! Zato je nauka utemeljena na "filozofskom trojstvu" - ontološkoj, gnoseološkoj i aksiološkoj prepostavci (Šušnjić, 1999: 21-22):

1. *veri da istina postoji* – samo onaj ko veruje u istinu ići će u potragu za njom; filozofski pravci poput skepticizma, agnosticizma i nillilizma istinu neće ni tražiti jer veruju da ona ne postoji; zato je društvena nauka i bliska racionalističkoj filozofiji. Nauka traži smisao, pravilnost, zakonitost;

2. *veri da se istina može saznati* – samo onaj ko veruje da se istina može saznati krenuće u potragu za njom jer u toj potrazi nalazi smisao;
3. *veri da je saznanje istine ključna vrednost nauke* – vera u vrednost istine i posvećivanje otkrivanju i stvaranju istine je pokretačka snaga nauke.

Da li je moguće zamisliti bilo koji aspekt socijalnih istraživanja u čijem je fokusu čovek kroz različite aspekte njegove esencije i egzistencije i njegovih odnosa sa okruženjem bez stalne vere da se istina o njemu može saznati? Ili bez vere da je saznanje istine o čovetu vredna misaonih i istraživačkih npora? Odgovori su nedvosmisleni: to nije moguće ali samo kada su društvene nauke i socijalna istraživanja u službi čovekovog razvoja i humanizacije društva. Zbog toga je i vera u istinu u isto vreme i vera u slobodu čoveka i društva.

Erih From je pisao da je istina spasiteljica i ozdraviteljica. Zato su po njemu dva glavna misaona arhitekta modernog doba Frojd i Marks: kao što je Marksu istina bila oružje za izazivanje društvene promene, tako je Frojdu istina bila oružje za izazivanje individualne promene: "Za obojicu istina je bitni medij transformacije društva, odnosno pojedinca. Obojica su htela oslobođiti čoveka od okova njegovih iluzija s namerom da mu omoguće da se probudi i deluje kao slobodan čovek" (Fromm, 1984: 19).

Na putu ka istini u socijalnim istraživanjima naučnik može da izabere pogrešan put ili pogrešna sredstva ali ako ga napusti vera u istinu o čovetu i vera u vrednost istine, onda je on na putu van nauke, van vere i van smisla. Greška u putu i sredstvima može biti doprinos nauci ako se spozna da neki postupak ili tehnika saznavanja istine ne odgovara društvenoj realnosti i predmetu istraživanja!

KORENI METODOLOŠKOG RASCEPA UNUTAR DRUŠTVENE NAUKE

Polazeći od ovih najopštijih filozofskih prepostavki nauke, u korenu moderne društvene misli utemeljila se jedna naučna slika sveta koja ima neke zajedničke karakteristike. Osnovna karakteristika te slike jeste težnja ka istinitom naučnom saznanju o prirodi društva koja je suprotstavljena skolastičkom spekulativnom mišljenju koje je vladalo od vremena klasične Grčke pa sve do polovine XVIII veka. Tu osnovnu i zajedničku naučnu paradigmu (naučni pogled na društvo) čine (Pećujić, Milić, 1995):

- a) uverenje u *postojanje gvozdenih determinizama*, neumitnih zakona koji ne znaju za odstupanja i koji upravljaju društvom;
- b) uverenje u *linearni progres*, neprekidni napredak i srećan kraj istorije;
- c) iluzija o *savršenom (harmoničnom) društvu* koje se najzad osvaja i koje je otelotvoreno ljudske racionalnosti (razuma);
- d) konцепција *nauke kao instrumenta* koji obezbeđuje potpuno gospodarenje, vladavinu prirodnim i društvenim silama.

Od ovog mesta odgovor na brojna pitanja među kojima su – kako se najbolje može saznati istina; koje su najvažnije vrednosti i društvene uloge nauke; kakva je priroda društva koga istražujemo; kako se društvo menja; koje zakonitosti vladaju razvojem društva; kakav je odnos čoveka i društva; u čemu je razlika između prirodnih i društvenih nauka i da li se one mogu istraživati istim metodama – nije jednoznačan. Šta više, odgovori na ova pitanja pretvaraju se u oštar teorijski, epistemološki, metodološki i ideološki sukob između različitih pristupa. Zašto je to tako?

Postoje dva odlučujuća faktora stvaranja rivalskih teorijsko-metodoloških pristupa unutar društvenih nauka. To su kompleksnost društva i uticaj ideologija na naučna saznanja (Pećujić, Milić, 1995).

Prvi uzrok nastanka rivalskih teorija (slika) društva i metodoloških pristupa u njegovom izučavanju jeste *posledica složenosti i kompleksnosti društvene stvarnosti*. Tražeći saznanje o društvu mnogi pristupi veruju da poseduju jedinu i isključivu istinu. Ipak, svaki od pristupa, osvetljava samo jedan deo društvene stvarnosti i ukazuje samo na neke puteve saznavanja istine o društvu i odnosu čovek-društvo. Društvenu stvarnost je teško moguće razumeti samo jednim pogledom i jednom teorijom!

Na primer, o pojavi siromaštva se može govoriti s obzirom na poreklo, razvoj, strukturu, formu, funkciju i značenje ovog najvećeg globalnog socijalnog problema. Svako od ovih pitanja posebno naglašava jedna od teorija o društvu. Još jedan primer: tumačeći devijantna ponašanja, neki pristupi odlučujući značaj daju neprilagođenosti pojedinca na vrednosno-normativni poredak koji je uslovjen neadekvatnom socijalizacijom i disfunkcijama u porodici i okruženju, dok drugi naglašavaju da je devijantno ponašanje posledica moralne osude i degradacije od sredine i institucija socijalne kontrole.

Za jedne je devijantnost čin neprilagođenosti, a za druge je društvena etiketa. Za jedne je devijantno ponašanje moguće istraživati kroz objektivna merila (pol, starost, porodično stanje, materijalno stanje, psihičke odlike, itd.), dok se za druge devijantno ponašanje može samo razumeti i to iz subjektivne pozicije etiketiranog aktera socijalne interakcije. Oba pristupa su u naučnom pogledu "u pravu", oba su na putu ka istini, ali šta nam to govori? Govori nam da je društveni svet kompleksan, višedimenzionalan i da se su društvene pojave višeuzročne i više posledične.

Drugi uzrok teorijsko-metodološkog rascepa unutar društvene nauke jeste *posledica uticaja individualne subjektivnosti, interesa i ideologija na naučno saznanje*. Apsolutna objektivnost naučne misli je u istraživanju, iako ona čini vrhunsko merilo i epistemološku osnovu nauke, više mit nego realnost.

U čemu stoje razlozi ovog naučnog problema? U činjenici da na naučnu misao utiču lične premise koje vode u istraživanje, a koje ne moraju da budu objektivne (mogu biti i iracionalne!), a čega istraživač često i nije svestan. Naučno saznanje nije imuno od istraživačevih subjektivnih doživljaja sveta, njegovih čula, osećanja, životnih i naučnih iskustava. Naš vrednosni sistem, naše želje, naši interesi, naš društveni položaj jesu osnova preko koje doživljavamo i posmatramo naše okruženje. Zato se i događa da se jedna ista stvarnost može doživljavati i istraživati na različite načine.

Između stvarnosti kakva je ona sama po sebi i istraživačkog doživljaja stvarnosti ne mora postojati podudarnost. Istraživač može da vidi samo deo stvarnosti na svom putu ka istini misleći da je istina o celokupnoj stvarnosti upravo onakva kakvu je on vidi. Zato su različiti teorijsko-metodološki pravci vrlo isključivi i pristrasni, iako između nekih od njih ima prožimanja i "teorijsko-metodološke tolerancije".

Nauka nije izolovana od uticaja ideologije. Svaki istraživač i posmatrač društvene stvarnosti je "kontaminiran" ličnim, političkim i ideološkim simpatijama. Mi ne možemo izbeći zauzimanje strana. Tražeći i istraživajući činjenice uvek pravimo ideološke ili političke izbore (Good, 2000).

Na primer, ideologija "statusa quo" zato inspiriše istraživače društvene stvarnosti ka ispitivanju reda, poretka, konformizma, stabilnosti u društvu, dok ideologija "radikalne-kritike" istraživače upućuje na proučavanje društvenih sukoba, protivrečnosti i tenzija. Iz prve ideologije proizilazi da se društvo menja u pravcu od "reda ka progresu" (pozitivizam), a iz druge od "progrusa ka redu" (marksizam). Tako se u socijalnim istraživanjima dolazi i do dileme: čije interesе zastupaju socijalne profesije koje se praktično bave čovekovom društvenošću: da li interesе poretka (održavanja reda i stabilnosti) ili interesе klijenata?

Ne treba zaboraviti jedno saznanje sociologije nauke: društveni život snažno utiče na naučnu misao. To se najbolje vidi iz istorijskog iskustva preme kome su se u stabilnim i mirnim periodima ljudske istorije javljale teorije o društvu koje su nudile apsolutne istine

(sholastičko mišljenje), a u periodima promena, kriza i prevrata, teorije koje su zastupale relativističko shvatanje istine (dijalektičko mišljenje). Kroz istoriju se pokazalo da u nekom vremenu masovno uspevaju da budu prihvачene one ideje i "istine" koje duboko odgovaraju grupnim očekivanjima, vrednostima pa i željama ljudi. Ljudski i društveni paradoks je u tome što opšteprihvачene istine i ideje nisu same po sebi istinite. Koliko je čovečanstvo platilo ljudskim žrtvama zablude proizašle iz "opšteprihvaćenih istina" u nekom društveno-istorijskom trenutku?!

Sve ovo ukazuje da možemo zaključiti da "i u metodologiji nauke ne govorimo olako o činjenicama i njihovom neposrednom posmatranju. Svakako da predmet naučnog posmatranja mora da bude *činjenica* ali rezultat naučnog posmatranja uvek je *podatak* o tim činjenicama, što znači da nije reč o stvarnosti po sebi, nego o stvarnosti kakv nam se ukazuje kroz naše spoznajne moći. Nauka nije samo duhovna reprodukcija stvarnosti, nego i produkcija stvarnosti. U svakoj naučnoj spoznaji nalazi se delić nas samih i u svakoj našoj istini prepoznajemo sebe. Mi ne određujemo stvar, nego naš *odnos* prema njoj" (Šušnjić, 1999: 143).

KONSTITUCIJA SOCIJALNIH ISTRAŽIVANJA

Opšta metodologija jeste filozofija naučnog metoda koja se sastoji iz epistemologije i ontologije (Jupp, 2006). Sledstveno tome, metodologija socijalnih istraživanja, kao deo opšte metodologije društvenih nauka, ima tri osnovna i međusobno uslovljena sastavna dela. Metodologija socijalnih istraživanja sastoji se iz: 1) opšteg teorijsko-metodološkog pristupa u izučavanju socijalnih pojava i delatnosti, 2) postupaka, pravila i principa u izvođenju istraživanja i 3) specifičnih tehnika i metoda prikupljanja činjenica o socijalnim pojавama i delatnostima.

Prvi sastavni deo metodologije socijalnih istraživanja jeste teorijsko-metodološki pristup u izučavanju socijalnih pojava. Pristup predstavlja opšti smer koji ukazuje koji deo društvene stvarnosti treba

ispitivati, gde treba tražiti uzroke socijalnih pojava i na kojim principima treba tumačiti dobijene podatke i činjenice iz istraživanja.

Zašto je u istraživanju socijalnih pojava i delatnosti važan ovaj opšti teorijsko-metodološki okvir? Razlog je što svaka socijalna pojava sadrži u sebi, uvek, deo širih društvenih obeležja. Na primer, fenomenologija, dinamika i etiologija kriminala u nekom društvu uvek nosi obeležja opšteg društvenog stanja – socijalnog, ekonomskog, kulturnog, vrednosnog, političkog. Teško je razumeti specifična obeležja kriminala ako ne razumemo šire društveno (pa i globalno, međunarodno) okruženje. Tek iz šire vizije društva možemo shvatiti i dekodirati pojedinačne socijalne pojave. Zato nam jedan teorijski pristup predstavlja opšti putokaz za istraživanje. Opšti pristupi nam omogućavaju stvaranje istraživačkih hipoteza o nekoj pojavi. Bez opšteg pristupa kao vodiča kroz "društvenu šumu" put ka istini bi nam bio nejasan i rasut sa bezbroj neuopštenih sudova i činjenica.

Mnogi metodolozi s pravom govore o opštem teorijsko-metodološkom pristupu kao o kompasu za istraživanje konkretnih pojava: "Tu ulogu on može da vrši zahvaljujući osobenom odnosu između teorija i metoda. Uprošćeno govoreći, teorija predstavlja konačni rezultat, gotovu duhovnu tvorevinu, dok metod čini saznanje koje nije završeno već početno saznanje koje predstavlja tek kompas za istraživanje. Teorija bi predstavljala "završenu kuću", a metod samo projekat i građu koja se prikuplja za njenu izgradnju" (Pečujlić, Milić, 1995: 22).

Na nivou opšte metodologije društvenih nauka možemo reći da su teorijsko-metodološki pristupi i pravci "sistemi međusobno povezanih gledišta o predmetima i metodama naučnog saznanja, naučnih objašnjenja i prognoze. U osnovi metodološko-teorijskih pravaca nalaze se izvesne i opšte teorijske koncepcije, logičke odredbe i raznovrsna iskustvena saznanja" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 301).

Takođe, teorijsko-metodološki pristupi sadrže "jedinstvena polazišta (primarne premise), osnovne zajedničke koncepcije, norme i ključna metodološka rešenja koja prihvataju svi podpravci i sve varijante koje nastaju u njegovim okvirima... Svaki pravac je doprineo postavljanju

i artikulisanju određenih teorijsko-metodoloških pitanja i na njih ponudio određene, manje-više valjane odgovore. Pod valjanim pitanjem i odgovorom podrazumevamo svako pitanje i svaki odgovor koji u vreme svog nastanka doprinosi otklanjanju određenih barijera naučnom mišljenju i istraživanju i otvara mu nove horizonte omogućavajući dalji uspešan razvoj" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310)

Teorijsko-metodološki pravci socijalnih istraživanja jesu najopštiji i apstraktni sistemi: 1) koji imaju svoja teorijska polazišta kojim objašnjavaju prirodu društva i čoveka, kao i odnosa čovek-društvo; 2) koji imaju poseban stav o karakteru i ulozi naučnog saznanja; 3) koji preferiraju određene metode istraživanja; 4) koji imaju specifičnu terminologiju i kategorijalni aparat; i 5) koji posebno ističu određene postupke i principe u tumačenju predmeta socijalnih istraživanja.

Predmet socijalnih istraživanja jeste čovek u ukupnosti svoje esencije i egzistencije, svojih potreba, svoje socijalne sigurnosti i svog odnosa sa neposrednim okruženjem i širim društвom.

Koje su najvažnije karakteristike teorijsko-metodoloških pristupa u socijalnim istraživanjima? Postoje četiri glavne osobenosti ovih pristupa. To su: shvatanja prirode društva, shvatanje prirode čoveka i odnosa čovek-društvo, shvatanja društvene uloge nauke i logičko-epistemološka shvatanja o prirodi nauke kao misaone delatnosti.

Shvatanje prirode društva. Svi teorijsko-metodološki pristupi u socijalnim istraživanjima imaju svoju viziju prirode i karaktera društva: 1) tipa društva; 2) strukture društva (sastava i načina opstajanja); 3) značaja pojedinih društvenih delatnosti u odnosu na neke druge (npr. ekonomija/proizvodnja ili kultura/sistem vrednosti); 4) karaktera društvenih promena (oblik promena, subjekte-aktere promena, tokove razvoja); i 5) prirodu opštih društvenih zakonitosti koji utiču na kretanje razvoja društva (npr. da li su važniji subjektivni ili objektivni pokretači ljudskih aktivnosti).

Naravno, neki od pristupa se nalaze u nepomirljivom teorijskom i ideološkom sukobu o ovim pitanjima, dok neki pristupi između sebe dele

određene zajedničke ideje o društvu. Neki pristupi se kao svoj koren i matica naslanjaju ne neke druge pristupe (npr. funkcionalizam na pozitivizam).

U socijalnim istraživanjima su upečatljiva radikalno suprotna shvatanja opšte prirode društva. To se posebno odnosu na relaciju: *organističko-pozitivističkih teorija* koje društvo vide kao uravnoteženu celinu koja funkcioniše slično životom organizmu i gde se kao glavni problemi istraživanja javljaju pitanja reda, stabilnosti, kohezije; *konfliktnih teorija* koje društvo doživljavaju kao polje povremenih ili stalnih sukoba, konflikata i tenzija; i *nominalističkih teorija* koje društvo pokušavaju objasniti samo pojedinačnim osobinama njegovih članova, ne uviđajući u društvu nikakve kolektivne osobenosti. Ovako različita osnovna teorijska viđenja prirode društva ostavljaju direktni trag i na metodološka shvatanja, usmeravajući tako i konkretna istraživanja.

Shvatanje prirode čoveka i odnosa čovek-društvo. Za socijalna istraživanja je od krucijalne je važnosti i činjenica da se teorijsko-metodološki pristupi međusobno razlikuju i po svojim antropološkim stanovištima. Na primer, *pozitivističke teorije* čoveka doživljavaju kao instiktivno biće koje ima neograničene želje i potrebe i zato samo društvo putem pritiska kolektivne svesti (vrednosti, norme, moral, pravo) može ograničiti čovekove porive i postaviti granice dozvoljenog. Iz pozicije *funkcionalističke teorije* čovek se posmatra iz perspektive društvenog sistema i uloga i funkcija koje ima unutar poretku: čovek je "biće društvene uloge" kao deo sistema socijalne akcije. *Dijalektičko-kritički* teorijsko-metodološki pristup polazi od ideje da je čovek biće prakse koje se ispoljava u konkretnoj prirodnoj, društvenoj i istorijskoj stvarnosti: čovek je slobodno, samosvesno i generičko biće koje ima sposobnost da preobražava i svoj svet i samoga sebe.

Shvatanja društvene uloge nauke. Teorijsko-metodološki pristupi u socijalnim istraživanjima razlikuju se i po shvatanju opšte društvene uloge nauke (Milić, 1965: 38). Za neke pristupe uloga nauke je da proučava samo ono što postoji u datom trenutku pri čemu ona ne može ništa da kaže o budućnosti (*sakupljački empirizam*). Za druge,

nauka je sredstvo za sprovođenje parcijalnih i postepenih reformi: ona treba da pomogne u otklanjanju određenih pojedinačnih slabosti u strukturi i organizaciji postojećeg društva (*pozitivistička misao*).

Za treće, uloga nauke je da bude etički neutralna (neke od *funkcionalističkih teorija*): ona treba da ispituje i objašnjava društvenu stvarnost ali nauku ne treba da interesuje njenu društveno-upotrebnu vrednost – naučnik je samo tehnički stručnjak koji može služiti "i bogu i đavolu", kako lucidno zapaža V. Milić (1963). I konačno, za četvrte, nauka treba da ima kritičku i revolucionarnu društvenu ulogu: nauka je kritika postojećeg stanja društva i teorijsko oruđe za izgradnju njegovog novog oblika (*dijalektičko-kritička misao*).

Logičko-epistemološka shvatanja o prirodi nauke. Po pitanju logičko-epistemoloških shvatanja o prirodi nauke kao misaone delatnosti, teorijsko-metodološki pristupi se razlikuju i sučeljavaju u odnosu na odgovor na pitanja kao što su (Milić, 1965: 38-39): u čemu se nauka razlikuje od drugih misaonih delatnosti ("zdravog razuma", filozofije, umetnosti, religije); da li su sve nauke izgrađene na istim ili različitim logičko-epistemološkim načelima; da li se metode prirodnih i društvenih nauka bitno razlikuju; gde su granice naučnog saznanja; da li je naučno saznanje bazirano na racionalnim ili iracionalnim osnovama?

Nema nijednog pristupa u socijalnim istraživanjima koji je dominirao u društvenim naukama, ali tu činjenicu ne treba shvatiti kao slabost i put ka konfuziji. Entoni Gidens to sažeto i efektno iskazuje: "U proučavanju ljudskih bića – nas samih – teorijske varijacije spasavaju nas od dogme. Ljudsko ponašanje je složeno i mnogostrano, tako da je malo verovatno da se jednom teorijskom perspektivom mogu obuhvatiti svi njegovi aspekti. Raznovrsnost u teorijskoj misli zato nam pruža bogat izvor ideja do kojih se dolazi u istraživanju i stimuliše naše imaginativne sposobnosti koje su suštinski važne za napredak u sociološkom radu" (Gidens, 2001: 350).

ANATOMIJA DRUŠTVE (NE)NORMALNOSTI: TIPOLOGIJE DEVIJACIJA

Aktuelnost društvenih devijacija je nesumnjiva. Društveni odnosi i društveni događaji u poslednjih 25 godina uticali su na rapidno izmenjenu dinamiku, strukturu i rasprostranjenost svih društvenih devijacija. Društvene devijacije nisu samo "nusprodukt tranzicije" već je njihova priroda duboko prožeta društvenim odnosima. Kriminal i druge društvene devijacije su jedan od glavnih blokatora ovog novog istorijskog procesa. Karakter odnosa društva prema kriminalu i društvenim devijacijama, naročito institucionalnog, je od suštinske važnosti za celokupni uspeh tranzicionog preobražaja i jedan od uslova integracije Srbije u Evropsku uniju (Jugović, 2007-3).

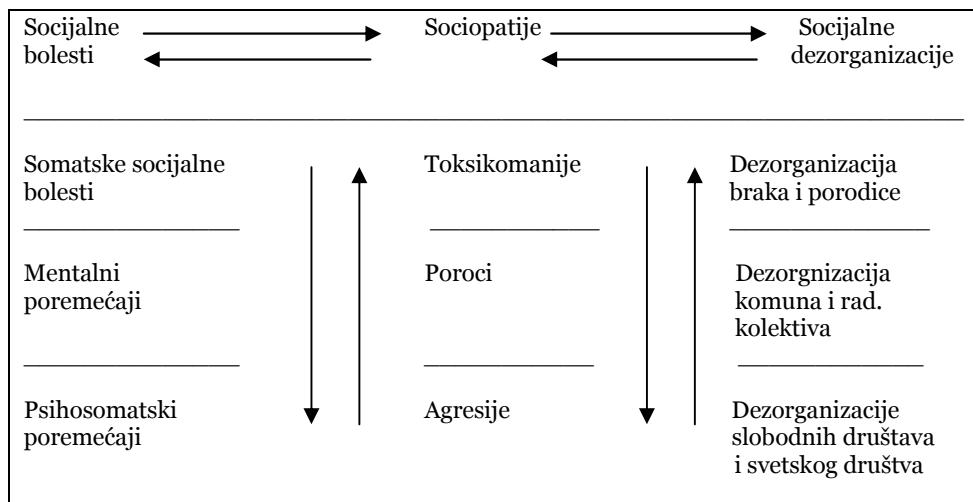
Krucijalni cilj svake naučne discipline jeste uopštavanje i tipologizacija pojava koje su predmet njenog interesovanja. U naučnom pogledu, zanimljivo je videti kakvi su filozofsko-teorijski uticaji izvršeni na naše autore koji su definisali tipologije društvenih devijacija a samim tim i predmet socijalne patologije kao nauke o društvenim devijacijama. Teorijsko razmatranje tipologija društvenih devijacija uvek je u široj funkciji društvenog razumevanja ovih pojava i ukupne društvene reakcije prema njima...

KLASIFIKACIJA SOCIJALNO-PATOLOŠKIH POJAVA V. JAKOVLJEVIĆA

Prva značajna tipologija društvenih devijacija u našoj teorijskoj misli bila je Vladimira Jakovljevića. U knjizi "*Uvod u socijalnu patologiju*" (1971) Jakovljević pokušava da napravi integrativni pristup društvenim devijacijama. Njegova namera je bila da objedini do tada u nauci prisutne teorijske pristupe društvenim devijacijama: socijalno-medicinski, socijalno-psihijatrijski i sociološko-kulturalni. Polazeći od toga on smatra da postoje tri izolovane i međusobno zavisne vrste socijalno-patoloških pojava koje su izučavane parcijalno. To su: socijalne bolesti, sociopatije i socijalne dezorganizacije. Međutim, kako primećuju Pešić-Janković (1988), ova podela odgovara trima disciplinama koje je Jakovljević "integrisao": 1) socijalna medicina; 2) postdirkemovska socijalna patologija i njen razvijeniji oblik u funkcionalističkoj teoriji devijantnih ponašanja; i 3) disciplina koja potiče iz teorije socijalnih dezorganizacija (Eliota i Merila).

U tabeli 1 data je Jakovljevićeva, kako ovaj autor ističe, "klasifikaciona šema socijalno-patoloških pojava" (Jakovljević, 1971: 43).

Tabela 1: Klasifikaciona šema socijalno-patoloških pojava po Jakovljeviću

Izvor: Vladimir Jakovljević: Uvod u socijalnu patologiju, str. 43,
Naučna knjiga, Beograd, 1971.

I pored orijentacije ka "integrativnom" pristupu, Jakovljević ostaje pod dominantnim socijalno-medicinskim i psihopatološkim uticajima. To se vidi i po njegovim definicijama i po kategorijalnom aparatu koji koristi. Na primer, devijantna ponašanja je nazvao "sociopatijsama". Po njemu, sociopatijske su "društveni poremećaji koji se očituju kroz abnormalne ličnosti koje su se najčešće udružile u abnormalno organizovane društvene grupe sa abnormalnim oblicima podkultura" (Jakovljević, 1971: 45). Unutar sociopatijskih Jakovljević definiše "toksikomanije", "perverzije" i "poroke" i "agresije". Upotreba kategorija kao što su "anbormalnost", "poremećaj ličnosti", "deformacija ličnosti" u definisanju sociopatijskih govorovi o psihopatološkoj i psihijatrijskoj opredeljnosti autora. Isto tako, Jakovljević u socijalnu patologiju uvodi socijalno-medicinske pojave koje su, prevashodno, predmet izučavanja socijalne medicine.

Jakovljevićev je važan doprinos stavljanje socijalnih deozorganizacija u tipologiju socijalno-patoloških pojava. Na taj način je pokazao da se društvene devijacije ispoljavaju i na mezo i makro socijalnom nivou što je "klasična socijalna patologija" iz ideološko-pragmatskih razloga zaobilazila.

Po pitanju naziva predmeta socijalne patologije Jakovljević je uočio ograničenost i biologističku usmerenost termina "patologija". On smatra da bi ova naučna oblast mogla da se zove *nauka o društvenim poremećajima* (Jakovljević, 1971: 38). Ipak, u predlogu naziva Jakovljević ostaje pri psihopatološkoj i pozitivističkoj terminologiji koristeći pojam "poremećaj". Međutim, Jakovljević dalje piše da ovaj termin nije odomaćen i da je neupotrebljiv u konketstу univerzitetske nastave (jer nastava treba, po njemu, da iznosi utvrđena znanja i da ne stvara pojmovnu zbruku kod studenta). Zato se ovaj autor zalaže za ostanak tradicionalnog termina "socijalna patologija" ali uz njegovo drugačije pojmovno značenje. Jakovljević piše: "Umesto da se patos shvati kao bolest, taj termin treba shvatiti kao pojmovnu oznaku poremećaja" (Jakovljević, 1971: 39).

OBLASTI DRUŠTVENE DEVIJANTNOSTI – J. ŠPADIJER DŽINIĆ

Jelena Špadijer zauzima sociološki pristup u gledanju na društvene devijacije zalažući se za pojam sociologije devijantnosti kao naziva discipline koja izučava ove društvene fenomene. Po njoj sociologija devijantnosti je nauka koja se bavi "proučavanjem onih društvenih pojava kod kojih se ispoljava značajno neslaganje između prihvaćenih društvenih standarda (o tome kakva treba da bude društvena stvarnost) i postojećeg društvenog stanja" (Špadijer, 1988: 11). Iako autorka ne pravi produbljeniju tipologiju društvenih devijacija, ona navodi da društvena devijantnost obuhvata dve oblasti sociološkog istraživanja. To su devijantna ponašanja i društvene dezorganizacije.

Špadijer ne pravi svoju tipologiju devijantnih ponašanja i društvenih dezorganizacija nego se zadržava na autorskoj interpretaciji njihovih definicija. Mada, u svojoj knjizi koja je imala prevashodno udžbeničku namenu, "Socijalna patologija – sociologija devijantnosti", u sadržaj oblika devijantnih ponašanja koje analizira stavlja *prostituciju*, *kockanje*, *samoubistva* i *pokušaje samoubistva*, *alkoholizam* i *zloupotrebu droga* (*narkomaniju*). Zanimljivo je da Špadijer ne obrađuje kriminal i maloletničko prestupništvo koje predstavljaju "tipične" primere devijantnih ponašanja (nedostaje, i na primer, prosjačenje, skitnja, društveno nasilje, itd.). Možda razlog ovome treba tražiti u prilagođavanju knjige nastavi na tadašnjem Defektološkom fakultetu na kome se "Kriminologija" izučavala kao poseban četvorosemestralni predmet.

Vredan doprinos ove autorke je definicija devijantnih ponašanja i društvenih dezorganizacija. Po njoj devijantno ponašanje je "svako ljudsko ponašanje koje u značajnoj meri odstupa, odnosno krši društvene norme jedne zajednice i izaziva društvenu reakciju neodobravanja" (Špadijer, 1988: 49). Za Špadijer društvena dezorganizacija predstavlja stanje "svake vrste ili stepena slabljenja ili raspada formalnih i neformalnih obrazaca društvenih odnosa, na kojima se zasniva organizacija grupe, delatnosti ili institucije, što ima za posledicu njihovu nesposobnost da deluju efikasno u skladu sa utvrđenim ili priznatim ciljevima" (Špadijer, 1988: 11).

Špadijer koristi Mertonovu argumentaciju i sa pravom ukazuje na povezanost ove dve pojave, iako se one i iskustveno i teorijsko-konceptualno razlikuju. Međutim, jasno je da između devijantnih ponašanja i društvenih dezorganizacija postoji čvrsta interakcija i uzročno-posledična veza.

VRSTE DRUŠTVENIH DEVIJACIJA: V. PEŠIĆ I I. JANKOVIĆ

Pešić i Janković razrađuju Mertonovu tipologiju unoseći u nju i elemente radikalne sociološke teorije. Mertonova ideja nekomformizma, kao i njegovo "zaboravljanje" da objasni devijantna ponašanja privilegovanih i moćnih društvenih slojeva su bili "inicijalna idejna kapisla" ovih naših koja je mogla da poveže radikalnu misao i funkcionalizam Roberta Mertona.

Pešić i Janković polaze od definicije da su društvene devijacije oblici suprotstavljanja poretku kao sistemu normi. Razrađujući Mertonovu ideju o odnosu ciljeva i sredstava ovi autori smatraju da se društvene devijacije razlikuju s obzirom na *načine* i *ciljeve* suprotstavljanja poretku, tačnije sukob devijanta sa poretkom može biti različito motivisan. Sukob može biti posledica namere pojedinaca i grupa da se postojeći poredak kritikuje i menja u određenom pravcu. Sa druge strane, kršenje normi može biti motivisano željom da se održe postojeći odnosi moći i to suzbijanjem interesa grupe koje nisu na vlasti. Nosioci ovakvih devijacija su vladajući slojevi i pripadnici državnog aparata. Najzad, sukob pojedinaca s normativnim sistemom može biti oblik neposredne, privatne adaptacije pojedinaca na date uslove života (Pešić, Janković, 1988: 18).

U tom smislu Pešić i Janković uočavaju tri opšta tipa društvenih devijacija. To su sistemske, adaptivne i nekonformističke devijacije.

Sistemske devijacije se sastoje u kršenju normi, pre svega pravnih (ali i moralnih), sa ciljem da vladajuće elite i pripadnici državnog aparata održe postojeće odnose moći i sačuvaju političku i ekonomsku vlast. Znači, radi se o takvim tipovima devijacija kod kojih vladajuće grupe u društvu na nelegalan način koriste svoj privilegovani socijalni položaj kako bi sačuvali svoje interese. Ove devijacije se odvijaju preko mehanizama "spuštanja" i "umanjivanja" normi koje im ne idu u račun. "Oni to čine tako što sami krše

norme, onemogućavaju reagovanje formalne kontrole i tako konvencionalizuju (uobičavaju) prekršaje. Spuštanje normi u cilju promovisanja partikularnih interesa može postati praksa u svim oblastima javnog života. U tom slučaju, ono dovodi do društvene demoralizacije i neefikasnog funkcionisanja sistema" (Pešić, Janković, 1988: 19).

Iako u analizi sistemskih devijacija u knjizi "*Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*" Pešić i Janković ne navode njihove konkretnе oblike, moglo bi se zaključiti da bi neki karakteristični oblici ovih devijacija bili: *politički kriminal* - npr. državno organizovani politički atentati i ubistva političkih protivnika, krađe i manipulacije na izborima, nelegalna finansiranja političkih partija, itd.; *privredni kriminal vladajućih struktura* - npr. nelegalna privatizacija, organizacija sive ekonomije, novčane i bankarske pronevere, itd.; *činovnički kriminal* - npr. Mito i korupcija.

Drugi tip društvene devijantnosti jesu *adaptivne devijacije*. Po mišljenju autora "ovakvom devijacijom pojedinci i grupe razrešavaju konfliktne situacije u kojima se nalaze usled svog položaja u društvenoj strukturi i sistemu podele rada. Samo funkcionisanje klasnog društva stvara teške uslove za opstanak pojedinih društvenih grupa. Pošto su takvim grupama društvene norme "udaljene" i otežavaju uklapanje u sistem, ove grupe nalaze način prilagođavanja ili svoj opstanak u kršenju normi" (Pešić, Janković, 1988: 19).

Ovde Pešić i Janković, koriste Mertonovu ideju aberantnog ponašanja koje on definiše kao posledicu nemogućnosti nekih društvenih slojeva da legalnim sredstvima dosegnu društveno priznate i poželjne ciljeve što ih frustrira i tako "pritska" da se devijantno ponašaju. Devijacija nastaje kao oblik adaptacije pojedinaca i nekih društvenih grupa na društvene strukturalno-vrednosne protivrečnosti. U adaptivne devijacije spadaju tzv. klasične devijacije koje su odlika "problem-populacije" i prema kojima je usmerana oštrica društvene reakcije. Ove devijacije su i najčešći i "tradicionalni" predmet izučavanja socijalne

patologije. To su kriminal, prostitutacija, alkoholizam, narkomanija, samoubistva, prosjačenje, skitnja, itd.

Treći tip društvenih devijacija su *nekomformističke devijacije*. Kod njih kršenje normi ima za cilj promenu postojećeg društvenog i političkog poretku. Nekomformista se zalaže za nove društvene odnose i novi sistem vrednosti. On poriče devijantnu prirodu svog ponašanja zato što ne priznaje legitimnost normi koje krši i politički poredak u kome živi. Za stav nekonformiste bi dobar opis bio čuvene rečenice naše političke istorije koju je izgovorio Josip Broz na sudu Kraljevine Jugoslavije: "ne priznajem sud ove države, ja priznajem samo sud svoje partije" (čitaj: samo sud svoje ideologije i svog sistema vrednosti).

Pešić i Janković se ideološki opredeljuju i kažu da je kod nekonformističkih devijacija reč o "emancipacijskim protestima čiji je cilj da se dostignuti stepen slobode slobode proširi i da se društvo organizuje racionalnije, kako bi se smanjile ili ukinule društvene nejednakosti i omogućio optimalan razvoj pojedinca...Nekomformistička devijacija po pravilu nije motivisana ličnom korišću nego željom da se uspostave društveni odnosi koji se ocenjuju kao pravedniji ili podobniji za slobodan razvoj članova društva" (Pešić, Janković, 1988: 20).

Trebalo bi ukazati ne dve činjenice i slabosti ovog pristupa nekonformizmu. Prvo, nekonformista kao politički delatnik koji iz ideoloških razloga krši vladajući poredak, ne mora uvek da ima za cilj emancipaciju čoveka. Politički ciljevi nekonformista mogu biti i otvoreno destruktivni i po čoveka i po društvo. Uzmimo primere neofašističkih grupa poput skinhedsa ili ekstremne levičarske grupe kao što su bile "Crvene brigade" u Italiji, koje su putem nasilja i terora javno propagirale totalitarno društvo.

Zatim, Pešić i Janković zaboravljaju da se i emancipacijski i humani ciljevi nekomformističkog delanja određenih grupa mogu po načinu njihovog dolaska na vlast i načinu vladanja u novom poretku lako izvitoperiti u antivrednosti i društveno zlo. Pokriće humanim i

emnacipacijskim ciljevima u istoriji su često bili samo maska despotskih i autoritarnih režima i njihovih političkih poredaka.

Drugo, vrlo je diskutabilan stav da svi članovi, a naročito predvodnici, nekomformističkih grupa, nisu motivisani ličnom korišću i da ih vodi isključivo ideološka opredeljenost. Takođe, politička istorija je pokazala da su po eventualnom dolasku na vlast i revolucionarnoj promeni poretku, mnogi pojedinci to odmah iskoristili u cilju postizanja lične moći i ličnih interesa. I ne samo to, često su koristili i likvidacije bivših političkih protivnika kako bi ostvarili interes i za ličnom osvetom.

TIPOLOGIJA DEVIJANTNIH PONAŠANJA M. ĐURIĆA

Mihalio Đurić je pošao od jedne od najčešćih kritika Mertonove tipologije, a to je da američki teoretičar nije iskoristio sve mogućnosti, koje su bile pred njim, za potpunije i "finije" razlikovanje pojedinih oblika devijantnih ponašanja. Robert Merton je u svojoj teoriji anomije, kao kriterijum za definisanje tipova devijantnih ponašanja uzeo odnos društvene strukture i kulture ili odnos društvenih ciljeva/vrednosti i legalnih načina za dostizanje tih vrednosti. U odnosu prema načinu adaptacije pojedinaca na stanje anomije i situaciji društvenog raskoraka između društvenih ciljeva i legalnih sredstava za njihovo dostizanje Merton izvodi pet mogućih odgovora od kojih je samo jedan izražava društvenu normalnost, a to je konformizam. Devijantni tipovi ponašanja su: inovacija, ritualizam, povlačenje i bunt.

Đurić je, polazeći od Mertonove klasifikacije (Merton, Nisbet 1971) i putem njihovog sistematskog ukrštanja, uočio osam tipova devijantnih ponašanja. Ovaj autor je devijantna ponašanja posmatrao u odnosu prema ponašanju pojedinaca prema društvenim i kulturnim vrednostima, i u odnosu na društvenu praksu tj. odnosu između reči i dela pojedinaca (Đurić, 1961: 112-115).

Tabela 2: Đurićeva tipologija devijantnih ponašanja

Tipovi devijacija	Kulturne vrednosti	Društvena praksa
Inventivnost	+	+/-
Larpurlartizam	-	+/-
Oportunizam	-	+
Farsijestvo	+	-
Kvijentizam	+/-	-
Otuđenost	-	-
Perfekcionizam	+/-	+
Buntovništvo	+/-	+/-

Legenda: (+) označava prihvatanje; (-) označava odbacivanje; (+/-) označava odbacivanje sa zamenom.

Inventivnost (+ i +/-) kao tip devijantnog ponašanja podrazumeva prihvatanje kulturnih vrednosti uz aktivno odbacivanje prakse, odnosno odbacivanje legitimnih sredstava i zamenu novim sredstvima. Na primer, krađa: prihvata se cilj "biti bogat" ali ne i legalno sredstvo za njegovo postizanje, već se primenjuje protivpravno sredstvo. Ovo je najčešći tip devijantnih ponašanja u koga ulazi najrasprostranjeniji vid kriminala - imovinski kriminal.

Larpurlartizam (- i +/-) podrazumeva odbacivanje društvenih vrednosti, ali i istovremeno uvođenje izvesnih novina u društvenu praksu, odnosno odbacivanje legitimnih sredstava i pronalaženje novih. Reč je o onim vidovima ponašanja u kojima ne možemo da nađemo povod za nešto što je neko uradio. Primer takvog ponašanja je vandalizam od koga počinilac nema nikakve koristi, mada ono uvek ima neko društveno značenje i ostavlja određenu društvenu "poruku".

Oportunizam (- i +) kao poseban tip društvenog ponašanja podrazumeva odbacivanje društvenih vrednosti i prihvatanje prakse, odnosno dozvoljenih sredstava. Ovaj tip devijacije nije raširen, izuzev kod političkih struktura i nekih društvenih slojeva koji samo govore o promenama ali stvari ostaju po starom. Na primer, vernici koje su u osnovi ateisti i odbacuju religiju, ali se npr. krste kad uđu u crkvu illi se

pridržavaju nekih rituala pri obredima. jesu predstavljaju primer ove devijacije.

Farsijestvo (+ i -) podrazumeva prihvatanje društvenih vrednosti, ali odbacivanje legitimnih sredstava, što znači da kod ovog tipa devijacije dolazi do izražaja raskorak između reči i dela. Inače, fariseji su klasična ortodoksna struja u jevrejstvu koja se striktno pridržavala svih pravila, ali je postojao raskol između reči i dela tj. između javnog ("tobožnjeg") prihvatanja pravila i njihovog stvarnog ponašanja.

Kvijentizam (+/- i -) je nerazvijen i prilično neobičan tip devijacije koja podrazumeva odbacivanje sa zamenom, odnosno aktivno odbacivanje društvenih vrednosti i potpuno odbacivanje legitimnih sredstava. Na primer, odlazak u manastir u društвima koje ne priznaje religiozne vrednosti. Ovaj tip devijacije ne izaziva dramatične društvene posledice, pa je zato njegova vidljivost vrlo mala.

Otuđenost (- i -) kao i povlačenje podrazumeva istovremeno odbacivanje i društvenih vrednosti i dozvoljenih sredstava za postizanje tih ciljeva. Na primer, to su prosjačenje, narkomanija, alkoholizam, mentalne bolesti.

Perfekcionizam (+/- i +) kao tip devijacije podrazumeva zamenu postojećih društvenih vrednosti novim vrednostima, ali uz istovremeno prihvatanje i naglašavanje postojećih sredstava. Na primer, virtuozi birokratije zamenjuju vrednosti ali prihvataju odnosno zadržavaju stara sredstva (formalizam i striktno pridržavanje pravila koje je život učinio prevaziđenim).

Buntovništvo (+/- i +/-) podrazumeva odbacivanje postojećih vrednosti i sredstava, ali zahteva da se uspostave nove vrednosti i da se promeni društvena struktura.

Vrednost Đurićeve tipologije ogleda se u: širenju i razvijanju Mertonove tipologije; unošenju nešto drugačijeg klasifikacijskog kriterijuma - ponašanje pojedinaca u smislu odnosa između reči ili uverenja i njegovih dela u konkretnom životu; u ideji da postoje, osim

bunta, još neka ponašanja koja odbacuju opšteprihvaćene društvene vrednosti i načine dolaska do njih, uz motivaciju da ih zamene novim i drugačijim vrednostima i sredstvima; i vrlo bitno, uočavanje tipa devijantnog ponašanja koga naziva "perfekcionizam", a kojim se može dobro objasniti fenomen birokratije.

Zanimljiva je i Đurićeva kategorijalna izmena Mertonovog tipa koji se zove "povlačenje" u "otuđenost" (kod Đurića), a gde je objašnjenje ovog tipa devijantnog ponašanja identično. To ukazuje i na određena teorijska-ideološka suprotstavljanja Mertonu, jer je pojam otuđenosti jasno vezan za marksistička, socijalno-antropološka i egzistencijalistička shvatanja društvenih devijacija a ne za funkcionalizam.

Uočljivo je da neka od ponašanja koje je Đurić definisao nisu česta u praksi kao što je "kvijentizam". U slučaju "kvijentizma" problem je i to što ovakvo ponašanje od socijalne sredine retko izaziva širu reakciju osude - jer devijantno ponašanje je ono koje krši opšteprihvaćene vrednosti i norme u nekoj zajednici ali i na koja postoji društvena reakcija u vidu neodobravanja, osude i formalne kazne. Na kraju ove krakte ocene Đurićeve tipologije, vredelo bi istaći i Jakovljevićevu ocenu ove klasifikacije. Jakovljević smatra da se socijalne-patološke pojave ne mogu uspešno klasifikovati samo na osnovu dinamizma nastanka, kao i da Đurićev sistem ne obuhvata celovito sve dinamizme ovih društvenih pojava (Jakovljević, 1971: 41).

TIPOLOGIJA DRUŠTVENIH DEVIJACIJA MILOSAVA MILOSAVLJEVIĆA

M. Milosavljević u definisanju pojma društvene devijantnosti i tipova društvenih devijacija polazi od socijalno-antropološkog pristupa. Teorijski novum kojim Milosavljević probija ograde tradicionalnih i konzervativnih pristupa društvenim devijacijama i predmetu tzv. "socijalne patologije" ogleda se u njegovom odbacivanju ideje da se samo

preko teorije poretka može definisati normalnost i devijantnost. Milosavljević je inspirisan humanističkim i antropološkim shvatanjima društva i čoveka, naročito Eriha Froma i egzistencijalista. U isto vreme ovaj pristup mu omogućava da sve one ideje o društvenim devijacijama koje je iznela teorija poretka ne odbaci.

Polazeći od čovekove generičke prirode i njegovih autentičnih potreba, Milosavljević smatra da se *društvena devijantnost mora posmatrati, pre svega, sa aspekta nepovoljnih posledica po čoveka i njegove primarne grupe i zajednice a ne samo sa aspekta društveno neprihvatljivih/nepoželjnih individualnih ponašanja ili vrednosti nekog poretka* (Milosavljević, 2003: 145). U tom smislu on definiše društvene devijacije kao one društvene pojave (procese i odnose) koji se ispoljavaju ili dovode do:

- ugrožavanja egzistencije čoveka, osujećenja ili izvitoperenja u zadovoljavanju ljudskih potreba u pogledu njihovih sadržaja, oblika i načina;
- nemogućnosti iskazivanja čoveka kao radnog i stvaralačkog bića;
- poremećaja ponašanja i odnosa sa drugima ljudima;
- i posebnih teškoća u funkcionisanju ljudskih zajednica, društvenih institucija i globalnih društava.

Ovakvo definisanje pojma društvenih devijacija omogućava da se i sam predmet nauke o društvenim devijacijama (socijalne patologije) proširi i na određene društvene pojave koje nisu obuhvaćene "tradicionalno-pozitivističkim" viđenjem devijantnosti u društvu, kao i da se "klasične pojave socijalne patologije" stave u nov okvir razumevanja. Milosavljević zastupa ideju univerzalnog kriterijuma za definisanje društvenih devijacija želeći tako da prevaziđe slabosti relativističkih definicija, po kojima su društvene devijacije samo pojave koje odstupaju od javnog morala, normi i vrednosti nekog društva u određenom vremenu.

Milosavljević identifikuje šest opštih oblika društvene devijantnosti sa svojim podtipovima i oblicima iskazivanja (Milosavljević, 2003: 375-376).

Tabela 3: Milosavljevićeva tipologija društvenih devijacija

Opšti tipovi društvenih devijacija	Oblici iskazivanja ili podtipovi
Osujećenja ili nemogućnosti zadovoljavanja potreba egzistencije	<i>Siromaštvo Glad Beskućništvo</i>
Izvitoperenja u zadovoljavanju ljudskih potreba u pogledu sadržaja, oblika i načina	<i>Alkoholizam Zavisnost od droga Seksualne devijacije</i>
Izvitoperenja čovekove esencijalne prirode (nemogućnosti iskazivanja čoveka kao radnog i stvaralačkog bića)	<i>Nepismenost Nezaposlenost Otudenje u radu Prosjačenje Kockanje</i>
Poremećaji ponašanja i odnosa čoveka sa drugim ljudima	<i>Mikrosocijalne agresije Autoagresije (samoubistva i pokušaji samoubistva) Kriminalitet Maloletničko prestupništvo Zlostavljanje</i>
Poremećaji u funkcionalisanju ljudskih zajednica i društvenih institucija	<i>Dezorganizacija braka i porodice Dezorganizacija društvenih institucija Birokratija</i>
Sukobi unutar globalnih društava; međudržavni i međunarodni sukobi	<i>Krise i raspad globalnih društava Građanski, verski i etnički sukobi Međudržavni i svetski ratovi Terorizam</i>

Prvi tip društvene devijantnosti predstavljaju *pojave i situacije osujećenja ili izvitoperenja u zadovoljavanju ljudskih potreba u pogledu sadržaja, oblika i načina*. Pa tako siromaštvo predstavlja složenu društvenu devijaciju koja se javlja u situaciji u kojoj je čovek sprečen da zadovoljava svoje ljudske potrebe i pri čemu dolazi i do iskrivljavanja u sadržajima, strukturi, karakteru, oblicima i načinima zadovoljavanja potreba. "Nepismenost je društvena devijacija koja sprečava čoveka da na normalan civilizacijski način komunicira sa drugim ljudima i koristi tekovine pisanog komuniciranja čime je osujećen u bitnoj dimenziji svoga društvenog bića, pored toga što ga nepismenost sprečava da preuzima i obavlja mnoge društvene uloge. Alkoholizam predstavlja iskrivljenu

potrebu čoveka za tečnošću u pogledu načina i sadržaja zadovoljenja, što je uslovljeno, prevashodno, društvenim uslovima. Slično tome, zavisnost od droga je izvitoperena potreba čoveka za hranom i takođe je primarno društveno uslovljena jer najčešće predstavlja lošu substituciju i beg od neizvesne i neprihvatljive stvarnosti života. Seksualne devijacije se izražavaju kao izvitoperenje u sadržajima, formi, oblicima i načinima zadovoljavanja čovekovih seksualnih potreba i nagona" (Milosavljević, 2003: 375-376).

Tip društvene devijantnosti jesu i *pojave izvitoperenja stvaralačke prirode čoveka*. Po socijalno-antropološkom i marksističkom viđenju, stvaralačka priroda čini čovekovu generičku suštinu. Ovaj tip devijantnosti, koji takođe nije poznat u tradicionalnoj i funkcionalističkoj teoriji, vezan je za izvitoperenje čovekove potrebe za prevazilaženjem. Neispunjenošć ove autentične potrebe onemogućava čoveka da se iskaže kao stvaralačko i kreativno biće i to ne samo u odnosu na prirodu i fizičko okruženje, već i u odnosu prema drugim ljudima i društvenom okruženju.

U četvrtom tipu društvene devijantnosti, koje Milosavljević naziva *poremećaji ponašanja i odnosa sa drugim ljudima i poremećaji u funkcionisanju ljudskih zajednica, društvenih institucija i globalnih društava*, on uvažava strukturalno-funkcionalističko viđenje sadržaja devijantnosti. Međutim, Milosavljević devijantna ponašanja i društvene dezorganizacije tumači i definiše sa aspekta suštine čoveke, a ne sa aspekta odnosa prema vrednosno-normativnom poretku i posledica devijacija i dezorganizacija po društvo. Najbolji primeri ovih vidova devijacija, koji su brojni, jesu agresije, samoubistva, pokušaji samoubistva, kriminalitet, maloletničko prestupništvo, itd.

Sa aspekta potreba i suštine čoveka kao društvenog bića veoma su bitni i oni vidovi društvenih devijacija koji se ispoljavaju kao poremećaji u funkcionisanju društvenih grupa, institucija i globalnih društava. Tako na primer, poremećaji funkcija, odnosa i strukture porodice negativno utiču na različite aspekte kvaliteta života čoveka i njegov odnos prema drugim ljudima, kao što podstiču i čitav niz drugih devijacija. Birokratija,

mito i korupcija i drugi poremećaji u funkcionisanju društvenih institucija i službi, koje pripadaju sferi sistemskih devijacija, uspostavljaju neljudski odnos i osjećaju građane u ostvarivanju nekih njihovih potreba ili prava. Mikro i makro društveni sukobi (etnički, verski, građanski, rasni, itd.) ugrožavaju ljudske živote, materijalna i duhovna dobra i sigurnost ljudi" (Milosavljević, 2003: 377).

Milosavljević se i zalaže za konstituisanje integrisane naučne discipline (kopča sa Jakovljevićem) koja treba da i u svom nazivu, predmetu i kategorijalnom aparatu prevaziđe jednostrane, tradicionalističke i konzervativno-moralističke pristupe kakav nosi pojam "socijalna patologija". Autor se zalaže za pojam *nauke o društvenim devijacijama* kao novom nazivu naučne discipline u našoj univerzitetskoj, naučnoj i stručnoj sredini.

BLAGOTVORNOST TIPOLOGIJA

Šta su odlike domaće teorijske misli i šta se šire može uočiti kroz ovu analizu tipologija društvenih devijacija?

Po pitanju naziva nauke naši autori su primetili veliku ograničenost pojma socijalne patologije, osim donekle Jakovljevića. Pešić i Janković veliki deo svoje knjige posvećuju kritici tradicionalne socijalne patologije: i pojma i njegovog teorijskog koncepta. Jelena Špadijer se zalaže sa pojam sociologije devijantnosti (koga stavlja u podnaslov svog udžbenika), dok Milosav Milosavljević iznosi ideju o širem integrativnom nazivu (nauka o društvenim devijacijama). No, i pored ovoga činjenica je da se na svim fakultetima beogradskog univerziteta gde se izučava ova naučna disciplina ona još uvek tradicionalno zove socijalna patologija.

Na zapadnim univerzitetima ovakav naziv je retko prisutan: disciplina se najčešće zove sociologija devijacija (sociology of deviance). Ili kada se za potrebe nastave njen predmet "rastače" govori se o sociologijama kriminala i zavisnosti, zatim devijantnim supkulturnama, socijalnim dezorganizacijama, devijantnim ponašanjima, itd. Negde gde

su u fokusu samo teorijski koncepti, disciplina se zove teorija društvene devijantnosti ili teorija devijantnih ponašanja.

Ove dileme su važne jer ako je ovo samo sociološka disciplina ona delom gubim širi okvir razumevanja devijacija: psihološki, antropološki, kriminološki, pa i kulturološki. Zato su vredni pažnje Jakovljevićev pokušaj stvaranja integrativnog pristupa a još više Milosavljevićev pristup koja ima zaleđe u humanističkom-antropološkom viđenju društvenih devijacija. Iстicanje ovog pitanja ima za cilj da pokrene naušu naučnu javnost na raspravu o ovoj temi.

Kada se radi o teorijskim uticajima na naše autore onda je moguće primetiti veliki značaj Mertonove tipologije društvenih devijacija i teorijskog koncepta anomije iz koga je ta tipologija i nastala. I ne samo to, analizirani autori su Mertonovu tipologiju dograđivali (Đurić) ili stavljali u drugačije teorijske okvire (Pešić-Janković i Milosavljević). To govori da su ovi autori uočili slabosti socijalno-patološkog i tradicionalno-pozitivističkog pristupa čije su odlike (Pešić, Janković, 1988: 32): kvazi-biološko i organicističko shvatanje društva; ideja i o tome da sve što ugrožava poredak je zlo, a ono što ga održava dobro; ideja o "bolesnim pojedincima u zdravom društvu"; neuspehu socijalizacije kao najvažnijem uzroku devijacija; korekcionizam kao centralni oblik društvene reakcije na devijacije; i determinističko shvatanje čovekove akcije. Isto tako, primetni su i drugi uticaji: psihopatoloških teorija (Jakovljević), radikalne kriminološke teorije (Pešić-Janković) i socijalno-antropološkog i egzistencijalističkog pristupa čoveku i devijacijama (Milosavljević).

Važno je zapaziti da neki od analiziranih autora uočavaju nivo ispoljavanja društvenih devijacija i na mezo (socijalne dezorganizacije grupa i instucija) i na makro socijalnom nivou (krize i raspad globalnih društava, međunarodni ratovi, terorizam). Na taj način, šire i predmet izučavanja socijalne patologije ne vezujući ga samo za devijantna ponašanja na mikro-socijalnom nivou (Jugović, 2007-3).

Devijacije su dinamične društvene pojave i njihova klasifikacija treba da prati tu društvenu dinamiku. Ideje naših autora zaslužuju pažnju

i dalju razradu koje traže i vremensko-društveni kontekst i naučno-disciplinarni i teorijski ciljevi. Svaka klasifikacija pojava kojima se bavi neka nauka jeste blagotvorni doprinos i nauci i društvu.

RELIGIJA ANTISUBJEKTIVIZMA: POZITIVIZAM I DRUŠTVENE DEVIJACIJE

Kao teorijski i metodološki pristup, pozitivizam ima korene u antičkoj filozofiji. To se, pre svega, odnosi na grčke sofiste koji su se suprotstavljali filozofskoj školi metafizičkog idealizma, naglašavanjem vrednosti čulno-iskustvenog saznanja u tumačenju sveta. Ipak, izvor modernog pozitivizma se nalaze u filozofiji engleskog empirizma Dejvida Hjuma i Džona Loka, kao i senzualiste Kondijaka.

Pozitivizam je u društvenim naukama utemeljen na tri ključna principa:

1. *fenomenološkom principu* – prema kome se do spoznaje može doći samo empirijskim putem: npr. korišćenjem metode posmatranja jer one pojave koje se ne mogu neposredno posmatrati poput vrednosti ili emocija za pozitiviste ne predstavljaju naučni materijal;
2. *metodološkom principu* – koji znači da se naučne procedure prirodnih nauka moraju primeniti i u proučavanju društvenog sveta, pri čemu se i ljudsko ponašanje može objektivno meriti i kvantifikovati;
3. *aksiološkom principu* – koji se zasniva na ideji da nauka mora biti vrednosno neutralna i da se u istraživanjima moraju uvek odvajati činjenice od vrednosti.

Aktuelnost uticaja pozitivizma na istraživanja društvenih devijacija ogleda se u činjenicama da ova teorijsko-metodološka orijentacija u nauci o društvenom devijacijama ostavlja trajni trag zbog pet ključnih ideja:

1. ideje objektivnosti saznanja, što znači da u tumačenju fenomena društvenih devijacija treba otkriti objektivne činjenice ("pravu prirodu stvari") a ne plutati "nesigurnim vodama" subjektivizma;
2. ideje da se pojave i ponašanja mere, kao što se to radi u svetu prirodnih nauka i tumačenju bio-fizioloških aspekata čoveka;
3. ideje da društvene strukture imaju deterministički uticaj na razvoj i ponašanja ljudi, kao i na čovekovo razumevanje sveta koji ga okružuje;
4. ideje društvene kauzalnosti u pogledu prihvatanja ili disharmonije uloga i funkcija pojedinaca u društvu;
5. ideje da je društvu svojstven red i konsenzus, a ne "nered" i konflikt, što dovodi do objašnjenja društvenih dezintegracija kao "patologije društva", a celovitosti i harmonije kao ideala društvene normalnosti i uređenosti.

Utemeljivač sociološkog pozitivizma jeste Ogist Kont. Terminom "pozitivno", koga je Kont i prvi upotrebio u delu "Kurs pozitivne filozofije", on je označavao pouzdana saznanja koja su zasnovana isključivo na činjenicama iskustva i strogim naučnim zakonima. Pozitivna filozofija je za Konta potpuna sistematizacija dotadašnjeg naučnog saznanja. Vrhunski i najvažniji cilj te nove filozofije Kont vidi u uspostavljanju socijalne fizike ili sociologije, kao najveće i najvažnije nauke koja će objasniti socijalne fenomene i biti osnova novog društvenog poretku i društvene stabilnosti. Ta nova nauka treba da predstavlja završnu kategoriju sistema pozitivne filozofije kojom će se dopuniti sistem prirodnih nauka (Kont, 1962). Turner primećuje da je Kont svoje radevine koje je napisao od 1844. godine potpisivao rečima: osnivač univerzalne religije - veliki sveštenik čovečanstva (Turner, 2006).

POZITIVISTIČKA METODOLOGIJA

Pozitivistička metodologija je ostavila trajan doprinos nauci odbacivanjem sholastičkog, dogmatskog i spekulativnog srednjevekovnog načina mišljenja, idejom da je spoznaja novih činjenica moguća samo putem istraživanja i riguroznog proveravanja dobijenih rezultata. Ona je izraz filozofije skepticizma koja je protestovala protiv tvrdnji koje se ne mogu proveriti. Za pozitiviste društvena uloga nauke je vrlo jasna: naučna istraživanja imaju ulogu u praktičnom osmišljavanju socijalnih i širih društvenih reformi onda kada je narušeno stanje društvene stabilnosti i kada se javljaju društvene dezintegracije.

Ključne metodološke pozicije pozitivizma ogledaju se u sledećim elementima:

1. saznanju kao iskustvenom doživljaju;
2. realnosti kao proizvodu objektivnih činjenica;
3. primeni metoda prirodnih nauka u društvenim istraživanjima;
4. sociologiji kao nauci o sinhroničnoj sadašnjosti;
5. objašnjenje individualnih pojava stanjem kolektiviteta;
6. dominirajući značaj statistike u istraživanjima;
7. odvojeno ispitivanje uzroka i funkcija društvenih pojava;
8. razvijanje uzročno-kauzalnih zakonitosti;
9. primena uporedne metode.

Saznanje kao iskustveni doživljaj. Za pozitiviste nauka može da ispituje isključivo ono što je dato, što se može čulima posmatrati i meriti. U epistemološkom smislu pozitivistička doktrina ima stav da je naše znanje o društvenoj realnosti isključivo bazirano na iskustvu i da objekt našeg saznavanja može biti samo ono što je dobijeno kroz

iskustveni doživljaj. Za pozitiviste, između objekta o kome u istraživanju saznajemo i realnog iskustva nema stvarne razlike (Hindess, 1977).

Realnost kao proizvod objektivnih činjenica. Glavna pretpostavka pozitivista je "da je socijalna realnost proizvod objektivnih činjenica koje "vrednosno sloboden" istraživač može precizno meriti i upotrebljavati statistiku u testiranju uzročnih (kauzalnih) teorija. Pozitivistički pristup "insistira na objektivnim merilima "tvrdih činjenica" u kvantitativnoj formi" (Neuman, 2007.: 42). Prema Dirkemu, društvene činjenice ili pojave moraju se tretirati kao stvari, čime je htio da objasni da društvene pojave imaju objektivnu prirodu i da postoje izvan i nezavisno od čovekove svesti.

Milić konstatiše da "smisao ovog pravila, koje se često pogrešno tumači, jeste zahtev da se u proučavanju društva zauzme isti onakav stav kakav egzaktne prirodne nauke zauzimaju prema predmetu svog ispitivanja... Osnovne društvene pojave tj. kolektivna moralna stanja ne mogu se neposredno posmatrati; o njima se može zaključivati samo posredno, na osnovu podataka o raznim oblicima ponašanja i društvenih normi kojima se ta ponašanja nastoje regulisati. Na primer, u knjizi "O društvenoj podeli rada" Dirkem uzima strukturu prava nekog društva kao najpouzdaniji izraz tipa njegove društvene solidarnosti. A u "Samoubistvu" se visoke stope samoubistva uzimaju kao pokazatelj slabosti organske solidarnosti" (Milić, 1965: 101).

Metode prirodnih nauka u društvenim istraživanjima. Ključne metode društvenih nauka jesu metode posmatranja, uporednih istraživanja (posebno istorijske komparacije), istorijske metode i eksperimenta koje su zasnovane na principima objektivnosti, pouzdanosti, valjanosti, proverljivosti. Za Konta opšte metodološko pravilo glasi da društvo uvek treba posmatrati kao celinu, bilo da se posmatra njegova statika (struktura društva) bilo njegova dinamika (razvoj društva). Kont je smatrao da je beskorisno ispitivati pojedine društvene pojave već da nauka o društvu treba da bude usredsređena na proučavanje opšteg (istorijskog) razvoja društva. Jedino se na opštoj

istorijskoj ravni može razumeti kao su se razvijale pojedine vrste društvenih pojava i utvrditi mesto određene konkretne pojave (npr. moralne, političke, intelektualne, itd.). Sociološko saznanje treba da bude zasnovano na direktnim posmatranjima fenomena koji se izučavaju ali na takav način da iza posmatranja uvek stoji šira teorija koja bi usmeravala istraživača (Kont, 1962).

Drugi ključan metod je eksperiment, čiji je zadatak da se izuče patološke pojave u "društvenom telu" (devijantnost, kriminal, nasilje, itd.) da bi se bolje razumelo šta su normalne a šta "zdrave" pojave u društvu. Kao što biolog može da nauči nešto o normalnom funkcionalisanju ljudskog tela proučavajem bolesti, sociolozi mogu da razumeju normalnu društvenu dinamiku tako što će se pozabaviti društvenim patologijama (Turner, 2006).

Takođe, za Konta je analitičko-deduktivna metoda najopštija i najvažnija metoda od koje treba poći u svakom istraživanju. "U istraživanju socijalnih fenomena treba poći od najopštijih i najprostijih da bi se stiglo do najkomplikovаниjih ili najosobenijih: jer je ovaj red opštosti zasnovan na neprekidnoj zavisnosti socijalnih fenomena" (Kont, 1962: 49).

Sociologija kao nauka o sinhroničnoj sadašnjosti. Dirkem smatra da nauka o društvu svu svoju energiju mora usmeriti na analizu postojećeg društvenog reda i uslova za njegovo održanje. Dirkem je smatrao da nauka o društvu ne može predvideti budućnost, nego da je njen zadatak bavljenje problemima postojećeg društvenog reda, poretka i njegove unutrašnje stabilnosti i funkcionalnosti.

Objašnjenje individualnih pojava stanjem kolektiviteta. Za Dirkema, individualni fenomeni se mogu objašnjavaju jedinom analizom opštег stanja kolektiviteta. Dirkem je u epistemološkom pogledu zastupao ideju da ljudi, institucije, običaji ne zavise od sebe samih već su kolektivnog karaktera. Društveni život se ne može za Dirkema posmatrati preko individualnih osećanja i pojedinačnih ponašanja, nego preko kolektivnih oblika društvenosti i života ljudi - poput prava, morala, religije, umetnosti, običaja, profesionalnih uloga, itd. U praktičnom smislu Dirkem poručuje da

opšte stanje društva, a koje se analizira preko morofologije, strukture i kolektivne svesti, utiče na izraz i karakter pojedinačnih društvenih pojava.

Dirkemova teza da društvo ima primat nad pojedinom ličnošću i da je ono mnogo više nego zbir individualnih akata ima vrlo jasne metodološke konsekvene: "Kada analiziramo društvenu strukturu, mi proučavamo karakteristike koje imaju "čvrstinu" koja se može uporediti sa strukturama u materijalnom okruženju. Zamislimo osobu koja stoji u prostoriji sa nekoliko vrata. Struktura prostorije ograničava obim mogućih aktivnosti ovakve osobe. Samo zidovi i vrata, na primer, određuju kuda možemo ući i proći. Društvena struktura, preme Dirkemu, na sličan način postavlja granice onome što kao pojedinci možemo činiti. Ona je za nas nešto "spoljno" - baš kao i zidovi u prethodnom primeru" (Gidens, 2001: 344). U delu "Samoubistvo" Dirkem pokazuje kako jedan vrlo individualni i lični čin kao što je samoubistvo ima svoje opšte društvene zakonitosti i uzročnosti: ono nastaje kao posledica bilo premalog bilo prevelikog uticaja društvene integracije i društvene regulacije na pojedince.

Ključni značaj statistike. Dirkem je davao veliki značaj statističkoj metodi u sociologiji koja ispunjava njegove kriterijume prikupljanja podataka. Statistička metoda do pojava dolazi putem opažajnih i objektivnih obeležja, pojave obuhvata u celosti i ukazuje na skupove pojava u kojima nema mesta za individualne slučajevе. Jedna od bitnih odlika pozitivističke metodologije jeste upotreba kvantitativnih istraživačkih metoda i tehnika. Pozitivisti, generalno, vide eksperiment kao idealan način izvođenja istraživanja tamo gde je on moguć (Neuman, 2007). Uopšte, rečeno veliki doprinos pozitivizma teoriji i metodologiji društvene nauke jeste u "insisitiranju na uređenim, kontrolisanim istraživanjima koja se izvode adekvatnim metodama i omogućavaju otkrivanje uzroka, strukture i funkcija pojava, kao otkrivanje naučnih zakona i naučnih objašnjenja" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310).

Odnos uzroka i funkcija pojave. Važan Dirkemov metodološki stav jeste onaj o potrebi odvojenog ispitivanja uzroka (kao početnog dela istraživanja) i funkcija društvenih pojava. Dirkem nije smatrao da je cilj

nauke o društvu da sazna samo društvene uzroke neke pojave. Da bi bilo koja društvena pojava bila objašnjena potrebno je saznati i njene društvene uloge i funkcije. Funkcija neke društvene pojave se određuje prema tome kakve društvene potrebe i ciljeve ona zadovoljava, a ne individualne potrebe. Analizirati jednu društvenu pojavu (kao element šireg društva) znači pokazati ulogu koju ta pojava ima u kontekstu održavanja i opstajanja društva. Proučavajući religiju Dirkem je pokazao kako jedan važan konstitutivni element društva "učvršćuje privrženost ljudi osnovnim društvenim vrednostima i time doprinosi održavanju društvene kohezije" (Gidens, 2001: 337).

Ovakvim pristupom Dirkem je udario temelje funkcionalne analize, kao postupka za objašnjenje društvenih pojava. Kao cilj funkcionalne analize on određuje istraživanje veza između proučavanih pojava i opštih potreba društvenog organizma - što znači da pojavu stvara uzrok ali je održava njegova društvena korisnost (Dirkem, 1999).

Dirkem na primeru kriminaliteta pokazuje zašto i kako neka društvena pojava može biti korisna po društveni sistem. On kaže da je kriminalitet devijacija smo ako se površno i spoljno gleda na njega. Međutim, ako društvene pojave posmatramo prema njihovom doprinosu društvenoj koheziji, integraciji i funkcionalnom doprinosu po održavanje društva, onda kriminalitet ima sva obeležja normalne i korisne društvene pojave. Kriminalitet je normalna pojava jer se opaža u svim tipovima društava (uobičajen je), on je povezan sa uslovima čitavog kolektivnog života ljudi što ga čini činiocem javnog zdravlja i sastavnim delom svakog zdravog društva i normalan je jer ne postoji nikakva mogućnost da ga se društvo osloboди (Dirkem, 1997: 119-123). Kriminalitet postaje društveno patološka pojava samo onda kada postigne preteranu stopu za svaki tip društva (kada prestane da bude prosečna pojava).

Pored toga što je kriminalitet (kao prestup) normalna pojava, on je i korisna pojava. Koristan je zato što:

- a) služi jačanju kolektivne svesti, tj. normalnom razvoju morala i prava;

- b) podstiče razvoj kolektivne svesti (kako kaže Dirkem da bi se mogla razvijati kolektivna svest potrebno je da postoji prestupnik koji je ispod svog vremena ali i idealista koji je iznad svog vremena!);
- c) anticipira budući moral (primer Sokrata kao "prestupnika" svog doba).

Dirkem smatra da smanjenje kriminala ispod "redovnog nivoa" nije razlog za samozadovoljstvo društva jer je, verovatno, to pokazatelj nekog ozbiljnog društvenog poremećaja (Dirkem, 1997). Naravno, kao naučnik istančane logike Emil Dirkem je smatrao da ne mora svaka pojava imati društvenu funkciju: neke pojave mogu vremenom izgubiti svoje funkcije dok neke pojave i ne moraju uopšte da imaju neku korisnu društvenu ulogu.

Uzročne (kauzalne) zakonitosti. Upečatljiv pozitivistički ideal jeste da nauka o društvu razvija opšte uzročne (kauzalne) zakonitosti i principe putem logičko-deduktivnog postupka. Zato se pozitivistički pristup i može nazvati nomotetičkim (Neuman, 2007). U tom pogledu naročito je značajna Dirkemova koncepcija uzročne analize.

Dirkem je smatrao da je otkrivanje uzročnih odnosa, putem tzv. metode zajedničkih promena, osnova objašnjenja društvenih pojava. "Ako se utvrdi da se dve vrste društvenih pojava stalno nalaze u istim odnosima i stalno se menjaju na određen način, ima dovoljno razloga da se prepostavi da između njih postoji neka uzročna veza. Polazna opisna osnova za ispitivanje uzročnih odnosa su stabilne korelacije o stanju i kretanju određenih vrsta pojava. Ipak, Dirkem je znao da se samo na osnovu stabilnosti korelacija ne može zaključivati da one izražavaju neke uzročne odnose, pošto ima i prividnih korelacija koje mogu biti vrlo čvrste, ali da ipak između pojava koje su njima dovedene u međusobni statistički odnos ne postoji uzročna veza" (Milić, 1965: 110).

V. Milić ovde navodi primer iz Dirkmeove studije o samoubistvu. Na osnovu longitudinalnih statističkih ispitivanja samoubistava u mnogim zemljama Evrope, Dirkem je zaključio da postoji čvrsta korelacija između stepena obrazovanja i učestalosti samoubistava.

Dirkemovo saznanje je bilo da što su ljudi više obrazovani postoji i veća učestalost samoubistava. Ovo saznanje ne znači da postoji neposredni uzročni uticaj obrazovanja na povećanje sklonosti ka samoubistvu. Dirkem je smatrao da iza povećanja sklonosti ka samoubistvu i povećanja želje za obrazovanjem stoji jedan zajednički uzrok: i jedna i druga pojava su, po njemu, posledica moralne dezintegracije društava i "opadanja tradicionalnih vrednosti ili shvatanja". Dirkem je mislio da je jedna od posledica gubljenja značaja tradicionalnih vrednosti pojačana želja za obrazovanjem, kako bi se čovek snašao u razumevanju sebe i svog okruženja. U moralno neintegrisanom društvu dolazi do slabljenja unutardruštvenih odnosa i veze između pojedinaca i društva.

Ne ulazeći u teorijsku opravdanost ovakvog tumačenja samoubistava i odnosa ove pojave sa drugim društvenim pojavama, pokazali smo kako dve čvrsto korelisane pojave ne moraju, gledane iz jednog teorijskog miljea, biti u neposrednom uzročnom odnosu. I još jedan zaključak je ovde bitan: Dirkem je smatrao da dve pojave nisu u uzročnom odnosu ako se ne mogu protumačiti sa šireg teorijskog stanovišta. Korelacija se može objasniti samo pomoću proverenih teorijskih stavova. Ovim stavom pozitivizam naglašava potrebu za jedinstvom teorije i prakse.

Uporedna metoda. Za Dirkema uporedna istraživanja mogu poslužiti bilo kada se ispituju strukturalna obeležja nekog društva, bilo razvojno-istorijska obeležja. Istraživanje složenijih društvenih pojave moraju uzimati u obzir oba obeležja: i razvojna i strukturalna. Zato je Dirkem i mislio da je sui geris sociologije upravo primena uporedne metode: uporedna sociologija je za njega - sama sociologija (Dirkem, 1999). Tek utvrđivanjem merljive i teorijski potvrđene korelacije između različitih društvenih pojava, treba primeniti uporednu metodu kako bi se utvrdila "širina važenja formulisanog zakona – da li važi za sva društva trajno, samo u jednom društvu ili samo za neka specifična stanja. Uporedna istraživanja se mogu primenjivati u jednom konkretnom društvu, u drugim konkretnim društвima istog tipa i za istraživanje svih društava o kojima postoje izvorni podaci" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 309).

"POZITIVISTIČKI ČOVEK" KAO KREATURA DRUŠTVA

Kritički sud o bilo kom metodološkom pristupu u socijalnim istraživanjima, pa i o pozitivizmu, treba da podje od najmanje dva osnovna kriterijuma: prvog, šta je i koliko doprineo u vreme svog nastanka, i drugo, "šta posle protoka vremena i perioda razvoja nauke ostaje kao trajan doprinos teorijsko-metodološkoj delatnosti, a šta je prevaziđeno ili nerešeno odnosno pogrešno" (Milosavljević, Radosavljević, 2003: 310).

Kritike pozitivizma u društvenim naukama i metodologiji socijalnih istraživanja su brojna. Ipak, veliki deo ovih kritika ima i ideološki karakter, naročito iz pozicije kritičkih i marksističkih teorija o društvu. Ipak, kao ključni metodološki nedostaci pozitivizma koji su bitni za istraživanja društvenih devijacija mogu se navesti sledeći argumenti.

U pozitivizmu je uočljiva prenaglašenost ideje da se samo putem čulnih utisaka može saznavati stvarnost. Predmet socijalnih istraživanja ne može se svesti samo na empirijske činjenice i čulne osete, posebno što je u središtu ovih istraživanja čovek i njegov odnos sa društvom u koga on kao biće stupa i vođen subjektivnim značenjima sebe i svoga okruženja.

Čovek nije samo, kako vide pozitivisti, kreatura društva nego i kreator društva. Problematična je pretpostavka da je društvo samo nešto spoljno u odnosu na čoveka, kao što je to fizički svet. Čovek u društvu zatiče sisteme i norme koji omeđavaju njegovu društvenu aktivnost, ali u isto vreme čovek u interakciji sa dugim ljudima kroz svakodnevne aktivnosti stvara i menja društvene strukture i norme. I konstrukcija i rekonstrukcija društvene realnosti su bitni elementi za proučavanje odnosa čovek - društvo.

Veliko je insistiranje pozitivizma da se društvene nauke ugledaju na metodologiju prirodnih nauka, što ograničava domete saznanja o čoviku i njegovoj društvenosti. Jezik fizike i medicine u kategorijalnom aparatu pozitivizma utiče i na hipotetičke i na uzročno-objašnjavajuće dimenzije u

procesu socijalnih istraživanja. Iz tog razloga, kategorijalni aparat socijalne patologije, koja se u punom smislu doživljava kao "nauka o bolestima društva, prožet je jezikom medicine. Govoriti o društvenim pojavama kao o bolestima podrazumeva i govor o lečenju, a to znači govoriti i o primeni prisile i podvrgavanju moralnoj osudi (Radulović, 1997).

Pozitivizam prenaglašava konstitutivne, integrativne i funkcionalne aspekte društvenog života, zanemarujući pitanja društvenih protivrečnosti i konflikata i stavljajući ih u okvire društvene patologije. Ovaj teorijski stav bitno utiče i na opredeljenja u hipotetičkom, jezičkom, metodskom i ciljno-predmetnom aspektu socijalnih istraživanja. Npr. društveni sistem poput politike (vlast) prožet je u isto vreme i integrativnim i konfliktnim aspektima, što govori da se vlast i politika ne mogu adekvatno istraživački i teorijski posmatrati samo iz pozicije - bilo pitanja funkcionisanja i integracije - bilo pitanja sukoba i protivrečnosti. Oba pitanja su integralni deo proučavanja politike kao društvenog sistema ali i društvenog delanja ljudi.

Jednostranost pozitivističkih konsekvensi u socijalnim istraživanjima ogleda se i u preferiranju određenih naučnih metoda, u ovom slučaju tzv. kvantitativnih metoda poput statistike. Pozitivizam iz svojih opštih polazišta kao neprihvatljivo uzima primenu bilo kojih subjektivnih ("značenjskih") i kvalitativnih metoda koje odbijaju egzaktne i matematički precizne procedure i principe proverljivosti naučnog saznanja. Pozitivistima je strana ideja da istraživanja u isto vreme budu i deo saznavanja neke pojave i deo menjanja socijalne stvarnosti društvenih grupa i zajednica, kao što su to akciona istraživanja.

Zbog toga se može reći da je pozitivistička metodologija strogo objektivistička i da oštro razdvaja empirijske činjenice od ljudskih vrednosti (Šešić, 1978). Pozitivizam nas navodi na onaj pristup predmetu i metodama istraživanja koji ne uzimaju u obzir pitanja ljudskog smisla, ljudskih vrednosti i motiva i ljudskih autonomnih životnih odluka. Jer ovde je osnovna ideja da su društveni zakoni objektivni poput prirodnih i da postoje

nezavisno od čovekove volje i ljudskih motiva i težnji. Društvo je za pozitiviste stvarnost za sebe koja samo oblikuje čoveka a ne čovek nju.

Pozitivizam je "ignorisao važnost individualne subjektivnosti čoveka i značaj uloge čovekove svesti u uobličavanju društvenog sveta" (Jupp, 2006: 230). Pozitivistički pristup ignoriše subjektivno iskustvo devijanata i značenje koje takvo ponašanje ima za izvršioca devijantnog čina. Prihvatajući samo ono što je objektivno, vidljivo i što se može neposrednim posmatranjem i upoređivanjem spoznati, odbacuje se simbolika i značenje socijalnog procesa za pojedince (Jugović, 2009-2).

Za pozitivističku sociologiju su integracija, homogenost i društvena saglasnost bitne vrednosti, dok su promene u osnovi nepoželjna stvar. Moralni i vrednosni konsenzus kao duhovna podloga stabilnosti društva uvode, ne samo u sociologiju, već i u socijalni rad, pojmove normalan i nenormalan, zdrav i patološki (Milosavljević, 2009). U pozitivizmu društvo se, zato, deli na svet "normalnih ili zdravih" i svet "nenormalnih ili bolesnih". Osnovna društvena dihotomija "stvarana na tom idealu zanemaruje činjenicu da su granice ovih "svetova" tanane i da društvene devijacije i kriminal prate jednu drugu logiku socijalne distribucije, koja nije tako čista, i u kojoj je "proizvodnja" devijanata neminovna i prisutna u specifičnim sadržajima u svim delovima društvenih strata (Milosavljević, 1998).

Pozitivisti društvene devijacije definišu na osnovu verovanja u apsolutnost i univerzalnost društvenih ili moralnih pravila, ne pitajući se ko stvara pravila za procenu normalnosti. U stvari, pozitivisti devijacije posmatraju isključivo iz ugla društva, tačnije iz pozicije održavanja društvene stabilnosti i ravnoteže. Zato se i posledice devijantnosti vide samo po društvo ali ne i po čoveka (Jugović, 2009-2).

GENETIKA KAO MORAL: SOCIJALNI DARVINIZAM - DEHUMANIZUJUĆA IDEOLOGIJA

Ideja darvinizama u filozofiji i društveno-humanističkim naukama može se sagledavati u svetu tri pristupa:

1. socijal-darvinističke 19-ovekovne sociološke i političko-pravne teorije;
2. kao osnov bio-antropološke pozitivističke škole u kriminologiji i penologiji;
3. kao pogled u filozofiji morala.

Zajednička nit sva ova tri teorijsko-filozofska pogleda jeste pokušaj primene principa darvinove biološke evolucione teorije u razumevanju čovekovog ponašanja, društva i morala.

Darvinizam se može odrediti kao evolutivni način tumačenja postanka živih vrsta putem prirodne selekcije: darvinizam ne ostaje samo na principu linearног razvoja od nižih ka višim bićima, već se evolucija shvata kao dijalektički materijalni proces prirodne selekcije slučajnim varijacijama koji uključuje mehanizam nasleđivanja. Sam razvoj se u darvinističkom smislu odnosi na pojedine organizme unutar populacije, a ne na veće entitete poput rase ili klase (Kardun, 2010).

SOCIJALDARVINIZAM U DRUŠTVENOJ TEORIJI

Socijalni darvinizam je škola biologističke sociologije koja je nastala u drugoj polovini 19. veka. Tri osnovne karakteristike ove rane sociološke škole jesu:

- 1) da u proučavanju i tumačenju društvenih pojava i procesa treba poći od metodologije bioloških nauka;
- 2) da se istorija i društvena zbivanja mogu objasniti procesom "borbe za opstanak", u stvari procesom koga je Čarls Darwin utvrdio kao jedan od glavnih zakona nastajanja i menjanja živih vrsta u prirodi. Ovde je važno konstatovati, zbog konsekvensci ove škole, da sam Darwin nije bio "socijal-darvinista" jer svoja shvatanja o prirodnom odabiru nije prenosi na ljudsko društvo;
- 3) da su ljudska ponašanja i društvene strukture uslovljeni genima.

Dva najuticajnija predstavnika socijal-darvinizma u sociologiji jesu austrijski poljak *Ludwig Gumplovic* (1838-1909) i austrijanac *Gustav Racenhofer* (1842 – 1904). Bitne odlike sociološkog socijaldarvinizma jesu sledeće (Goričar, 1969).

Jedinstvo i disciplina grupe kao osnovni izvori moći u ljudskom društvu. Nacionalna država i nacija nastaju onog trenutka u istoriji kada je jedna grupa, koja je bila jedinstvenija i disciplinovana, potčinila druge, sebi suprotstavljene, (ekonomski, političke ili verske) grupe u društvu. Glavni pokretač društvenih zbivanja je borba među različitim društvenim grupama a stvaranje nacije jeste najviši stepen u društvenom razvoju. Gumplovic zauzima mehanicistički stav, prenoseći Darwinovu "borbu za opstanak" iz biološkog u sociološko polje, uz razliku da u društvenom području na mesto pojedinih vrsta živih bića stupaju različite grupe ljudi.

Kolektivizam. Gumplovič je negirao bilo kakav značaj pojedinca za društvena zbivanja. Čovek (pa bio to monarh ili ministar) samo je beznačajna brojka i slepo oruđe u nevidljivoj i svemogućoj ruci društvene grupe koja i sama podleže gvozdenim zakonima prirode.

Fatalizam. Gumplovič je odbacivao svaku ideju o društvenom napretku. Iako je priznavao društveni i kulturni napredak u pojedinačnim razdobljima i određenim društvima, ipak je bio uveren da se čovečanstvo ne može kao celina progresivno razvijati. Po Gumploviču, istorija pokazuje samo dva procesa: razvijanje i propadanje bezbrojnih civilizacija u cikličnom i prirodnom ritmu rasta i umiranja.

Vulgarni pesimizam. Istorija čovečanstva za Gumploviča je niz stalnih ratnih sukoba i zato su ratovi i konflikti centralna, "nužna" i "neizbežna" društvena pojava. Rat među narodima je neminovan, kao i borba za opstanak među živim bićima. Samo ratovi dovode do preživljavanja najspasobnijih, pri čemu je osnova rata urođena ili "smrtna" mržnja među narodima i rasama. Racenkofer smatra da konflikti i ratovi učvršćuju društvenu strukturu, dok je trgovina i kulutura "razmekšavaju".

Mehanicistički determinizam. Socijaldarvnisti odriču svaki značaj svesne delatnosti ljudi na društvena zbivanja jer su po njima društvo i država samo produkt prirodnih sila na koje ljudi ne mogu uticati. Društvo i država se razvijaju po "slepim prirodnim zakonitostima" koje su za čoveka nepromenljive. Negirajući da u društvenim procesima ima ičeg dijalektičkog, Gumplovič veruje da je sudska "začin" društvenih zbivanja i da bi svaka težnja za društvenom promenom bila samo "jalovo traćenje ljudske energije".

Država se ne može etički procenjivati. Država se u socijaldarvinizmu sagledava kao prirodna pojava koje se ne može moralno vrednovati. Ona nije stvorena kako bi štitila prava građana nego je nastala iz želje za takvom vlašću koja bi omogućila eksploataciju manjine nad većinom. Zato se priroda i funkcija države, po Gumploviču, ne mogu razmatrati u kontekstu pitanja morala.

Rasistička značenja. Interpretacije socijaldarvinističkih idejnih osnova završile su i u rasističkim ideologijama, iako su rasističke ideje starije od sociologije – njihov duhovni otac je francuski plemić *Artur de Gobino* (1816-1882). Ovde se radi o nekritičkom preuzimanju naučno-prirodne teorije koja se simplifikovanom analogijom prevodi u društveni kontekst. Rasističke ideologije uvek su imale provorazredni politički značaj i one su u pojedinim istorijskim periodima (svetske ili lokalne istorije) rasu i etnicitet uzdizale do niova mističnog i prakse politike "krvi i tla".

Jedna od (i dalje) vrlo živih interpretacija socijal-darvinizma jeste i ona da su ljudske rase locirane na razlicitim nivoima evolucione lestvice, pa su npr. evropske (anglosaksonske ili germanske) rase "najnaprednije" od svih, dok mnoge druge rase još uvek nose "animalne crte". Na ovaj način izvorni darvinizam je zloupotrebljen u očuvanju i opravdanju konzervativnih ideologija. Rasne teorije preko nekih ideja socijaldarvinista tako pokušavaju u darvinizmu pronaći svoje uporište i "naučno" opravdanje.

DARVINIZAM U KRIMINOLOŠKOJ I PENOLOŠKOJ TEORIJI I PRAKSI

Iz drugačijih motiva nego sociološki socijaldarvinizam, i u kontekstu objašnjenja čovekovog prestupničkog ponašanja, evolucionističke ideje pojavljaju se kao idejni osnov bio-antropološke ili pozitivističke škole u kriminologiji, socijalnoj patologiji i penologiji. Tvorac ove škole je čuveni italijanski lekar-psihijatar, popularno nazvan ocem kriminologije - Ćezare Lombrozo. On je smatrao da korene kriminala, treba tražiti u određenim biološkim osobenostima čoveka. Za njega je kriminalac čovek u kome struji atavistička krv davno izumrlih predaka i koji se kao takav rađa (Jugović, 2009-2).

Nakon ispitivanja lobanje jednog pogubljenog višestrukog kriminalca, Lombrozo zaključuje da postoje velike sličnosti između

njegove strukture lobanje sa lobanjama čovekolikih majmuna ili praistorijskih ljudi. Lombroza je posebno zaintigriralo saznanje da prestupnici imaju abnormalno velike šupljine u potiljku. Merenjima lobanja živih i pogubljenih delinkvenata (6.000 živih i 400 mrtvih) Lombrozo je došao do ideje o atavističkom urođenom prestupniku. Atavizam je pojavljivanje fizičkih i psihičkih osobina nasleđenih od davnih predaka i to onih osobina koje su se evolucijom skoro izgubile. Čovek, nasleđujući te karakteristike ponaša se regresivno. Inače, sam termin atavizam potiče upravo iz teorije evolucije Čarlsa Darvina.

Lombrozo je smatrao da su različite vrste kriminalnih ponašanja karakteristične za divlje životinje i ljude na niskom stupnju razvoja i da ne priliče civilizovanom čoveku. Pojava kriminala u civilizovanim sredinama predstavlja atavistički povratak na davnu prošlost. U svojoj tipologiji zločinaca, koja bi se po opisima i nazivama mogla nazvati i kao "muzej užasa", Lombrozo posebno izdvaja upravo atavističkog zločinca koji se zastupljen kod 35-40% populacije prestupnika.

Lombrozo je tvrdio da se kriminalac može prepoznati po određenim fizičkim i psihičkim anomalijama koje su dokaz atavizma, kao što su (Lombrozo, 1997): mali kranijalni index; unazad zakošeno čelo; vrlo razvijeni čeoni sinusi, jednostavnost šavova lobanje, neosetljivost na bol; nisko i usko čelo; izvanredno oštar vid; nepravilan nos; izbačena vilica; ukošenost očnih duplji; čupava i kudrava kosa; krajnja lenjost; čosavost; tetoviranje; klempave uši; preterana ljubav prema jelu; uvećani krajnici; retki zubi, velika gipkost i okretnost, relativna neosetljivost na bol; otupelost čula dodira; veoma dobra vid; sposobnost brzog oporavljanja od ranjavanja; otupela osećanja; prerana polna zrelost; odsustvo griže savesti, sklonost kanibalizmu, itd.

Pored ovih psihofizičkih osobenosti Lombrozo je smatrao da prestupnici imaju i određene socio-kulturne osobenosti ili anomalije poput: strasti ka kockanju i alkoholu, velike taštine, praznoverice, deformisan koncept religioznosti i moralnosti (moralna neuračunljivost), sklonost tetoviranju, pripadnost i odanost zločinačkim bandama i

njihovoj hijerarhiji, surovost, izražena upotreba gestikulacija, onomatopejski govor, itd. Za Lombroza atavistički kriminalac nema bilo kakve osećaje stida ili sažaljenja što ga čini čovekom koji se nalazi i ispod "stadijuma divljaka, čak do samog stadijuma zveri" (Lombrozo, 1997).

Najvažnija konsekvenca Lombrozovih ideja za sociologiju jeste da društveno "zlo" ili devijantnost postaje – bolest. Devijantnost se, tako, određuje kao objektivna realnost a ne produkt natprirodnih sila.

Već dalja ispitivanja prestupnika još u Lombrozovom dobu, kao i kasnija istraživanja, ustanovila su da se prestupnici ne razlikuju bitno od drugih ljudi po svojim bio-konstitucionalnim i anatomske karakteristikama. Engleski istraživač Goring "objasniće na šaljiv način da postoji veća razlika između škotskog i engleskog studenta nego između zločinca i nekog ko nije zločinac".

Značajan je uticaj Lombrozovih stavova na društvenu praksu kažnjavanja. U odnosu na rane klasične mislioci o svrsi kazne – (poput filozofa Bekaria) koji su kaznu videli kao cenu ili bol koji treba da "plati" devijant zbog svojih (ne) dela u prošlosti – Lombrozove ideje ostavljaju poruku da je funkcija kažnjavanja zaštita društva. U kontekstu krivičnog prava ideja je da se krivična odgovornost ne zasniva na moralnoj odgovornosti nego na bolesnom ili "opasnom" stanju pojedinca. Jer devijant-zločinac je za italijanske pozitiviste manje krivac a više društveni bolesnik, a pravnik-sudija je u tom kontekstu neka vrsta "lekara za zdravlje društvenog tela".

Ako kriminal dominantno izvire iz biološkog determinizma čoveka, onda društveni odnos prema kriminalu mora biti krajnje represivan. Taj urođeni zločinac mora se trajno izdvojiti iz društva (na posebno izolovana mesta), kao što se maligni tumor odseca od zdravog tkiva ili se medicinskim merama mora sprečiti da atavistički genetski potencijal ne prenese na potomstvo. Polazeći od saznanja o različitim tipovima "zločinaca" Lombrozo je smatrao da i krivične sankcije treba da budu raznolike. Pa tako, za urođenog zločinca predlaže deportaciju u neodređenom trajanju u neku izolovanu i daleku koloniju; za duševno

bolesne zločince smeštanje u bolnice za "umnobolne" sa neodređenim trajanjem i periodičnim preispitivajem kazne; za slučajne kriminalce i kriminalce iz strasti predlaže zatvor u dugom trajanju ili uslovne osude uz pristanak žrtve (Jugović, 2009-2).

SOCIJALNI DARVINIZAM KAO MORALNA FILOZOFIJA I EVOLUCIONA ETIKA

Socijalni darvinizam kao pristup u filozofiji morala zasniva se na naturalističkom objašnjenju korena etike i ideji moralnog relativizma. Socijalni darvinisti polaze od ideje da je moral zasnovan na društvenim instiktima i da je moralnost nastala u procesu evolucije. Svrha moralnosti je unapređenje evolucionog procesa (Hawkins, 1997). Ako su za socijalne darviniste dobro fizičko zdravlje i inteligencija najznačajniji činioci unapređenja evolucije čoveka i društva, onda su fizička izdržljivost i mentalna snaga bazične moralne vrline. Iz ovog razloga socijalno darvnistička moralna filozofija je radikalno suprotstavljena ideji ljubavi prema Bogu i samožrtvovanju koju zastupa hrišćanska moralnost jer se moralnost povezuje sa odgajanjem "savršeno zdravih" ljudi.

Robi Kosman (Robby Kossmann), nemački zoolog i profesor medicine, je u svom eseju iz 1880. godine, pod naslovom "Značaj života pojedinca prema darvinističkom shvatanju sveta", napisao da "*darvinistički pogled na svet sadašnji sentimentalni koncept vrednosti života čoveka kao pojedinca sigurno posmatra kao jednu precenjenu ideju koja samo ometa razvoj čovečanstva. Ljudska država, baš kao i svaka životinjska zajednica, mora dostići još viši nivo savršenstva, ako za to postoji mogućnost, uništavanjem manje obdarenih pojedinaca kako bi oni darovitiji imali više prostora za svoje potomstvo... Očuvanje obdarenijih pojedinaca na račun manje obdarenih državi može doneti samo korist*". Početkom 20. veka, ideje poput Kosmanove bile su već široko rasprostranjene, naročito u vreme procvata darvinistički

inspirisanog eugeničkog pokreta – koji je samog sebe definisao kao nauku o poboljšanju ljudskog potomstva (Vajkart, 2005; Evans, 1997).

Ko se uklapao u Kosmanovu kategoriju "manje obdarenih"? Čiji je život bio manje vredan ili ko je to "inferioran"? Prema Vajkartu, socijaldarvinisti i eugenisti smatrali su da različiti aspekti moderne civilizacije doprinose biološkoj degeneraciji. Njihova kampanja u borbi protiv degradacije bila je usmerena protiv dve grupe koje su navodno "pretile" da unište zdravlje i dugovečnost ljudske vrste: osobe sa invaliditetom i pripadnici ne-evropskih rasa. Iako se ponekad nisu slagali oko toga koja od te dve grupe predstavlja veću opasnost, mnogi eugenisti smatrali su i invalide i ne-evropske rase (katkada i Evropljane koji nisu nemačkog porekla) inferiornima i bili za to da se oni, bilo tada ili u budućnosti, na neki način eliminišu (Vajkart, 2005).

Mnogi socijaldarvinisti smatrali su da se moralne osobine nasleđuju. Oni su mislili da "normalni" Evropljani nisu samo fizički i psihički dominantni, već i da su moralno superiorniji u odnosu na hendikepirane osobe i pripadnike ne-evropskih rasa. Dakle, eliminacijom "inferiornih" ljudi doći će do moralnog napretka. Naravno, nisu zapazilli da darvinizam ne nudi nikakve kriterijume za određivanje šta je moralno, a šta ne, ali su uprkos tome tvrdili da su Evropljani u moralnom smislu superiorni (Vajkart, 2005).

Socijalni darvinizam u ovom svetlu je izraz tzv. evolucione etike jer promoviše biološku nejednakost i smrt kao pozitivnu pokretačku silu evolucije i usavršavanja čoveka i društva (Smith, 2000). U tom smislu može se shvatiti i da masovno umiranje ljudi jeste samo prirodno sredstvo evolucionog napretka. Socijalni darvinizam tako postaje jedno od pokretačkih ideja eugeničke misli i naučnog rasizma.

Problem sa socijalnim darvinizmom postaje onog trenutka kada se ideje ove moralne filozofije pokušaju primeniti u praksi. Vajkart, sa pravom, konstatuje da se socijalni darvinizam kao teorija i ideologija ne može *a priori* okriviti za Hitlerovu politiku iako jeste bio rado prihvaćen u nacističkim krugovima i bio jedan od "naučno-teorijskih" osnova takve

politike. Hitler i njegovi sledbenici su iskoristili socijalno-darvničke i eugeničke ideje kako bi ubedili i sebe i svoje poklonike da genocid ima "moralno opravdanje".

U svojoj studiji o uticaju socijaldarvinizma na formulisanje nacističke ideologije, Hans-Ginter Zmarcik (Hans Günther Zmarzlik) napisao je da analiza socijaldarvinizma ukazuje na proces snižavanja standarda, tendenciju žrtvovanja pojedinca zarad vrste i devalviranja humanitarne ideje o jednakosti sa stanovišta "prirodne" nejednakosti, kao i tendenciju podređivanja etičkih normi biološkim potrebama. No, u nacističkoj varijanti jezik socijalnog darvinizma je iskorišćen i kao osnova za obračun sa svim protivnicima režima (Vajkart, 2005).

Ipak, očigledno je apsolutno pogrešno stavljati bilo kakve znake jednakosti između Darvina i Hitlera. Razlike između života i karaktera ova dva čoveka veoma su velike. Kako piše Vajkart, Darwin se držao dalje od politike i povukao se u roditeljsku kuću u Daunu (Down) kako bi u miru i tišini vršio biološka istraživanja i pisao. Hitler je kao demagog "živeo i disao" politiku, uzburkavajući strasti narodnih masa energičnim govorima. Po političkom ubeđenju, Darwin je bio tipični engleski liberal koji je podržavao slobodnu ekonomiju i ukidanje ropstva. Poput većine svojih savremenika, Darwin je ne-evropske rase smatrao inferiornima u odnosu na Evropljane, ali nikada nije prihvatio arijevski rasizam ili fanatični antisemitizam, glavna obeležja Hitlerove političke filozofije (Vajkart, 2005).

DEHUMANIZUJUĆA IDEOLOGIJA

Sažeto bi se mogli reći da socijalni darvinizam kao etički pogled nudi jedan oblik shvatanja morala koji se zasnovan na idejama:

- da postoje inferiorni ljudi i "loše rase";
- da bolesni, hendikepirani i slabi jesu primer evolucionog nazadovanja;

- da "evropska-germanska rasa" jeste oličenje zdravlja i snage a samim tim i moralne superiornosti;
- da "niže rase" ne mogu evolutivno-civilizacijski napredovati pa zato prostor na kome oni žive treba "osloboditi" za "snažne i inteligentne rase i narode"; itd.

Ideje socijalnog darvinizma su danas prihvaćene u naučnim krugovima sociobiologa i evolucionih psihologa (tzv. bioetičari), čineći teorijski osnov zalaganja za eutanaziju bolesnih i hendikepiranih i sterilizaciju višestrukih povratnika seksualnih delikata (Larson, Amundsen, 1998). I u ovoj formi spajanja darvnizma i etike, socijalni darvnizam suštinski se suprotstavlja judeo-hrišćanskom učenju o svetosti ljudskog života. Moral koji se izjednačava sa unapređenjem biološkog potencijala jest antipod hrišćanskih vrednosti, ali i atak na savremene vrednosti socijalnih profesija koje se praktično bave čovekovim potrebama (socijalni radnici, defektolozi, psiholozi, itd.) kao što su deinstitucionalizacija, inkluzija i socijalno uključivanje.

Ipak, u savremenoj društvenoj nauci evolucione teorije nisu široko prihvaćene. Sociolozi i politikolozi su većinom teško prihvatali ideje da geni predominatno opredeljuju ljudska ponašanja i kompleksne društvene i kulturne strukture. Biološke teorije ostaju na marginama sociologije (Tarner, 2009), ali njihova povremena ideoološka i populistička upotreba u savremenom društvu i dalje jeste vidljiva, čineći osnov brojnih predrasuda i političkih manipulacija.

SOCIJALNA PATOLOGIJA: OD SOCIJALNE MEDICINE KA NAUCI O DRUŠTVENIM DEVIJACIJAMA

Pojam socijalna patologija nastaje u drugoj polovini XIX veka i u etimološkom značenju predstavlja latinsko-grčku kovanicu od reči *socius* ili društveni, *patos* ili bolest i *logos* ili nauka. U bukvalnom smislu ovog značenja ova kovanica se prevodi kao nauka o društvenim bolestima. U ovom radu se značenje pojma socijalna patologija odnosi na posebnu nauku u sistemu društvenih nauka a ne na dva uobičajena i sužena shvatanja: 1) socijalnu patologiju kao skup negativnih ili nepoželjnih društvenih pojava kojima je zajedničko odstupanje od društvenih normi i vrednosti, što se često koristi u svakodnevnom govoru i u publicistici; i 2) socijalnu patologiju kao jedan od teorijskih pristupa u proučavanju društvenih devijacija, što se odnosi na pozitivistička tumačenja društvenih devijacija – ovaj pristup biće tretiran samo kao jedna bitna faza u razvoju socijalne patologije kao naučne discipline (Jugović, 2009-1).

SOCIJALNO-MEDICINSKI I PRAGMATISTIČKI KORENI

Pojam socijalne patologije prvi put je upotrebljen u naučnoj literaturi 1848. godine da bi se njime označila grana socijalne medicine

koja se bavi izučavanjem karakteristika socijalnih bolesti. Francuski lekar Žil Gere (*Gill Guerre*) je prilikom svoje pristupne besede za prijem u lekarsko naučno društvo Francuske govorio o "socijalnoj medicini" kao opštoj nauci koja se bavi socijalnim bolestima i koja ima četiri poddiscipline (Milosavljević, 2003): *socijalnu filozofiju* – koja izučava opšte filozofske prepostavke socijalne medicine; *socijalnu patologiju* – koja se bavi izučavanjem uzroka, raširenosti, strukture i drugih obeležja socijalnih bolesti; *socijalnu hirurgiju* – čiji je zadatak da definiše principe preventivnog delovanja prema socijalnom bolestima; i *socijalnu terapiju* – koja se bavi otklanjanjem posledica socijalnih bolesti i definisanjem principa lečenja obolelih od socijalnih bolesti (Jugović, 2009-1).

Međutim, drugi koren socijalne patologije jeste pragmatističke prirode što je bitno obeležilo ceo istorijski razvoj ove nauke ali i aktuelna obeležja. Društvene krize ranog zapadnoevropskog građanskog društva, koje su posebno bile izražene između dve buržoaske revolucije u Francuskoj (1789 – 1848 godine), "proizvele" su brojne društvene protivrečnosti i socijalne probleme kao što su siromaštvo, nezaposlenost, pauperizam, migracije sa sela u grad, socijalne i profesionalne bolesti radničke klase, prostitucija, alkoholizam, kriminal, itd. Prisutni socijalni problemi i društvene devijacije uticali su na javljanje potrebe da se ove pojave izuče kako bi se mogle smanjiti ili sprečiti. Devijantnost u društvu početno se zato i razmatra u kontekstu pitanja društvene stabilnosti i očuvanja "javnog zdravlja" (Jugović, 2009-2).

Pa tako, u Francuskoj se javljaju prve tzv. parcijalne studije socijalnih problema. Ova prva fenomenološka izučavanja pojedinih socijalnih problema ostavila su poseban trag na razvoj socijalne patologije zbog pokušaja izbacivanja dominantnih moralističkih ocena u tumačenju ovih pojava i primene naučnih metoda (naravno, tog vremena) i indikatora u njihovom objašnjenju. Rene Vileri i Benoastend Šatonef su ispitivali stope smrtnosti i mortalitet pripadnika radničke klase, Paren di Šatele je izučavao društvene uzroke prostitucije a Sent Mori se bavio izučavanjem većeg broja socijalnih bolesti i problema kao

što su abortus, siromaštvo, alkoholizam, samoubistva i bolesti fabričkih radnika, itd. (Milosavljević, 2003).

Njihov najveći doprinos nauci je, pored dobrog opisa pojava, pokušaj tumačenja socijalnih problema. Ove studije su ukazale na postojanje čvrste veze između socijalnih uslova života, pre svega radničke klase, i raširenosti različitih socijalnih problema. Iako nisu spoznali globalne protivrečnosti tadašnjeg društva, stavom da nosioci socijalnih problema i društvenih devijacija nisu sami "krivi" za svoje socijalno stanje, dali su osnovu za tumačenje da društvo ima odgovornost za suzbijanje i "lečenje" ovih pojava. Njihovi metodološki doprinosi za socijalnu patologiju su, takođe, značajni i to u pogledu primene korelacija (odnos socijalni položaji ljudi i devijacije), statističkih i demografskih metoda, kao i zbog ukupnog i veoma bogatog empirijskog materijala koji su ostavili (Jugović, 2009-1).

SOCIJALNA PATOLOGIJA KAO "MORALNA STATISTIKA"

Istraživanja belgijskog astronoma i fizičara Adolfa Ketlea (*Adolphe Quetelet, 1796-1874*) i profesora prava Andrea Mišela Gerija (*André-Michel Guerry, 1802-1866*) jesu sledeća bitna tačka u razvoju socijalne patologije i to iz više razloga. Polazeći od kritike psihologizma i biologizma u tumačenju društvenih devijacija nastojali su da istraže odnos između društvenih i prirodnih faktora i različitih socijalnih problema. Izučavali su vezu između siromaštva, demografskih pojava (natalitet i mortalitet) i različitih tipova kriminala. Ispitivali su ekonomski status devijanata, njihova socijalna obeležja (pol, starost, profesiju) i dovodili u vezu društvenu strukturu i različite socijalne probleme i devijacije (Quetelet, 1842, u Ignjatović, 1997). Iz ovih razloga Ketle i Geri se smatraju osnivačima nove naučne discipline koja se u njihovo vreme nazivala socijalnom fizikom ili moralnom statistikom. Oni su popularno nazivani moralnim statističarima zbog predmeta svojih

istraživanja jer su društvene devijacije i kriminal smatrani isključivo moralnim problemima društva, kao i zbog upotrebe prvih zvaničnih demografskih i društvenih statistika koje se tridesetih godina XIX veka (između 1827 – 1835) objavljaju u većini razvijenijih evropskih zemalja.

Ova dva autora su nastojala da istraživanja društvenih pojava i socijalnih problema utemelje na principima prirodnih nauka, a pre svega na metodama matematike i fizike. Za razvoj socijalne patologije ključni su Keteleovi i Gerijevi metodološki doprinosi: 1) upotreba statističkih metoda kao što su prostorna distribucija, aritmetička i geometrijska sredina, grafičko prikazivanje; 2) razvoj kartografske metode, jer se tako utvrdilo da se devijacije posebno distribuiraju na nivou nekih širih geolokalnih zajednica. Zatim, ovi istraživači su pokušali da utvrde pravilnosti i zakonitosti socijalnih problema i odnos između socijalnih problema i geografsko-klimatskih uslova u kojima žive ljudi. Pored toga, ostavili su veliki broj saznanja o konkretnim pojavama kao što su kriminal, siromaštvo, mortalitet, itd. I konačno, što je bitno za okretanje socijalne patologije od socijalno-medicinskog i bio-psihologističkog usmerenja ka ideji da su devijacije društvene pojave koje su uzrokovane društvenim faktorima (Jugović, 2009-1).

DIRKEMOVA SOCIJALNA (MORALNA) PATOLOGIJA: NAUČNI TEMELJI

Na osnovnim idejama ranog pozitivizma Ogista Konta i organicizma Herberta Spensera, Emil Dirkem je razvio celovitu sociološku i socijalno-patološku teoriju ("otac socijalne patologije"). Dirkemova pozitivistička sociologija je nastala na ideji da "nova nauka o društvu", kao kruna sistema nauka, prevashodno treba da obezbedi saznanja neophodna za obezbeđenje stabilnosti i reda i prevladavanje različitih društvenih (a pre svega revolucionarnih) kriza. Ovo obeležje Dirkemovog pozitivizma je bitno uticalo na ciljno-predmetno ali i

ideološko usmerenje socijalne patologije. Emil Dirkem piše da su glavni predmet njegovih analiza činjenice ili pojave moralnog života. On konstatiše da se nauka kojom se on bavi zove "nauka o moralu" i da je njen zadatak da popravi društvenu stvarnost i reši praktične probleme. Stanje moralnog zdravlja samo nauka može da odredi. A ciljevi te nauke jesu "da nas uči da poštujemo moralnu stavrnost i da nam predloži naučna (pozitivna) sredstva kako bi se stvarnost popravila ili ispravila" (Dirkem, 1972).

Dirkemov je veliki doprinos u stvaranju konstrukcije socijalne patologije kao discipline koja predstavlja granu nauke o moralu. Dirkem daje i prvu veliku naučnu sistematizaciju, klasifikaciju i tipologiju devijantnih oblika ponašanja koje ona naziva nemoralnim aktivnostima. Tipovi društvenih devijacija se definišu u istorijskom kontekstu uzimajući u obzir vrstu "napada" na kolektivnu svest tj. kolektivna osećanja i verovanja kao temelje društvenog poretku. Ako je društvo "moralni fenomen", kako piše Dirkem (1972: 239), onda su devijacije ponašanja kojima se krše moralna pravila i koja imaju obeležja "nemoralnih aktivnosti".

Dirkem naglašava i društveno-emocionalnu komponentu moralnih pravila nazivajući ih i kolektivnim osećanjima. On u ovoj tipologiji izdvaja religiozna, nacionalna, porodična, polna, radna, tradicionalna, institucionalna, individualna (lična) i imovinska kolektivna osećanja. U odnosu na svaku od njih postoji oblici ili tipovi ponašanja koja ugrožavaju ta društvena ili kolektivna osećanja i shvatanja.

Anomija je jedan od ključnih pojmova i savremene socijalne patologije koji je doživeo brojne teorijske revizije (u sociologiji i psihologiji) i empirijske provere. Ovaj pojam je Dirkem "oživeo" (iz antičke grčke filozofije) želeći da pokaže kako se društvena svest (ljudi) nekad ne razvija dovoljno brzo i da ne prati društvene promene. Pod anomijom Dirkem podrazumeva nedostatak ili nedelotvornost društvenih normi kojima se kontrolisu i ograničavaju prirodno nelimitirane potrebe i težnje pojedinaca.

Po mnogim relevantnim naučnim mišljenjima Dirkemova studija o samoubistvu, koja je prvi put objavljena 1897. godine, predstavlja i danas najbolju i nezaobilaznu sociološku studiju o ovoj društvenoj devijaciji. Kritikujući bio-psihološke teorije o samoubistvu, i uz brojni statistički materijal iz evropskih zemalja o pojavi samoubistva, Dirkem pronalazi ovoj pojavi dve etiološke kooridanate. To su društvena integracija i društvena regulacija. Dirkem prepoznaće dva oblika poremećaja društvene integracije: to su egoizam kada je pojedinac preslabo integriran u društvo, i altruizam, kada je preterano integriran.

Sa druge strane, preterano regulisanje društvenog života rađa fatalističko samoubistvo, a nedostak regulativnih mehanizama društva proizvodi anomičko samoubistvo. Anomičko samoubistvo je proizvod poremećaja ili slabljenja regulatorske funkcije koju društvo vrši u odnosu na ponašanje pojedinaca: to je stanje u kome je vrednosni sistem izgubio svoje značenje i autoritet za pojedinca i kada se može konstatovati postojanje lične i društvene dezorganizacije koja uslovljava individualna samoubistva. Anomičkom tipu samoubistva pripadaju samoubistva poslovnih ljudi u vreme krize (tzv. ekomska anomija) ili samoubistva razvedenih i udovaca (tzv. porodična anomija).

No, koliko je veliki naučni doprinos Dirkemovog pozitivizma za razvoj socijalne patologije, toliko su ovi naučni temelji za ovu disciplinu bili i ostali teorijski, kategorijalno i ideoološki sputavajući. Osnovni problem pozitivizma proističe iz verovanja u apsolutnost i univerzalnost društvenih i moralnih pravila (Radulović, 1986).

ČIKAŠKA SOCIOLOŠKA ŠKOLA: SOCILOGIJA SOCIJALNE DEZORGANIZACIJE

Čikaška sociološka škola imala je svoje korene u odseku za sociologiju čikaškog univerziteta 20-tih i 30-tih godina XX veka. Ova sociološka škola predstavljala je odgovor na do tada istorijski

nezabeleženi ubrzani društvenog razvoj, posebno izražen kroz urbanizaciju i industrijalizaciju. Zato i nije iznenađenje da ona svoje poreklo ima u gradu Čikagu koji je u istorijski kratkom vremenskom periodu doživeo brojne i korenite demografske, ekonomske, kulturne i socijalne promene. Istraživanja čikaških sociologa nastala su iz pragmatskih potreba za objašnjenjem naraslih socijalnih problema i društvenih devijacija u urbanim područjima tadašnjeg američkog društva.

Promene u urbanitetu su produkovale različite probleme socijalne prirode, tako da su predstavnici čikaške škole veliku pažnju posvetili ispitivanju beskućništva, maloletničke delinkvencije, profesionalnog kriminaliteta, kao i ispitivanju gangova i slamova ili naselja gde živi najsiromašniji delovi društva. Kada je reč o društvenim devijacijama, pripadnici čikaške škole prenose interesovanje sa pojedincu na društvo. Oni ne govore o pojedincu, nego o negativnim posledicama socijalnih promena i uticaju socijalne sredine na ponašanja ljudi. Takođe, oni smatraju da su društveni faktori odlučujući u nastanku društvenih devijacija, kao i da devijacije proizlaze iz neadekvatnog funkcionisanja grada.

Teoretičari čikaške škole u potpunosti odbacuju ideju da je devijantnost izraz psihičke patologije pojedinka i njegove individualne "nenormalnosti". Društvena devijantnost je za njih posledica stanja u društvu koje se naziva socijalna dezorganizacija. Socijalna dezorganizacija tako postaje jedna od centralnih pojmovnih kategorija socijalne patologije. Za Kliforda Šoa socijalna dezorganizacija znači pad društvene kontrole unutar lokalne zajednice do koga dolazi usled slabljenja tradicionalnih vrednosti i mešanja kultura različitih etničkih ili imigrantskih grupa (Pešić, Janković, 1988: 50). Teoretičari ove škole, Vilijam Tomas i Florijan Znanjecki socijalnu dezorganizaciju definišu kao slabljenje uticaja postojećih društvenih pravila na ponašanje pojedinih članova grupe (Thomas, Znaniecki, 1969). Ova dva autora pod društvenom devijantnošću smatraju i stanje individualne dezorganizacije

koja se javlja kada pojedinac ne uspeva da svoj lični život organizuje tako da efikasno ostvaruje svoje osnovne interese i ciljeve.

Za socijalnu patologiju kao nauku bitno je reći da su čikaški sociolozi imali odlične opise devijacija i kvalitetan empiriski materijal. Ostavili su i mnoge metodološke doprinose u pogledu razvoja metoda terenskih istraživanja, posmatranja sa učestvovanjem, statističkih metoda (stope pojava), biografskih i autobiografskih metoda.

Ova škola uvodi savremen koncept moralne i društvene raznovrsnosti (socijalnog i vrednosnog pluralizma) kojim su objašnjavali nastanak supkultura a pre svega, devijantnih supkultura. Zbog toga su čikaški naučnici bili začetnici definisanja i uočavanja značaja jednog od najvažnijih teorijsko-konceptualnih pojmoveva socijalne patologije: to je pojam supkulture koji će kasnije u funkcionalističkoj teoriji ali i interakcionizmu imati posebno značajno mesto u objašnjavanju prirode društvenih devijacija.

Zatim, razrada koncepata diferencijalne asocijacije i kulturnog konflikta jesu trajni doprinosi čikaških sociologa. Bez ovih ideja o prirodi društvenih devijacija i njihovoj uzročnosti bili bi znatno umanjeni naučni dometi svih disciplina koje se bave kriminalom i društvenim devijacijama. Posebno snažan uticaj je ostavila Saderlendova teorija diferencijalnih asocijacija: ideja o sadržaju i toku učenja i usvajanja devijantnih modela ponašanja u socijalnoj sredini. Saderlendova ideja je da devijantnost ili kriminal jesu normalan rezultat normalno naučenog ponašanja: jedino, razlika je u tome što neki ljudi uče ne-devijantna ponašanja, dok drugi uče devijantna ponašanja. U procesu učenja pojedinci uče ideje, stavove motive, moralnost, životne ciljeve koji su prihvativi u određenom socijalnom okruženju kao što uče i načine kako da te ciljeve i motive ostvare.

I konačno ekološki koncepti čikaške škole imaju veliki značaj jer su naučno osnažili ideju o vezi između pada socijalne kontrole i kriminala i ideju kulturnih uticaja na ponašanja ljudi (Williams, 1991). U teorijskom pogledu ekološka paradigma je most između Dirkemovih ideja i savremenog strukturalnog funkcionalizma, pa i teorija unutar vrlo

uticajne savremene neo-pozitivističke paradigme desnog realizma ili teorija socijalne kontrole.

SOCIOLOGIJA SOCIJALNIH PROBLEMA

Strukturalno-funkcionalistička sociološka teorija društva i devijantnosti veoma dugo čini dominantni teorijski diskurs unutar sociologije devijantnosti i kriminologije. Zbog svoje pragmatičnosti ovaj pristup je snažno prisutan u institucionalnoj praksi i širokoj javnoj svesti. To se najbolje vidi po kategorijalnom aparatu koji je prisutan u brojnim istraživanjima devijacija, kao i po političkoj upotrebi ove uticajne makro-sociološke teorije. Zašto je to tako i u čemu se ogledaju najvažniji doprinosi strukturalnog funkcionalizma za socijalnu patologiju?

U ideološkom smislu strukturalni funkcionalizam je naučno preokupiran pitanjima konstitucije i integracije savremenog društva. Realna je činjenica da bez određenog stepena normiranosti i stabilnosti društvo ne može da se razvija. Građani od nosilaca poretku očekuju predvidljivost i stabilnost a upravo ova teorija u sociologiji nudi odgovore na pitanja (Jugović, 2009-2): kako je društveni poredak moguć u društvu otvorenih alternativa i pluralističkih uverenja; kako rezrešiti problem odnosa poredak – sloboda; zašto i kako bi trebalo čoveka (pojedinca) prilagoditi društvu?

Za socijalnu patologiju vrednost strukturalno-funkcionalističkog shvatanja društvene devijantnosti najviše je izražen kroz ideje Roberta Merton i teoretičara devijantnih supkultura. Njihove ideje šire predmet proučavanja: devijantnost ne vezuju samo za individualna ponašanja ljudi koja krše društveno legitimisane norme i vrednosti, nego i za određena društvena stanja i procese kao što su anomija, socijalna disfunktionalnost i socijalna dezorganizacija.

Pored naučne vrednosti, ideja da društvenu devijantnost čine i stanja socijalne dezorganizacije, disfunkcije društvenih struktura i

institucija, kao i socijalni problemi, jeste značajna i u tome što ona omogućava da se težište praktičnog reagovanja društva na devijantnost pomeri sa neprilagođenih pojedinca ka pojedinim delovima društvenih struktura, zajednica, grupa i institucija. U tom pravcu se ogleda i uticaj teorija supklutura na reformatorsku politiku društva prema socijalnim devijacijama koja se ostvaruje preko urbanog razvoja i prevencije devijantnih pojava u lokalnoj zajednici.

Nasuprot klasičnoj strukturalno-funkcionalističkoj, "parsonijanskoj", viziji društva u kome postoji univerzalna funkcionalnost i eventualno "napetost" između strukturnih komponenti koje čine društvo, Merton smatra da svi delovi sistema ne moraju uvek vršiti samo pozitivne ili funkcionalne doprinose društvu. Mertonov teorijski preokret sastojao se u odbacivanju vizije po kojoj je društvo neprotivrečna celina čiji delovi skladno funkcionišu. Pojedini delovi sistema mogu biti po njega i *disfunkcionalni*, kada se javljaju negativne posledice koje umanjuju adaptaciju ili prilagođavanje sistema i *nefunkcionalni*, kada se javlju posledice koje su irelevantne za sistem koji se posmatra (Merton, 1979).

Po Mertonu, karakteristika i najrazvijenijih društava može biti jedna suštinska društvena protivrečnost koja izvire iz neusklađenosti između društvene kulture ili ciljno-vrednosnog okvira života ljudi i društvene strukture ili slojnog položaja ljudi. Ta protivrečnost određuje društvene mogućnosti za postizanje opšteprihvaćenih vrednosno-ciljnih orientira tako da se pojedinci mogu integrisati u društveni sistem i na devijantan način. Na ovoj ideji, Robert Merton je sačinio jednu od najboljih i najuticajnijih opštih tipologija devijantnih ponašanja i razvio svoj koncept anomije. Polazeći od toga da je anomija situacija društvenog raskoraka između društvenih ciljeva i legalnih sredstava za njihovo postizanje, Merton lucidno uočava i oblike ili načine adaptacije pojedinaca na takvo stanje. Merton izvodi pet mogućih odgovora od kojih samo jedan izražava društvenu normalnost, a to je konformizam. Devijantni tipovi društvenog odgovora pojedinca na anomiju su: inovacija, ritualizam, povlačenje i bunt (videti opširnije u: Jugović, 2009-2).

Merton je idejom anomije nagovestio ulogu moći i klasnog sukoba u analizi devijantnog ponašanja. Zato ga kritičari iz reda radikalnih teorija često i nazivaju "oprezni pobunjenikom", a neki drugi (desničari) teoriju opisuju kao "miris Marks-a u funkcionalizmu". Takođe i teorije supkultura su uočile klasne protivrečnosti u društvu (iako devijacije objašnjavaju preko kulturne neprilagođenosti) i tako podigle nivo posmatranja devijantnosti kao problema grupa i nekih zajednica a ne samo pojedinaca (Jugović, 2009-2).

I konačno, Merton je u delu "*Contemporary social problems*" napisanom sa Robertom Nisbetom, devijantna ponašanja i socijalne dezorganizacije objedino pojmom socijalnih problema. Ovi autori su smatrali da su *devijantna ponašanja* (poput, mentalnih boletsi, kriminala, delikventnih supkultura, narkomanije, alkoholizma, samoubistava, prostitucije) i *socijalne dezorganizacije* (kao što su populacione krize, rasni problemi, porodične dezorganizacije, nezaposlenost, siromaštvo, nasilje) osnovni tipovi socijalnih problema (Merton, Nisbet, 1971). Time socijalni problemi postaju centralni deo socijalne patologije.

Ipak, prenaglašenost konformizma i integrativnih aspekata društva na račun pitanja društvenih tenzija i promena je trajna slabost strukturalnog funkcionalizma jer ova paradigma socijalne patologije daje dobre odgovore o prirodi društvenih devijacija u relativno stabilnim i homogenim društvima, a zapada u teorijsko-ideološke probleme u društvima previranja i vrednosnih konfuzija (videti opširnije u: Jugović, 2009-2).

TEORIJA ETIKETIRANJA: OBRT U FOKUSU SOCIJALNE PATOLOGIJE

Teorija etiketiranja kao deo interakcionističke sociologije dala je osnov za zaokret u socijalnoj patologiji u odnosu na dominirajući "mejnstrim" u sociologiji i sociologiji devijantnosti: što je bio strukturalni funkcionalizam. Glavni predstavnici ove paradigmе društvene

devijantnosti su Edvin Lemert, Hauard Beker, Erving Gofman, Viler i Kotrel, Denis Čepmen, Kaj Erikson, a od savremenijih autora, to su Geri Marks, Stenli Koen, Erih Gud, Kenet Tompson i drugi. Polazni sociološki stav interakcionista jeste da društvene tvorevine (poredak, institucije, strukture, grupe, itd) nastaju u međusobnim odnosima i interakcijama ljudi. Ta interakcija se sastoji u prenošenju značenja koja nastaju kao proizvod odnošenja između aktera tj. njihovih uzajamnih delovanja. Glavni teorijski fokus je na procesu stvaranja ili konstrukcije, proizvodnje i promene značenja. Društvena realnost (pojave, ponašanja ljudi) je uvek posredovana značenjem. Individualno životno iskustvo ljudi predstavlja socijalnu konstrukciju realnosti. Ako je realnost društvena konstrukcija, onda je zadatak naučnika koji proučava društvo da razume subjektivno iskustvo (Jugović, 2009-2).

Za socijalnu patologiju ova teorijska orientacija je izuzetno važna iz više razloga.

Prvo, devijantnost se ovde posmatra iz ugla sistema društvenog reagovanja i pokušava se pronaći objektivni kriterijum devijantnosti i normalnosti. Logički se dokazuje da posmatranje devijantnosti iz sistema vrednosti i normi jeste neobjektivni pogled koji je podložan istraživačkoj subjektivnosti (interesima), ali pokazuje se i kako iza dominirajućih vrednosti i normi uvek stoje politički poredak i odnosi moći. Doprinos interakcionista je u isticanju uloge društvene i političke moći u definisanju devijantnosti.

Prema Hauardu Bekeru društvene grupe stvaraju devijantnost uspostavljajući pravila čije kršenje konstituiše devijantnost, i primenjujući ta pravila na određene ljude i etiketirajući ih kao autsajdere. Zbog toga, po njemu, devijantnost nije kvalitet čina koji osoba čini već više posledica primene pravila i sankcija na "prestupnika", od strane drugih. Devijantna osoba je ona na koju je ta etiketa uspešno prilepljena; devijantno ponašanje je ono ponašanje koje ljudi tako označe (Becker, 1997).

Drugo, interakcionisti odbacuju "patološki" i "disfunkcionalni" model devijantnosti. Eventualna patologija pojedinca ili disfunkcionalnost njegove primarne sredine jeste samo jedan deo fenomena društvene devijantnosti. Drugi deo odnosi se na činjenicu da devijantnosti objektivno nema sve dok na nju ne postoji osuđujuća društvena reakcija. Devijantnost nije kvalitet čina koga čini neka osoba, već više posledica primene sankcija i pravila drugih (Good, 1996).

Treće, stavljajući u fokus društvenu reakciju, interakcionisti posebnu pažnju posvećuju procesima i mehanizmima nastanka i konstrukcije devijantnosti (npr, delovanje zatvora, psihijatrijskih bolnica, domova – tzv. totalnih ustanova). Oni pokazuju kako se stvaraju društveni konstrukt i značenja devijantnosti i socijalnih problema kroz interakciju ili suodnošenje između ljudi i institucija. Zbog toga, istraživači devijantnosti i socijalnih problema treba da imaju distancu prema reprodukciji dominantnih shvatanja ovih pojava.

Četvrto, važno saznanje interakcionista jeste kako pod uticajem degradirajuće društvene reakcije na ličnost pojedinaca nastaju devijantne društvene uloge i devijantne supkulture. Devijantne supkulture nastaju kao reakcija etiketiranih pojedinaca koji u širem društvu, koje ih je osudilo i žigalo, ne mogu da pronađu društveni status i životne uloge. To ih navodi da se udružuju sa sebi sličnim i da tu, mnogo lakše, pronađu svoj identitet. Baveći se uspostavljanjem interaktivnog poretku, interakcionisti naglašavaju pitanje: kako društveno etiketirani pojedinci iz svoje subjektivne pozicije vide stvarnost? I zato su njihovi metodološki doprinosi značajni jer se u traganju za odgovorom na ovo pitanje služe metodama introspekcije, neposrednog posmatranja, analize dokumenta, itd.

Peto, interakcionisti odbacuju mehanicistički model u razumevanju uzroka devijantnosti. Oni uvode ideju sekvencijalne analize koja pokazuje da u svakoj fazi razvoja devijantosti deluju različiti uzroci sa posebno značajnom ulogom odnosa društva prema nečijem ponašanju, kao i da početni motivi za devijantni čin nisu stvar patologije pojedinca već posledica uobičajenih životnih aktivnosti ljudi.

I šesto, u praktičnom smislu, poseban doprinos je u ukazivanju na degradirajući i nehuman odnos institucija socijalne kontrole prema devijantima. Ubedljivi dokazi o načinima rada i delovanja ovih institucija ostavili su značajan trag na humanizaciju prakse policije, socijalnih službi i ustanova, pravosuđa i psihijatrije. Ideje destigmatizirajuće prakse i humanog postupanja prema devijantima, štićenicima ili pacijentima jesu, danas, pretočene u nezaobilazne principe politike društva prema pojavama društvenih devijacija i duševnih bolesti (Jugović, 2009-2).

POSTMODERNISTIČKA MISAO: KONCEPT DISKURSA I METODOLOŠKI FRAGMENTIZAM

Postmodernu sociološku i društvenu misao suštinski obeležava koncepta diskursa. U teorijskom smislu to znači napuštanje ideje o linearном toku razvoja i istorije društva. Društveno kretanje se vidi kroz diskontinuitete, prelome i iznenadne obrte a ne kroz uniformnost, konzistentnost i jednosmernost. Postmodernisti odbacuju i krucijalni metodološki zahtev tradicionalne ili moderne misli da je moguće spoznati uzroke društvenih događaja i pojava. Oni odbacuju ideju da je uopšte moguće doći do kauzalnog odgovora. Više su zainteresovani da održavaju intelektualni dijalog i da postavljaju pitanja (Ricer, 2009).

Postmoderna i konstrukcionistička misao prihvata Fukoov zahtev da glavno teorijsko pitanje savremenog doba treba da bude kako moć i znanje proizvode društveni poredak i disciplinizaciju (ono što Mišel Fuko naziva disciplinujućim društvom). Fukoov zahtev se ogleda u usmerenosti ka proučavanju društvene produkcije i organizacije različitih formi znanja i društvenih moći (Fuko, 1997). Metodološka intencija je kritička dekonstrukcija odnosa moći, vladajućeg jezika, značenja, definicija, kulture i dominatnih oblika društvenih znanja (Clarke, 1987).

Ideja o pluralizmu grupa, jezika, tradicija, postmoderniste vodi ka metodološkom relativizmu ("metodološkoj ravnodušnosti") koji ne

zauzima moralne sudove o ljudskom ponašanju. Fokusiraju se pitanja ljudskog identiteta, multikulturalizma, feminizma, ideja različitosti, ideoološke hegemonije (Carrington, 1998). Razvijaju se ideje socijalne uključenosti/isključenosti i kulturne diferencijacije koje produkuje društveni poredak čime se objašnjava ključni kontekst kriminala i devijacija (Gilinskiy, 2001).

U metodološkom pogledu iz postmoderne misli za socijalnu patologiju je značajno odbijanje hipotetičko-deduktivnih metodoloških principa i istraživačka okrenutost fragmentima društvenih pojava uz odbacivanje teorijskih sistema i velikih uopštavanja. Javlja se velika teorijska i metodološka "odbojnost" prema sistemskom i pozitivističko-naučnom teorijskom jeziku i želja da se on dekonstruiše.

"Teorijsko-metodološka fragmentiranost" se vidi u zainteresovanosti za istraživanje pojedinačnih interakcija, "dramaturgije" svakodnevne komunikacije, individualnih predstavaljanja u društvenom okruženju, apsurdnosti kulture i delanja društvenih institucija, govora i jezika koji produkuju moć, itd. Menja se zato i kategorijalni aparat u tumačenju pojava i delovanja institucija socijalne kontrole: konstrukcija, značenje, stigmatizacija, dramatizacija, disciplinizacija, mortifikacija, moralna panika, su samo neki upečatljivi jezički izrazi koji se nalaze u upotrebi (Jugović, 2004-3).

Time socijalna patologija dobija svoj novi i širi kategorijalni aparat i teorijsko-metodološki novum. Ideje postmodernista naročito su značajne u proučavanju i društveno-naučnoj kritici pojedinih segmenata predmeta socijalne patologije kao što su: sistemi društvene kontrole ponašanja ljudi, poput zatvora, psihijatrijskih bolnica; javnog nadgledanja ponašanja i kretanja ljudi (npr. CCTV); represije u tretmanu devijantnih ponašanja i mentalnih bolesti, (Fuko, 2005) itd. Međutim, problemi postmoderne društvene misli u socijalnoj patologiji dolaze do izražaja zbog teorijske nekonzistentnosti, etiološke ravnodušnosti i teškoće metodološke operacionalizacije ideja.

KA NAUCI O DRUŠTVENIM DEVIJACIJAMA

Socijalna patologija u savremenom naučnom i društvenom kontekstu prevazilazi svoje početne socijalno-medicinske i pozitivističke korene postajući integrativna i teorijsko-pluralistička nauka o društvenim devijacijama. Srž tako shvaćene naučne discipline čini kompleksno razmatranje društvenih devijacija kao društvenih pojava i njihovo smeštanje u socio-kulturološki kontekst ili relaciju društvo-kultura-čovek. A to znači proučavanje povezanosti društvenih devijacija sa: društvenim odnosima, promenama i strukturama; društvenim poretkom; socijalnom kontrolom; kulturnim različitostima; socijalnim diferencijacijama; odnosima moći u društvu; društvenim vrednostima; (sup)kulturnim identitetima i životnim stilovima; modelima ponašanja; socijalnom isključenošću i uključenošću, itd.

Ključno pitanje je da li ima danas osnova govoriti o nauci o društvenim devijacijama i koje su bitne odlike te nauke. Stav autora ovog teksta je da ima i to iz sledećih razloga.

Prvo, to je visok stepen teorijskog razvoja ove nauke i paradigmatska pluralizacija (videti šire u: Jugović, 2009-2; Jugović, 2013). Zatim, to je bogato empirijsko iskustvo i prepoznatljive metode proučavanja pojava. To su tri grupe metoda koje čine metodološki temelj ove nauke: opšte metode društvenih nauka, opšte sociološke metode i posebne metode nauke o društvenim devijacijama.

Dруго, ова nauка ima jasno izraženu centralnu unutrašnju naučno-teorijsku dilemu. To je razmatranje odnosa društvene devijantnosti i normalnosti i utvrđivanje granice koja deli ovu i društvenu i naučnu dihotomiju.

Treće, dosadašnji razvoj socijalne patologije, koji je sažeto u problemskom smislu prikazan u ovom radu, pokazuje nam da je danas moguće prepoznati autentične ključne kategorije i probleme nauke o

društvenim devijacijama. To su: anomija, socijalna dezorganizacija, disfunkcionalnost i funkcionalnost devijacija, devijantne supkulture, kulturni konflikt, društvene devijacije i eko-socijalni prostor, društvena konstrukcija i proizvodnja devijantnosti, "bekstvo od slobode" i otuđenost savremenog čoveka, socijalna kontrola, rizično društvo i rizična ponašanja, itd.

Četvrto, nauka o društvenim devijacijama je kao naučna delatnost za svoje opredeljenje "izabrala": a) izučavanje raširenosti, sadržaja i vrsta devijacija; b) utvrđivanje pravilnosti i zakonitosti, klasifikacija i tipologija; i c) razvoj teorijskih objašnjenja i etiologije društvenih devijacija i odnosa društva prema njima. Drugačije rečeno, to je fenomenologija i etiologija društvenih devijacija: priroda, sadržaj, struktura, rasprostranjenost, distribucija, dinamika, faktori uslovljenosti i uzročnosti, uzročno-posledične veze između pojавa i posledice devijacija. Na osnovu izrečenog može se konstatovati da su centralni elementi predmeta ove nauke: društvene devijacije i društveni odnos prema devijacijama (Jugović, 2009-1).

Peto, nauka o društvenim devijacijama ima jasno definisane aspekte proučavanja i naučne ciljeve. To su (Milosavljević, 2003): pojavni ili fenomenološki, dinamički, uzročni ili etiološki, posledični (i sa aspekta društva i aspekta pojedinca) i akcioni ili intervencijski. Nauka o društvenim devijacijama ima tri osnovna cilja: 1) prikupljanje naučnih saznanja o prirodi društvenih devijacija; 2) stvaranje tipologija, klasifikacija i sistematizacija na osnovu saznanja o društvenim devijacijama; 3) aplikativni cilj – upotreba saznanja o društvenim devijacijama radi definisanja politike društva prema njima.

Na kraju, opšti zaključak je da je izgradnja nauke o društvenim devijacijama proces koji ima naučno-istorijsko trajanje i da je taj proces izložen teorijskim i vrednosno-ideološkim uticajima. Ova nauka treba da bude zasnovana na legitimnosti teorijskog i paradigmatskog pluralizma pri čemu mora uvažiti i tradicionalne doprinose ali i savremene naučne koncepte i ideje. Ona mora biti otvorena i dinamična nauka a ne statična i konzervativna jer su i pojave društvenih devijacija i dinamične i

promenljive. I konačno, nauka o društvenim devijacijama mora bazično biti antropološko-humanistički opredeljena a ne samo pragmatsko-kontrolorski, jer njena funkcija nije da bude sredstvo društvene kontrole nego sredstvo društvene humanizacije.

LITERATURA

1. Adang, O. (1999). *Football hooliganism*. Report prepared for the benefit of Mr. Gerrit Valk in his capacity as rapporteur to the Committee on Culture and Education, Strasbourg: Council of Europe, Doc. 8553, 30.
2. Agerbo E., Nordentoft M. and Mortensen, B. P. (2002). Familial, psychiatric, and socioeconomic risk factors for suicide in young people: nested case-control study, *British Medical Journal*, 2002 July 13; 325(7355): 74.
3. Agnew, R., Passas, P. (1995). *The Future of Anomie Theory*. Boston: Northeastern University Press.
4. Ajduković, M. (2008). Socijalni problemi, socijalni rizici i suvremeni socijalni rad. *Revija za socijalnu politiku*, Vol 15, No. 3, 395-414.
5. American Psychiatric Association (2003). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, fourth Edition, Text Revision*, Electronic DSM-IVTRTM Plus. Washington, DC: American Psychiatric Publishing Inc.
6. Anderson, C. A. & Bushman, B. J. (2002). The general aggression model: An integrated social-cognitive model of human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53.

7. Anderson, C. A., & Dill, K. E. (2000). Video games and aggressive thoughts, feelings, and behavior in the laboratory and in life. *Journal of Personality & Social Psychology*, 78, 772-791.
8. Armstrong, G. (1998). *Football Hooligans: Knowing the Score (Explorations in Anthropology)*. Oxford: Berg.
9. Australian Goverment (2007). *Risk and protective factors in suicide prevention*. Australian Government-Department of Health and Ageing.
10. Balzamo, V., Džordž, K. (2001). *Mafija – prvih sto godina*. Beograd: Laguna.
11. Barker, M., Bridgeman, C. (1994). *Preventing Vandalism: What Works?* Crime Detection and Prevention Series, Paper 56. London: Home Office Police Research Group.
12. Bartol, C., Bartol, A. (2009). *Juvenile Delinquency and Antisocial Behavior: A Developmental Perspective*, 3rd ed. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
13. Baumrind, D. (1987). A developmental perspective on adolescent risk taking in contemporary America. In C. E. Irwin (Ed.), *Adolescent social behavior and health. New direction for child development*, 93-125. San Francisco, CA: Jossey Bass.
14. Beautrais, L. A. (2000). Risk factors for suicide and attempted suicide among young people, *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, Volume 34, Issue 3, 420–436
15. Beck, U. (1992). *Risk Society*. London: Sage.
16. Becker, H. (1997). Autsajderi. U Đ. Ignjatović, *Kriminološko nasleđe*. Beograd: Policijska akademija.
17. Blau, J., Blau, P. (1982). The cost of inequality: metropolitan structure and violent crime. *American Sociological Review*, 47, 114-129.

18. Blumstein, B A. (1995). Youth Violence, Guns and Illicit-Drug Industry. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 88 (4), 1175-216.
19. Bose, R., Hwang, S. W. (2002-09-03). Income and spending patterns among panhandlers 167(5): 477–479. *Canadian Medical Association Journal*. Retrieved on 2006-09-29.
20. Bošković, M. (1999). *Kriminološki leksikon*. Novi Sad: Matica Srpska.
21. Božović, R. (2006). *Ludosti uma*. Beograd: Čigoja.
22. Bromberže, K. (2009). Fudbal: navijačka strast. U *Identitet(i): pojedinac, grupa, društvo*. Priredili Halpern, K. i Ruano-Barbolan, Ž. K. Beograd: Clio.
23. Brown, S. (1998). *Understanding Youth and Crime (Listening to youth?)*. Buckingham: Open University Press.
24. Cajner-Mraović, I., Stamatel, J. P. (2000). Maloljetnička delinkvencija u Hrvatskoj: trend porača "amerikanizacije" ili globalizacije? *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 7(2), 505-540.
25. Canter, D. (1988). Vandalism: overview and prospect. In Clarke, Ronald & Felson, *Unpublished document on situational crime prevention*, Marcus.
26. Carrington, K. (1998). "Postmodernism and Feminist Criminologies: Fragmenting the Criminological Subject". *The New Criminology Revisited*. London: Macmillan.
27. Carter, G., Reith, D., Whyte, I. (2005). Repeated self-poisoning increasing severity of self harm as a predictor of subsequent suicide. *The British Journal of Psychiatry* 186, 253-257.
28. Catalano, R. F., Kosterman, R., Hawkins, D. J., Newcomb, M. D., Abbott, R. D. (1996). Modeling the etiology of adolescent substance

- use: A test of the social development model. *Journal of Drug Issues*, 26(2), 429-455.
29. Chan, J., Lee, E.S. (1996). Homicide, Age and Economic Conditions, U: M. Riedel & J. Boulahanis (eds.), *Lethal violence – Proceedings of the 1995 Meeting of the Homicide Research Working Group*, 73-80. Washington: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, NIJ.
 30. Christoffersen, M. N., Poulsen, H. D., Nielsen, A (2003). Attempted suicide among young people: risk factors in a prospective register based study of Danish children born in 1966. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Volume: 108, Issue 5, 350-358.
 31. Cloward, R., Lloyd, O. (1960). *Delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs*, Chicago: Free Press.
 32. Cohen, A. (1955). *Delinquent boys: The culture of the gang*. Chicago: Free Press.
 33. Cohen, S. (1972). Vandalism: Its Politics and Nature. *Juvenile Delinquence: The Family and Social Group*. London: Longmans.
 34. Cohen, S. (1980): *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Martin Robertson.
 35. Cohn, E.S., Kidder, L.H., Harvey, J. (1978). Crime Prevention vs. Crime Victimization Prevention: The Psychology of Two Different reactions. *Victimology*, 3, 285-296.
 36. Coie, J. D., Watt, N. F., West, S. G., Hawkins, J. D., Asarnow, J. R., Markman, H. J., Ramey, S. L., Shure, M. B., Long, B. (1993). The science of prevention: A conceptual framework and some directions for a national research program. *American Psychologist*, 48, 1013-1022.
 37. Council of Europe-European Commission (2006). *Izveštaj o stanju u oblasti organizovanog i privrednog kriminala u Jugoistočnoj Evropi*. Strazbur: Council of Europe.

38. Čurčić, V. (2010). Nepodnošljiva lakoća (samo)uništavanja u adolescenciji. U V. Čurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*. Beograd: Žarko Albulj, 29-37.
39. DeLisi, M. (2005). *Career Criminals in Society London*. London: Sage Publications.
40. Department of Health (2003). *Understanding and challenging youth offending*. London: Department of Health.
41. Department of Transport (2003). *Graffiti and vandalism on and around public transport*. London: Department of Transport - United Kingdom.
42. Dirkem, E. (1972). *O podeli društvenog rada*. Beograd: Prosveta.
43. Dirkem, E. (1997). *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ.
44. Dirkem, E. (1999). *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
45. Dishion, T. J., McCord, J., Poulin, F. (1999). When interventions harm: Peer groups and problem behavior. *American Psychologist*, 54, 755-764.
46. Đorđević, D. R. (2002). *Leksikon potkultura*. Niš: Zograf.
47. Douglas A. G., David A. W., Paul R. E., Michelle F., Jennifer C., (2004). Media violence as a risk factor for children: A longitudinal study, *Media Violence and Peer Relations* 1, Paper presented at the American Psychological Society 16th Annual Convention, Chicago, Illinois.
48. Drašković, M. (2009). Tabloidizacija kao realan i trajan fenomen. *Medijski dijalozi*, Vol. 2, No. 3, 43-50.
49. Dunning, E. (2000). Towards a Sociological Understanding of Football Hooliganism as a World Phenomenon. *European Journal on Criminal Policy and Research*, Volume 8, Number 2, 141-162.

50. Dunning, E. (2010). Civilizing Sports: Figuralional Sociology and the Sociology of Sport. In *Sociology of Sport and Social Theory*, E. Smith (ed.). Leeds: Human Kinetics.
51. Dunning, E., P. Murphy, and J. Williams. (1988). *The roots of football hooliganism: An historical and sociological study*. London: Routledge and Kegan Paul.
52. Đurić, M. (1961). Devijantno ponašanje i društvena struktura. *Sociologija*, br. 3-4.
53. Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: CLIO.
54. Ellin, N. (ed.). (1997). *Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press.
55. Evans, J. R. (1997). In Search of German Social Darwinism: The History and Historiography of a Concept. *Medicine and Modernity*. Washington: Cambridge University Press.
56. Farrington, D.P. (2002). Developmental criminology and risk-focused prevention. In M. Maguire et al. (eds) *The Oxford Handbook of Criminology* (3rd edn.). Oxford: Oxford University Press.
57. Filipović, M. (2010-1). Istraživanje samoubistva: otkrivanje društva. U J. Kovačević, V. Vučinić (ur.), *Smetnje i poremećaji: fenomenologija, prevencija i tretman deo II*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 425-440.
58. Filipović, M. (2010-2). Bogatstvo zemlje i samoubistvo. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Vol. 9, br. 1, 209-222.
59. Freud, S. (1949). *Mourning and melancholia (Collected Papers)*. London: Hogarth Press.
60. From, E. (1984). *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Zagreb: Naprijed.
61. From, E. (1984). *Zdravo društvo*. Zagreb: Naprijed.
62. From, E. (1984). *S onu stranu okova iluzije*. Zagreb: Naprijed.

63. Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
64. Fuko, M. (2005). *Psihijatrijska moć*. Novi Sad: Svetovi
65. Galtung, J. (1969). Violence, peace and peace research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167-191.
66. Gartner, R. (1990). The Victims of Homicide: A Temporal and Cross-National Comparison. *American Sociological Review*, 55, 92-106.
67. Geason S., Wilson P. (1990). *Preventing Graffiti and Vandalism*. Canberra: Australian Institute of Criminology.
68. Gibb, S. J., Beatrualis, A., Ferguson, D. (2005). Mortality and further suicidal behavior after an index suicide attempt: a 10-year study. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 39(1), 95-100.
69. Gideens, E. (1991). *Modernity and Self-Identity: Self and Identity in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
70. Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
71. Gidens, E. (2001). *Sociologija*. Podgorica: CID; Banja Luka: Romanov.
72. Gil, D. (1978). Societal violence in families. U: J.M. Eekelaar, S.N. Katz (eds.), *Family Violence*, 14-33. Toronto: Butterworths.
73. Gilinskiy, Y. (2001). "Concept of Criminality in Contemporary Criminology". *Papers of St. Petersburg's Juridical Institute of the General Prosecutor's Office of Russian Federation*. No 3. pp. 74-79.
74. Gilligan, J. (1996). *Violence: Reflections on a National Epidemic*. New York: Putnam.
75. Good, E. (1996). *Social Deviance*. New York: MacGrow Hill.
76. Good, E., Ben Y. (1994). *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*. Oxford and Cambridge: Blackwell.

77. Goričar, J. (1969). *Pregled socioških teorija*. Beograd: Rad.
78. Government office for the North West (2005). *Understanding and tackling criminal damage: a briefing paper for North West crime&disorder reduction partnerships*. Manchester: Home office research team.
79. Gramberg, B.V. (2000). *Mediation, Structural Violence and Industrial Relations*. Victoria School of Management, Working Paper Series, 5.
80. Griffiths, H. (2004). Smoking Guns: European Cigarette Smuggling in the 1990's. *Global Crime* 6(2), 185-200.
81. Grupa 17 (1999). *Završni račun – Ekonomski posledice NATO bombardovanja: procena štete i sredstava potrebnih za ekonomsku rekonstrukciju Jugoslavije* (M. Dinkić, red.), Beograd: Stubovi kulture.
82. Hansmann, H. B., Quigley, J. M. (1982). Population heterogeneity and the sociogenesis of homicide. *Social Forces*, 61(2), 206-204.
83. Hare, R. D. (1991). *The Hare Psychopathy Checklist Revised*. Toronto, Ontario: Multi-Health Systems.
84. Hawkins, D. J. (2006). Science, social work, prevention: Finding the intersections. *Social Work Research*, 30(3), 137-152.
85. Hawkins, D. J., Catalano, R. F., Arthur, M. W. (2002). Promoting science-based prevention in communities. *Addictive Behaviors*, 27(6), 951–976.
86. Hawkins, M. (1997). *Social Darwinism in European and American Thought, 1860-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
87. Hindess, B. (1977). *Philosophy and methodology in the social sciences*. Sussex: The Harvester Press.
88. Hobbs, D. (2001). The Firm: Organizational Logic and Criminal Culture on a Shifting Terrain. *British Journal of Criminology* 41(4), 549-560.

89. Holinger, P., Offer, D., Ostrov, E. (1987). Suicide and homicide in the United States. *American Journal of Psychiatry*, 144, 215-219.
90. Holman, B. (1995). *Children&Crime: How can society turn back the tide of delinquency?*, A Lion Book, Oxford, England.
91. Hrnjica, S. (1991). Socijalne potrebe "riziko" dece i omladine i njihovih porodica. *Društvena kriza i deca*. Beograd: Institut za socijalnu politiku.
92. Ignjatović, Đ. (1997). *Kriminološko naslede*. Beograd: Policijska akademija.
93. Ignjatović, Đ. (1998). *Organizovani kriminalitet (drugi deo)*. Beograd: Policijska akademija.
94. Igra, V., Irwin, C. E. (1996). Theories of adolescent risk-taking behavior. In R. J. Diclemente, W. B. Hansen, L, E. ponton (Eds.), *Handbook of adolescent health risk behavior* 35-52. New York, NY: Plenum Press.
95. Institut za javno zdravlje Srbije (2009). *Zdravlje mladih u Republici Srbiji-finalni izveštaj*. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut".
96. Jakovljević, V. (1971). *Uvod u socijalnu patologiju*. Beograd: Naučna knjiga
97. Janković, I., Pešić, V. (1988). *Društvene devijacije – kritika socijalne patologije*. Beograd: Naučna knjiga
98. Jessor, R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of Adolescent Health*, 12(8), 597-605.
99. Jessor, R. (1998). New perspectives on adolescent risk behavior. In R. Jessor (Ed.), *New perspectives on adolescent risk behavior*, 1-10. New York, NY: Cambridge University Press.
100. Jewkes, Y. (2004). *Media and Crime*, London, New Delhi: Sage.

101. Jo Durden-Smith (2006). *Mafija – kompletna povijest kriminalnog svijeta*. Zagreb: Večernjakova knjiga.
102. Jugović, A. (1997). Dnevna štampa i nasilje. *Социјална мисао*, бр. 15, 113-133.
103. Jugović, A. (1998). Društvena reakcija na prosjačenje i skitnju maloletnika. *Socijalna misao*, br. 19, 47-78.
104. Jugović, A. (2002-1). *Društvena patologija i normalnost – teorijske i praktične perspektive*. Beograd: Službeni glasnik.
105. Jugović, A. (2002-2). Vandalizam kao tip drustvenog nasilja. U: D. Radovanović (ed.) *Delikti nasilja – krivično-pravni i kriminološki aspekt*, 353-362. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
106. Jugović, A. (2003). Socijalna politika i socijalni rad kao deo društvenog reagovanja na kriminal. U: D. Radovanović (ed.) *Strategija državnog reagovanja protiv kriminala*, 193-210. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
107. Jugović, A. (2004). Rizična ponašanja omladine. U: S. Mihailović (ed.), *Mladi zagubljeni u tranziciji*, 177-203. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
108. Jugović, A.&Žunić-Pavlović. V. (2004-2). Pravci i dileme reforme sistema socijalne zaštite maloletnih prestupnika, *Socijalna misao*, broj 41, Beograd, 7-34.
109. Jugović, A. (2004-3). Praktične implikacije konstrukcionističkog shvatanja kriminala i društvenih devijacija. *Istraživanja u defektologiji*, 4, str. 127-150.
110. Jugović, A. (2005). Fenomenologija maloletničkog kriminala u Srbiji. U: M. Milosavljević (ed.), *Reforma sistema pravno-institucionalne zaštite maloletnih prestupnika*, 50-83, Beograd: Sačuvajmo decu.

111. Jugović, A. (2006). Socijalna zaštita i reforma maloletničkog pravosuđa. U D. Radovanović (ed.), *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*, 507-518, Beograd: Institut za kriminološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova.
112. Jugović, A. (2007-1). Grafiti – između vandalizma i umetnosti. *Socijalna misao*, broj 55, 107-118.
113. Jugović, A. (2007-2). Maloletničko prestupništvo u Srbiji: socijalno-pedagoški pogled. U: D. Radovanović (ed.) *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno-pedagoški diskurs*, 167-185. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
114. Jugović, A. (2007-3). Tipologija društvenih devijacija u domaćoj teorijskoj misli. *Sociologija*, VOL. XLIX, N°1, str. 17-30.
115. Jugović, A. (2008-1). Kriminal i mediji: između "realnosti smrti i smrti realnosti", *Razvoj i standardizacija u psihologiji*, Kopaonik, 4-7. juna, 56-58.
116. Jugović, J., Jugović A., (2008-2). Upotreba medija i porodična komunikacija, *Razvoj i standardizacija u psihologiji*, Kopaonik, 4-7. juna, 64-65.
117. Jugović, A., Brkić, M., Simeunović, B. (2008). Socijalne nejednakosti i siromaštvo kao društveni kontekst kriminala. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 2(2), 437 - 451.
118. Jugović A. (2009-1). Socijalna patologija – od grane socijalne medicine do nauke o društvenim devijacijama. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Broj 1-2/2009, 25-49.
119. Jugović A. (2009-2). *Teorija društvene devijantnosti-paradigme i implikacije*. Beograd: Službeni glasnik.
120. Jugović, A. (2010), Masovni mediji-proizvođači realnosti i moralni preduzimači. U: B. Ćorić (ed.) *Sistem vrednosti i psihijatrija*, 41-56. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

121. Jugović, A., Ilić, Z. (2011). Socio-kulturni kontekst kriminaliteta maloletnika u Srbiji. *Teme*, 2/2011, 385-402.
122. Jugović, A. (2013). *Teorija društvene devijantnosti (drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje)*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i Partenon.
123. Jupp, V. (ed.) (2006). *The Sage Dictionary of Social Research Methods*, London-Thousand Oaks-New Delhi: SAGE Publications.
124. Kardun, M. (2010). Marksizam kao negacija socijalnog darvinizma. *Čemu*. Vol. IX No.18/19, 30-43.
125. Kelner, D. (2004). *Medijska kultura*. Beograd: CLIO.
126. Klaus, von L. (2008). Organised Crime in Europe: Conceptions and Realities. *Policing: A Journal of Policy and Practice*, 2(1), 7-17.
127. Knežić, B., Savić, M. (2010). *Oproštaj od života: poslednje poruke*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
128. Koković, D. (2010). *Društvo, nasilje i sport*. Novi sad: Mediterran Publishing.
129. Kolbe, L. J., Kann, L., Collins, J. L. (1993). Overview of the Youth Risk Behavior Surveillance System. *Public Health Reports*, 10(1), 1-10.
130. Kont, O. (1962). *Kurs pozitivne filozofije*. Beograd: Kultura.
131. Kovač, M. (2005). Nasilje u sportu: Huliganizam kao oblik nasilja sportske publike. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, Vol. XXIV/1-2, 347-374.
132. Kovačević-Lepojević, M. (2011). Pojam i karakteristike internet zavisnosti. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, Vol. 10, br. 4, 615-631.
133. Kron, L. (2008). Globalne perspektive u kontroli i prevenciji kriminala. U L. Kron (ed.) *Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminala*, 29-43. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

134. Kronja, I. (2001). *Smrtonosni sjaj – masovna psihologija i estetika turbo-folka*. Beograd: Tehnokratija.
135. Krstić, G. (1998). Uzroci i posledice sive ekonomije u Jugoslaviji. *Socijalna politika u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa i Socijalna misao.
136. Lalić, D., Leburić, A., Bulat, N. (1991). *Grafiti i subkultura*. Zagreb: Alinea.
137. Landau, S. F. (1984). Trends in violence and aggression: A cross-cultural analysis. *International Journal of Comparative Sociology*, 25, 133-158.
138. Larson, J. E., Amundsen, W. D (1998). *A Different Death: Euthanasia and the Christian Tradition*. IL: Downers Grove.
139. Lemiš, D. (2008). *Deca i televizija*. Beograd: CLIO.
140. Lester, D. (1973). Suicide, homicide and age dependency ratios. *International Journal of Aging and Human Development*, 4, 127-132.
141. Lewis, O. (1985). Kultura bede. *Kultura*, broj 70, 14-27.
142. Liska, A. (1971). Aspirations, expectations, and delinquency: Stress and additive models. *Sociological Quarterly*, 12: 99-107.
143. Loeber, R. (1990). Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10(1), 1-41.
144. Lombrozo, Ć. (1997). Zločin, njegovi uzroci i lečenje. U *Kriminološko nasleđe*, priredio Đ. Ignjatović. Beograd: Policijska akademija.
145. Luthar, S. S., and E. Zigler. 1991. Vulnerability and competence: A review of research on resilience in childhood. *American Journal of Orthopsychiatry*, 61(1), 6-22.
146. Macgill, S. M.&Siu, Y. M. (2004). The nature of risk. *Journal of Risk Research*, 7 (3), 315-352.

147. Marjanović, J. (1996). *Teorija politike – osnovi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
148. Marsh, P. (1982). *Aggro: The Illusion of Violence*. Oxford: Basil Blackwell.
149. Matić, M., Podunavac, M. (1994). *Politički sistem – teorije i principi*. Beograd: Institut za političke studije.
150. Mealey, L. (1995). The sociobiology of sociopathy: An integrated evolutionary model. *Behavioral and Brain Sciences* 18 (3), 523-599.
151. Merdović, B. (2009). *Socijalno-patološka obeležja maloletnih počinilaca krivičnih dela*, magistarska teza. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
152. Merton K., R., Nisbet, R. (1971). *Contemporary Social Problems*. New York: Hartcourt Brace Jovanovich.
153. Merton, K. R. (1968). *Social Theory and Social Structure*. Glencoe Illinois: Free Press.
154. Merton, K. R. (1979). *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: CDD.
155. Mihailović, S. (ed.) (2004). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
156. Mihajlović, S. (1990). Stereotipi i zablude u shvatanju nasilja sportske publike. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, br. 88/90, Beograd, dostupno na internet stranici:
<http://www.zaprokul.org.rs/Media/Document/CasopisKultura/1293.pdf>.
157. Milavić, G. (2010). Mediji i suicid: povećanje rizika. U V. Čurčić (ed.) *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*, 97-106. Beograd: Žarko Albulj.
158. Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.
159. Miliša, Z., Tolić, M., Željeznak, A. (2011). *Poruke u grafitima mladih iz Dublina i Zadra*. *Medijski dijalozi*, № 8, Vol. 4, 91-108.

160. Milosavljević, M., Jugović, A. (2008). Socijalna isključenost i društvene devijacije mladih. U: D. Radovanović (ed.) *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja*, 25-50. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.
161. Milosavljević, M., Jugović A. (2009). *Izvan granica društva-savremeno društvo i marginalne grupe*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
162. Milosavljević, M. (1993). Romi i devijacije. U zborniku *Društvene promene i položaj Roma*. Beograd: SANU i ISP.
163. Milosavljević, M. (1997). *Socijalna patologija – autorizovana predavanja*. Beograd.
164. Milosavljević, M. (1997). Socijalne promene i socijalni problemi kao posledica tehnološkog, ekonomskog i socijalnog razvoja. *Ka savremenom društvu – procesi tranzicije*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
165. Milosavljević, M. (1998). Ograničenja i mogućnosti prevencije kriminala. U: Ž. Jašović (ed.) *Prevencija kriminala*, 44-68. Beograd: Defektološki fakultet i Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
166. Milosavljević, M. (1998). *Socijalni rad na međi vekova*. Beograd: Draganić.
167. Milosavljević, M. (2003). *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
168. Milosavljević, M. (2009). *Osnove nauke socijalnog rada*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
169. Milosavljević, S., Radosavljević, I. (2003). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik.
170. Milutinović, M. (1981). *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija.
171. Milutinović, M. (1985). *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

172. Mitić, M., Milosavljević, Lj., Krasić, D. (2010). Samopovređivanje i/ili suicid. U V. Čurčić (ed.) *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*, 89-96. Beograd: Žarko Albulj.
173. Moffitt, T. E. (2006). Life course persistent versus adolescent limited antisocial behavior. In D. Cicchetti & D. Cohen (Eds.) *Developmental psychopathology* (2nd ed) New York: Wiley, 570-598.
174. Morris, D. (1981). *The Soccer Tribe*. London: Jonathan Cape.
175. Neuman, W. L. (2007). *Basics of social research: qualitative and quantitative approaches*. Second edition. Boston: Pearson – Allyn and Bacon.
176. Newswise (2008). *Study Reveals Specific Gene in Adolescent Men with Delinquent Peers*, Retrieved on October 1. Dostupno na internet stranici: <http://newswise.com/articles/view/544839/>. Posećeno 30.4.2012.
177. Nijboer, J. (1995). Trends in Violence and Homicide in the Netherlands. U: C.R. Block, R.L. Block (eds.), *Trends, Risks and Interventions in Lethal violence: Proceedings of the Third Annual Spring Symposium of the Homicide Research Working Group*, 117-126. Washington D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs, NIJ.
178. Nikač, Ž., Milošević, M. (2010). Borba protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim manifetacijama, sa osvrtom na ulogu MUP RS. U L. Kron (ed.), *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija*, 233-256. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
179. NORC-National Opinion Research Center (1999). NORC DSM Screen for Gambling Problems (NODS), National Survey of Gambling Behavior.
180. Novosadski humanitarni centar–psihološko savetovalište za mlade (NSHC),

<http://savetovaliste.nshc.org.rs/autodestruktivnost.htm>,<http://savetovaliste.nshc.org.rs/samoubistvo.htm>. Posećeno 5.9.2011.

181. O'Conor, R. C., Sheehy, N. P. (2001). State of the art: Suicidal Behavior. *The Psychologist*, 14, 20-24.
182. Pakard, V. (1994). *Skriveni ubedživači – psihologija reklame*. Beograd: Dosije, PS "Grmeč" AD – Privredni pregled.
183. Parker, R.N. (1989). Poverty, Subculture of Violence, and Type of Homicide. *Social Forces*, 67, 983-1007.
184. Pavićević, A. (2007). Život savremene seoske omladine – na primeru sela Dubona kod Mladenovca, "Kultura u transformaciji", Beograd: Zbornik Etnografskog instituta SANU 23, 21-34.
185. Pavićević, A. (2007). Život savremene seoske omladine – na primeru sela Dubona kod Mladenovca, "Kultura u transformaciji", Beograd: Zbornik Etnografskog instituta SANU 23, 21-34.
186. Peace Studies Program (2006). *Homelessness Contact Cards*. George Washington University. Retrieved on 2006-09-30.
187. Pečujlić, M. i Milić, V. (1995). *Metodologija društvenih nauka*. Beograd: DB Grafika.
188. Pfeiffer, C. (1998). Trends in Juvenile Violence in European Countries. *Crime and Justice*, Vol. 23, 255-328.
189. Piquero et al., (2003). The Criminal Career Paradigm: Background and Recent Developments. *Crime and Justice: A Review of Research*, 30, 359-360.
190. Poldrugač, Z. (2004). Fenomenologija delinkventnog ponašanja mladih. U J. Bašić, N. Koller Trbović, S. Uzelac (urednici), *Poremećaji u ponašanju i rizična ponašanja: pristupi i pojmovna određenja*, 97-106. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

191. Pollard, J. A., Hawkins, D. J., Arthur, M. W. (1999). Risk and protection: Are both necessary to understand diverse behavioral outcomes in adolescence?. *Social Work Research*, 23(3), 145-158.
192. Radulović, D. (1986). *Prostitucija u Jugoslaviji*. Beograd: Filip Višnjić.
193. Ramone, I (2002). Socijalni rat. *Politika-Le Monde diplomatique*. Beograd: IP Politika.
194. Reich, W. (1973). *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Ideje.
195. Response Ability for Journalism Education - RAJE (2011). *Risk and protective factors*.
<http://www.responseability.org/site/index.cfm?display=134912>, posećeno 8.9.2011.
196. Ricer, Dž. (2009): *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
197. Ricijaš, N., Dodig, D., Huić, A. (2011). Rezultati istraživanja "Navike i obilježja kockanja adolescenata u urbanim sredinama RH". *Kockanje mladih – istraživanje i iskustva iz prakse u Hrvatskoj*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
198. Robinson, J. (1995). *Laundrymen*. London: Pocket Books
199. Roversi, A., Balestri, C. (2000). Italian Ultras Today: Change or Decline? *European Journal on Criminal Policy and Research*, Volume 8, Number 2, (17)183-199.
200. Schmalleger, F. (1996). *Criminology today*. Englewood Cliffs, N.J: Simon and Schuster.
201. Sekulović, G. (2009), Tabloidizacija medija, društva i svijesti/života. *Medijski dijalozi*, Vol. 2, No. 3, 51-59
202. Šešić, B. (1978). *Osnovi metodologije društvenih nauka*. Beograd: Naučna knjiga.
203. Shneidman, E. (1985). *Definition of Suicide* (1St Edition). New York: Wiley-Interscience.

204. Shneidman, E. (1996). *The Suicidal Mind*. New York: Oxford Univesity Press.
205. Sičić, M., Mužinić, L. (2008). Faktori rizika kod pojave samoozljedivanja djece i mladih. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1), 49-68.
206. Signije, Ž. F. (ed) (2008). *Tajna društva (II izdanje)*. Beograd: Mono i Manjana.
207. Simeunović, D. (1989). *Političko nasilje*. Beograd: Radnička štampa.
208. Simeunović-Patić, B. (2003). *Ubistava u Beogradu*. Beograd: Vojno-izdavački Zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
209. Simeunović-Patić, B., Jovanović, S. (1998). Viktimizacija i strah od kriminala u Beogradu. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 1, 115-136.
210. Simeunović-Patić, B., Stevanović, Z. (2008). Prevencija kriminaliteta maloletnika. U L. Kron (urednik), *Kazneno zakonodavstvo i prevencija kriminala*, 366-381. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
211. Simić, M. (2010). Sampovređivanje kao emocionalna regulacija. U V. Čurčić (ur.), *Destruktivnost i autodestruktivnost mladih*, 81-88. Beograd: Žarko Albulj.
212. Sivak, M. (1983). Society's aggression level as a predictor of traffic fatality rate. *Journal of Safety Research*, 14 (3), 93-99.
213. Skembler, G. (2007). *Sport i društvo: Istorija, moć i kultura*. Beograd: Clio.
214. Small, S. A., Luster, T. (1994). Adolescent sexual activity: An ecological, risk-factor Approach. *Journal of Marriage and Family*, 56(1), 181-192.

215. Smith, J. W. (2000). *Culture of Death: The Assault on Medical Ethics in America*. San Francisco: Encounter.
216. Spenser, H. (1987-1). Studij sociologije. Glava IV. U: Supek, R. (eds.), *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
217. Spenser, H. (1987-2). Principi sociologije. Knjiga I, glava II. U: Supek, R. (eds.). *Herbert Spenser i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
218. Stakić Đ. (2003-1). Konceptualno-metodološko zasnivanje prevencije maloletničke delinkvencije. U D. Radovanović (ed.) *Strategija državnog reagovaja protiv kriminala*, 91-114, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Viša škola unutrašnjih poslova Zemun, Udruženje za kriminologiju i krivično pravo Srbije i Crne Gore.
219. Stakić, Đ. (2003-2). *Integracija institucionalnog i vaninstitucionalnog tretmana maloletnih delinkvenata*. U D. Radovanović (ed.), *Strategija državnog reagovaja protiv kriminala*, priredio, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja Beograd, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Viša škola unutrašnjih poslova Zemun, Udruženje za kriminologiju i krivično pravo Srbije i Crne Gore, 511-527.
220. Stanković, B., Penev, G. (2009). Sociokulturalni kontekst suidalnog ponašanja i neke relevantne činjenice o samoubistvima u Srbiji. *Sociološki pregled*, vol. XLIII, no. 2, 155-184.
221. Steinberg, L. (2008). *Adolescence*, 8th ed. New York, NY: McGraw-Hill.
222. Stojarová, V. (2007). Organized Crime in the Western Balkans. *HUMSEC Journal* 1(1), 91- 114.
223. Stouthamer-Loeber, M., Loeber, R., Farrington, D. P., Zhang, Q., Van Kammen, W., Maguin, E. (1993). The double edge of protective

- and risk factors for delinquency: interrelations and developmental patterns. *Development and Psychopathology*, 5(4), 683-701.
224. Street, J. (2003). *Masovni mediji, politika i demokracija*. Zagreb: Biblioteka politička misao.
225. Supek, R. (1987). *Herbert Spencer i biologizam u sociologiji*. Zagreb: Naprijed.
226. Špadijer-Džinić, J. (1988). *Socijalna patologija – sociologija devijantnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
227. Šušnjić, Đ. (1999). *Metodologija – kritika nauke*. Beograd: Čigoja.
228. Svensen, L. Fr. H. (2008). *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
229. Tarner, H. Dž. (2009). *Sociologija*. Novi Sad/Beograd: Mediterran Publishing.
230. Taylor, I. (1971). Soccer consciousness and soccer hooliganism. In Cohen, S. (ed.) *Images of Deviance*. Harmondworth: Penguin.
231. Taylor, I. (1999). *Crime in context: A Critical Criminology of Market Societies*, Cambridge: Polity Press.
232. Taylor, I., Walton, P., Young, J. (1973). *The New Criminology: For a social theory of deviance*, Routledge and Kegan Paul, London.
233. The Free Dictionary: (Available at URL:
<http://www.thefreedictionary.com/gambling>, Copyright Farlex, Inc., 2008)
234. Tomas, V., Znanjecki, F. (1969). O dezorganizaciji i reorganizaciji. *Teorije o društvu*. Beograd: Vuk Karadžić.
235. Tompson, K. (2003). *Moralna panika*. Beograd: CLIO.
236. Turner, H. J. (2006). *Sociology*. New Jersey: Prentice Hall Upper Saddle River.
237. Unnithan, P., Whitt, P. (1992). Inequality, economic development and lethal violence: A cross-national analysis of suicide and

- homicide. *International Journal of Comparative Sociology*, 33(3-4), 182-196.
238. Vajkart, R. (2005). *Od Darvina do Hitlera - Evoluciona etika, eugenika i rasizam u Nemačkoj*. Beograd: SG-VILI.
239. Valić-Nedeljković, D. (2009). Tabloidizacija medija u Srbiji. *Medijski dijalazi*, Vol. 2, No. 3, 15-25.
240. Van Duyne, P.C. (1997). Organized crime, corruption and power. *Crime, Law and Social Change* 26(3), 201-238.
241. Vidanović, I. (2006). *Rečnik socijalnog rada*. Beograd: autorsko izdanje.
242. Vlade Republike Srbije (2006). *Strategija razvoja zdravlja mladih u Republici Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik RS, br. 55/05 I 71/05.
243. Vujović, S. (2008). *Društvo rizika. Promene, nejednakosti i socijalni problemi u današnjoj Srbiji*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
244. Vuković, S. (1995). Some aspects of the privatization in Serbia. *Sociološki pregled*, 26 (2), 189-204.
245. Walklate, S. (2003). *Understanding Criminology – Current Theoretical Debates*, 2nd edition, Maidenhead: Open University Press.
246. Walsh, B. W. & Rosen, P. M. (1988). *Self-mutilation: Theory, Research and Treatment*. New York/London: The Guilford Press.
247. Weenink, A.W., Huisman, S., Laan, F.J. Van Der (2004). *Crime without frontiers: Crime pattern analysis Eastern Europe 2002-2003*, Driebergen: Korps Landelijke Politiediensten.
248. Werner, E. E., Smith, R. S. (1992). Overcoming the odds: High risk children from birth to adulthood. Ithaca, NY: Cornell University Press.
249. Williams, S. K. (1991). *Textbook on Criminology*. London: Blackstone Press Limited.

250. Williams, K., Flewelling, R.L. (1989). The Social Production of Criminal Homicide: A Comparative Study of Disaggregated Rates in American Cities. *American Sociological Review*, 53, 421-431.
251. Wilson, M., Daly, M. (1997). Life expectancy, economic inequality, homicide, and reproductive timing in Chicago neighbourhoods. *BMJ*, 314 (7089): 1271.
252. Winters, K., Specker, S., Stinchfield, R. (1997). *Diagnostic Interview for Gambling Severity* (DIGS).
253. World Health Organization - WHO (1992). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems*. Tenth Revision, ICD-10. Geneva: World Health Organization
254. Young, K. (1996). Internet addiction: the emergence of the new clinical disorder. *CyberPsychology and Behavior*, 1 (3), 237-244.
255. Young, K. (2000). Sport and Violence. *Handbook of Sports Studies*. London: Sage.
256. Zakon o prekršajima RS.
257. Zakon o socijalnoj zaštiti i materijalnom obezbeđenju porodice RS.

INTERNET SAJTOVI:

- Balkanexpress (2009). Mitovi o samoubistvima. http://www.balkanexpress.org/_p/p7_zdravlje/p75_skaklj/p75asamoub.htm#top. Posećeno 5.6. 2009.
- Jugović, A. (2011-1). Ugodaj da se žive tuđi životi. *Politika*, dostupno na internet stranici: <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Ugodjaj-da-se-zive-tudji-zivoti.sr.html>. Posećeno 20.12.2011.
- Jugović, A. (2011-2). Rasprodaja bola. *Politika*, dostupno na internet stranici:

<http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Rasprodaja-bola.sr.html>

- Jugović, A. (2011-3). Samoubistva mladih. Dnevni list *Politika* od 29.03.2011. godine, dostupno i na internet stranici <http://www.politika.rs/rubrike/ostali-komentari/Samoubistva-mladih.sr.html>
- WHO (2009). *Suicide risk high for young people.* http://www.who.int/mediacentre/multimedia/podcasts/2009/suicide_prevention_20090915/en/index.html. Posećeno 8.9.2011.
- WHO (2011). *Suicide prevention.* http://www.who.int/mental_health/prevention/suicide/suicideprevent/en/. Posećeno 8.9.2011.
- <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2140713/Nicola-Schivone-Pictures-Mafia-bosss-lavish-lifestyle-luxury-Italian-villa.html#axzz2KDzF7MY6>
- <http://dictionary.die.net>
<http://encyclopedia.thefreedictionary.com>
- <http://definitions.uslegal.com/b/beggars/>
- [http://www.uea.ac.uk/menu/acad_depts/swk/MRC_web/public_html/files/qp8.pdf.](http://www.uea.ac.uk/menu/acad_depts/swk/MRC_web/public_html/files/qp8.pdf)

IZVODI IZ RECENZIJA

Iz recenzije dr **Leposave Kron** naučnog savetnika i direktora Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda:

Monografija prof. dr Aleksandra Jugovića predstavlja inspirativni tekst koji sadrži rezultate originalne naučne analize sa jasnim implikacijama na društvenu politiku odnosa prema kriminalu i socijalnim devijacijama. Struktura teksta je dobro koncipirana, zaključci jasni i logični, a način razmišljanja je interdisciplinaran i savremen. Monografija je zasnovana na multidisciplinarnim zaključcima koji su smešteni u kontekst savremenih fluidnih društvenih promena. U ovoj studiji autor koherentno i konzistentno analizira povezanost socijalnih devijacija sa društvenim odnosima, promenama i strukturama kao i društvenim poretkom, socijalnom kontrolom, kulturnim različitostima, socijalnim diferencijacijama, odnosima moći u društvu, društvenim vrednostima, supkulturalnim identitetima i životnim stilovima, modelima ponašanja kao i socijalnom isključenošću.

Iz recenzije dr **Milosava Milosavljevića** redovnog profesora Fakulteta političkih nauka Univeziteta u Beogradu u penziji:

Monografija prof. dr Aleksandra Jugović predstavlja originalan tekst koji sadrži rezultate izvornog naučnog istraživanja i promišljanja. Ona sažima teorijska i empirijska saznanja o prirodi, izvoristima i

karakteru društvenih devijacija, kao i vidovima društvenog (ne)reagovanja na ove složene i promenljive društvene fenomene koji pogađaju sve značajniji broj ljudi, dok je odnos savremenih društava, u najmanju ruku, neadekvatan. Mnošto originalno iznetih ideja deluje podsticajno za nove pravce i pristupe u istraživanju društvenih devijacija, kao i za kritičko preispitivanje postojećih teorija, metodologije i naučnih znanja o društvenim devijacijama. Iako se svaki ogled u ovoj monografiji može čitati zasebno, ona predstavlja jedinstvenu celinu. Ne samo po duhu i načinu rasprave, već po višeslojnom povezivanju različitih aspekata i segmenata društvenih devijacija. Jedinstvenosti duha monografije doprinosi misaoni, realan i kritički pristup u svakom njenom delu.

Iz recenzije dr **Ane Gavrilović** redovnog profesora Fakulteta političkih nauka, studijskog programa socijalnog rada, Univerziteta u Banja Luci:

U monografiji autor uspešno pokazuje višedimenzionalnost društvenih devijacija, sagledavajući ih i na vrednosno-normativni, ali i na humanistički način. Bazična obrazovanost autora, vezana za socijalni rad, socijalnu politiku i političke nauke, doprinela je njegovim analizama koje ukazuju da društvene devijacije kao socijalni problemi predstavaljuju jedan od bitnih ograničavajućih faktora razvoja društva, blokiranja društvenih promena, ali i indikator društvenog stanja i odnosa u društvu. Ako se znaju odgovori na pitanje zašto nastaju društvene devijacije koje preplavljaju društvo Srbije, i ako se znaju odgovori na pitanja kako se manifestuju, za verovati je da se za njihovo suzbijanje i preveniranje mogu pronaći efikasnija postupanja. A to je, nesporno, smisao nauke i put kojim treba ići do humanijeg i zdravijeg društva.

O AUTORU

Prof. dr Aleksandar Jugović (1971.) završio je (1994.) Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, na studijskoj grupi za socijalnu politiku i socijalni rad. Dobio je diplomu Univerziteta za studenta generacije. Magistrirao je (2001.) i doktorirao (2004.) na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

Na Defektološkom fakultetu, sada Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, zaposlen je od 1998. godine. Predaje predmete *Socijalna patologija, Mediji i društvene devijacije* i *Socijalna politika*. Nastavu drži i na master i doktorskim studijama. Kao gostujući profesor, od 2009. godine, predaje na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banja Luci na studijskom programu socijalnog rada.

Bavi se teorijom, fenomenologijom i mediologijom društvenih devijacija, kao i područjima socijalne politike i socijalnog rada. Do sada ima 130 objavljenih bibliografskih jedinica u naučnim i stručnim publikacijama domaćeg i međunarodnog značaja, među kojima su autorske naučne monografije, radovi u časopisima sa SSCI/SCI liste i uređivanja naučnih publikacija. Stalni je recenzent više naučnih časopisa iz zemlje i inostranstva. Bio je više od 35 puta mentor ili član komisija za ocenu, odbranu i prijavu doktorskih, magistarskih i master radova.

Objavio je sledeće naučne knjige

- *Društvena patologija i normalnost – teorijske i praktične perspektive*. Beograd: Službeni glasnik, 2002.

- *Izvan granica društva – savremeno društvo i marginalne grupe*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2009. (sa M. Milosavljević)
- Teorija društvene devijantnosti – paradigme i implikacije. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- *Teorija društvene devijantnosti: drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i Partenon, 2013.
- *Mesto za mene – deca na hraniteljstvu u Srbiji*. Beograd: Centar za prava deteta, 2013. (sa Lj. Pejaković i I. Stevanović)

Urednik je dve naučne monografije

- *Kriminal, državna reakcija i harmonizacija sa evropskim standardima*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2013. (sa L. Kron)
- *Socijalni rad u školi – teorijsko-metodološke osnove*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka, 2013. (sa A. Gavrilović i Lj. Lepir)

Bio je rukovodilac Odjeljenja za prevenciju i tretman poremećaja ponašanja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. Saradnik je Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja iz Beograda gde rukovodi naučnim potprojektom "*Mediji i kriminal*".

Član je međunarodnih i nacionalnih strukovnih udruženja:

1. Eastern European SubRegional Association of Schools of Social Work of the IASSW;
2. Viktimološko društvo Srbije (Victimology Society of Serbia);
3. Sekcija za kriminologiju Srpskog udruženja za krivično pravnu teoriju i praksu.
4. Društvo politikologa Srbije.

Bio je član radne grupe za izradu polaznog okvira nacionalne strategije prevencije kriminala. U jednom mandatu bio je član upravnog odbora Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu. Član je upravnog odbora nevladine organizacije Centar za integraciju mladih ("Svratište" za decu ulice). Član je redakcija naučnih časopisa *Socijalna misao* i *Socijalna politika* iz Beograda. Sekretar je Nacionalnog saveta za oživljavanje zadužbinarstva u Srbiji. Pisao je više stručnih kolumni za dnevne listove *Blic* i *Politika* i za dodatak listu Politika - *Kultura, nauka, umetnost*.

СИР - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.624

343.97

316.774:316.624.2/.3

ЈУГОВИЋ, Александар, 1971-

Zapisi iz anomije : ogledi iz nauke o
društvenim devijacijama / Aleksandar Jugović.
- Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 2014 (Beograd :
Zuhra Simić). - 349 str. : graf. prikazi ; 25
cm

Tiraž 500. - O autoru: str. 347-349. -
Bibliografija: str. 321-344.

ISBN 978-86-83287-76-5

а) Девијантно понашање б) Поремећаји
понашања с) Социјална патологија -
Медијски аспект
COBISS.SR-ID 206950668